

Türkmenistanyň Bilim ministrliği

Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş instituty

DÜNÝÄ YKDYSADYÝETINIŇ MODELLERI

Elektron görnüşe geçiren : Pälwan Muhyýew

Okuw kitaby

Aşgabat-2012

**Arslan Kazygulyýew, Hallyberdi Baýramow, Jumamuhammet
Annamammedow, Oguljemał Geldimuhammedowa,
Orazjemał Çaryýewa, Maral Öwezowa**

Bu okuw kitaby ykdysady hünärler boýunça hususan-da, daşary ykdysady gatnaşyklar boýunça taýýarlanýan talyplar, bu ugurda zähmet çekýän mugallymlardyr-hünärmenler, şeýle-de halkara gatnaşyklar bilen gyzyklanýan giň okyjylar köpçüligi üçin niýetlenýär.

TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

**Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.**

Gaýtalama:

**Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!**

**Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.**

Gaýtalama:

**Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!**

Giriş.

Müňlerçe ýyllaryň dowamynda dünýä döwletleriniň ykdysadyýetinde umumylyk, birmeşlik saklanyp geldi. Haryt hojalygynyň ýüze çykmagy bilen milli hojalyklaryň ozalky keşbi üýtgäp başlady. Halkara zähmet bölünişiginiň çuňlaşmagy, haryt-pul gatnaşyklarynyň giňelmegi bilen ykdysadyýetleriň aýry-aýry nusgalary ýüze çykyp başlady. Ykdysady nusgalaryň ýüze çykmagynyň ýurduň geografiki ýerleşşi, tebigy baýlyklary, taryhy, milli däp-dessurlar, syýasy, harby we ş. m. sebäpleri bardyr.

Dünýä ykdysadyýetiniň barha çylşyrymlaşýan, ykdysadyýetleriň biri-birine baglanyşygy barha artýan häzirki şertlerinde milli hojalyklaryň umumy gurluşyny, olaryň aýratynlyklaryny öwrenmeklik möhüm wezipeleriň biri bolup durýar. Aýratynam garaşsyzlygyny gazanan döwletler üçin bu wezipäniň ähmiýeti has hem uludyr. Sebäbi ýaş döwletleriň önünde mundan beýläk ykdysadyýeti haýsy ýol bilen öňe alyp gitmeli?, diýen wezipe ýüze çykýar. Milli ykdysadyýetiň aýratynlyklary beýleki ösen ykdysadyýet bilen gabat gelýän bolsa, şol ösen ykdysadyýetiň gurluşyna meňzeş ýoly saýlap almaklyk ýaş hojalygyň çalt depginler bilen ösmegine mümkinçilik berýär. Bu ýagdaý köp ykdysadyýetleriň ösüş tejribesinde subut edilendir. Meselem, “Aziýa aždahalary” ýurtlarynyň sosial-ykdysady gurluşy köp halatlarda ýapon ykdysady modeliniň göçürmesidir.

Häzirki günde türkmen ykdysady modeliniň emele gelmegi gös-göni milli Liderimiziň durmuşa ornaşdyrýan özgertmeleri bilen baglanyşyklydyr. Bu emele gelen model dünýä hojalygynda ýüze çykýan dürli çökgünliklere hötde gelip bilmegi türkmen sosial-ykdysady modeliniň aýratyn taraplarynyň biridir. Türkmen ykdysady modeliniň aýratyn artykmaç taraplarynyň biri hem bazaar gatnaşyklaryna birden däl-de, ýuwaş-ýuwaşdan, tapgyrlylygy bilen geçýänligi bilen baglanyşyklydyr. Geçiş döwründe halkyň sosial-durmuş ýagdaýyny pese gaçyrman, tersine ony ösen döwletleriň ýagdaýlary bilen deňleşdirmeklige beren mümkinçilikleri bu modeliň aýratyn taraplaryň biri bolup çykyş edýär.

Türkmen ykdysady modeliniň aýratynlyklary barada aýdylanda bu modelniň kemala geliş prosesiniň entek dowam edýänligidir. Onuň doly emele gelmegi üçin hormatly Prezidentimiz tarapyndan öňe sürilen meýilnamalaryň doly durmuşa ornaşmagy we geçiş döwrüniň tamamlanmagy zerurdyr. Şonuň üçin dünýä hojalygynyň dürli modellerini öwrenmeklik şu günün derwaýys talaplarynyň biri bolup durýar.

Bu ders dünýä ykdysadyýeti, halkara ykdysady gatnaşyklar, ykdysady nazaryýet ýaly dersler bilen berk baglanyşyklydyr. Dersiň öwrenýän predmeti dünýä hojalygynda häzirki bar bolan ykdysady modelleri çykyş edýär. Bu modelleriň öwrenilmegi milli ykdysadyýetimizi, halkymyzyň sosial-medeni ýagdaýyny mundane beýläk hem ösdürmekde we talyp ýaşlarymyzda dünýä ykdysadyýeti boýunça berilýän bilimi has çuňlaşdyrmakda-da möhüm ähmiýete eýe bolup durýar.

Bu gollanmany taýýarlamakda köpsanly edebiýatlardan peýdalanyldy. Gollanmada öňdebaryjy döwletleriň modeli bolan amerikan, ýapon, şwed ýaly nusgalar bilen bir hatarda ösüp gelyän döwletler bolan türk, eýran, hindi modellerine hem seredilip geçildi. Bu gollanmany taýýarlamakda hormatly Prezidentimiziň “Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy” atly okuw gollanmasy giňden ulanyldy.

1-nji bab: Ýurtlaryň sosial-ykdysady modeli

1.1 Ösen ýurtlaryň hojalyk mehanizmi

“Dünýä ykdysadyýetiniň modellerini” öwrenmek şu güniň derwaýyslygydyr. Dünýä ykdysadyýetiniň ösen hojalyklary ykdysady we sosial taýdan ösüp gelýän döwletler üçin nusga bolup çykyş edýär. Ösüp gelýän ýurtlar özleriniň milli, dini we ş.m. aýratynlyklaryny saklaýan hem bolsalar, özleriniň ösüş ugruny kesgitlemekde ösen ýurtlardan ugur alýarlar. Şonuň üçin hem dünýä ykdysadyýetiniň modelleri diýlende ilki bilen ösen ýurtlaryň ykdysady we sosial aýratynlyklary göz önünde tutýarlar.

Dünýä ykdysadyýetiniň modelleri munuň özi dünýä ýurtlarynyň ykdysady gurluşy we sosial taýdan aýratynlyklarydyr. Bu aýratynlyklary öwrenmek dersiniň esasy mazmuny bolup durýar.

Ösen döwletleriň sosial-ykdysady ulgamyny esasan iki topara bölüp öwrenmek bolar.

- 1) Döwlet tarapyndan sazlaşdyrylýan bazar.
- 2) Sosial nazarlanyşly kapitalizm

Ikinji jahan urşundan soň günbataryň jemgyýeti öwreniş we ykdysady edebiýatynda “Kapitalizm” diýen söz örän seýrek ulanylýardy. Sebäbi bu söz kapitalistler bilen hakyna tutulýanlaryň arasyny üzňeleşdirýän düşünje bolansoň, ony kabul ederliksiz diýip hasaplanylýardy. Onuň ýerine “postindustrial jemgyýet” “sosial hojalygy” ýaly sözler ulanylýardy. SSSR-iň ýykylmagy bilen kapitalizm diýen düşünje has giň ýaýrap başlady we jemgyýeti täzedan ideýalaşdyrmakda peýdalanylýar.

Hojalyk durmuşyny sazlaşdyrma usullarynyň aşakdaky getirilen 3 derejesi ösen ýurtlaryň hemmesi üçin häsiýetlidir.

- a) Spontanno-bazar sazlaşdyrmasy.
- b) Korporatiw sazlaşdyrma
- ç) Döwlet sazlaşdyrmasy

Wagt taýdan seredeniňde ykdysadyýeti sazlaşdyrmagyň bu üç derejesi birwagtda dörän däldir. Spontanno-bazar sazlaşdyrmasy Günbatar Ýewropada kapitalistik gatnaşyklarynyň ýüze çykarmagy bilen emele gelip başlaýar. Bu döwür XIX asyryň 50-60-njy ýyllaryna çenli, ýagny halkara zähmet bölünişiginiň barha çuňlaşmagy we iri maşyn gurluşyk önümçiliginiň ýüze çykmagy bilen tamamlanýar. Bu döwriň esasy sazlaşdyrylan ugry harydyň bahasydyr. Harydyň bahasy önümçilik çykdajysyna we islege bagly bolup başlansoň bu döwür tamamlanýar.

Korporatiw sazlaşdyrma derejesi Birinji jahan urşundan 20-25 ýyl oň ýüze çykýar. Bu döwürde önümçilik harytlary we baha iri kompaniýalaryň elinde jemlenýär. Ownuk öndürijiler üçin baha daşarky sazlaýjy gural bolup çykyş edýär, ýagny olar iri kompaniýalaryň belläp bahalaryna kaýyl bolýarlar we baha goýmaga ukypsyz bolýarlar. Bu ýerde ysasy mesele önüm ýerleşdirmekde ýüze çykýar.

Ykdysadyýeti döwletiň sazlaşdyrmasy geçen asyryň 1929-33-nji ýyllarda ýüze çykan “Beýik Depressiýadan” soň başlanýar we ikinji jahan urşundan soň onuň gerimi has giňeýär. Bu krizis ýokardaky iki derejeli sazlaşdyrmanyň kapitalistik hojalygy durnukly esasyda ösdürmegiň we jemgyýetiň ýagdaýyny sosial taýdan ýokarlandyrmagyň hötdesinden gelip bilmeýändigini görkezdi. Döwletiň ykdysadyýetdäki roly birden ýokarlandy. Ykdysadyýetiň umumy çykdajysynda döwletiň paýy yzygiderli artyp başlady. Mysal üçin döwletiň JIÖ möçberinde deňeşdirilende ösen ýurtlarda 1870 9%, 1913-10%, 1920-17% bolan bolsa, 1937-22%, 1980-44%, 1995-48% barabar boldy.

Ykdysadyýeti sazlaşdyrmaga döwletiň goşulyşmagy bilen tebigy kapitalizm diýen düşünje hem ýaşamagyny bes etdi.

Ykdysadyýeti sazlaşdyrmakda döwletiň ulanýan gurallary. Hojalyk durmuşyny sazlaşdyrmagyň I we II derejesinde sosial nazarlanyş pes derejede yzarlanýar. Munuň özi kanunalaýyklyk bolup, ilatyň sosial ýagdaýyna seretmek III derejede öz beýany tapýar.

Ykdysadyýeti döwletiň sazlaşdyrmaklykda esasy ulanylýan serişdeleriň biri bolup administratiw-hukuk guraly çykyş edýär. Öý hojalyk hukuk binýady biri

biriniňkiden tapawutly bolup, hojalygyň ösmegine we onuň çäklendirmegine esas bolup hyzmat edýär. Deňeşdirilende ösen ýurtlaryň hojalyk hukugy ösüp gelyän ýurtlaryňkydan has kämildir.

Döwletiň ykdysadyýeti sazlaşdyrmakda ulanyan esasy serişdeleriniň biri hem döwletiň maliýe serişdeleridir. Bu serişdeler döwlet býujeti, dürli sosial we ätiýaçlyk fondlar arkaly paýlanylýar. Ösen ýurtlarda onuň paýy JIÖ hasabynda $\frac{1}{3}$ ýa $\frac{1}{2}$ -deňdir.

Döwlet maliýesi Ikinji jahan urşundan soň has işjeňleşip başlady. Ykdysadyýetiň dürli ugurlarynda ulag, aragatnaşyk, ylmy-tehniki gözlegler we ş.m. döwlet maýasynyň paýy barha ýokarlanýar. Käbir ösen ýurtlarda ylmy-tehniki gözlegler üçin goýberilýän çykdajynyň 60% döwlet serişdeleridir.

Döwlet sazlaşdyrmasyň ýene-de bir möhüm guraly bolup pul-karz syýasaty çykyş edýär. Bu syýasat merkezi bankyň üsti arkaly amala aşyrylýar. Döwlet merkezi bankyň üsti bilen pul-karz toplumlaryna, göterimiň derejesi, üznüksiz önümçilik bilen kapitalyň deňagramlylygyna gözegçilik edýär.

Döwletiň ykdysadyýeti sazlaşdyrmakdaky ýene-de bir serişdesi bolup, döwlet eýeçiligi çykyş edýär. Döwlet eýeçiligi II jahan urşuna çenli Günbatar Ýewropa has giň gerime eýedi. Emma ABŞ, Kanadada ýaly ýurtlarda döwlet eýeçiligi 2-nji, 3-nji derejeli bolup çykyş edýärdi. Geçen asyryň 60-njy ýyllaryndan başlap ösen ýurtlarda döwlet eýeçiliginiň paýy pese gaçyp başlady. Diňe Fransiýada onuň derejesi sosialistleriň täsiri astynda ýokarydy. Emma 1986-njy ýylda başlap Fransiýada “repriwatizasiýa” geçirilip başlandy. Mysal üçin “Pežo” awtomobil kärhanasy II jahan urşunda gizlinlikde nemesler bilen söwda edendigi üçin döwletlikleşdirildi. (Onuň eýesi Pežo bolsa jezalandyryldy). Diňe onuň ady saklanyp galyndy. Ösen ýurtlarda döwletiň maliýe serişdelerini paýlamakdaky ähmiýeti gyra deň däl. Germaniýa bilen Ýewropada bu görkeziji ýokary bolsa ABŞ we Ýaponiýada onuň derejesi pesdir. Munuň sebäbi bolup döwletiň alyp barýan ykdysady we sosial syýasaty çykyş edýär.

1.2 Ykdysady modelleriň görnüşleri

Ykdysady-sosial modeller umumylyklary bilen bir hatarda birnäçe aýratynlyklara hem eýedir. Dürli ykdysady modelleriň emele gelmegine şu aşakdaky faktorlar täsir edýär;

- ýurduň geografiki ýerleşşi;
- tebigy baýlyklary;
- öşüşiň taryhy şertleri;
- öndüriji güýçleriň ösüş derejesi;
- halkara zähmet bölünişigi;
- dünýä ykdysadyýetine goşulyşmak derejesi;
- jemgyýetiň durmuşa gönükdirilişine.

Ýokarda bellenilip geçilen aýratynlyklaryň esasynda dürli ykdysady modeller emele gelýär. Bu modelleriň aýratynlyklary bolşy ýaly umumylyklara hem eýedir. Ol umumylyklara aşakdakylar degişlidi.

- eýeçiligiň köp görnüşleriniň bolmagy;
- erkin bahalaryň hereket etmegi;
- erkin bäsleşigiň bolmagy;
- ykdysadyýeti döwlet kadalaşdyryşynyň belli bir ulgamy;

Häzirki wagtda dünýä hojalygynda birnäçe ykdysady modeller hereket edýär. Ol modellere aşakdakylar degişlidir.

1. Amerikan modeli
2. ýapon modeli
3. şwed modeli
4. german modeli.
5. türkmen modeli.

Amerikan modeli dürli ýagdaýda atlandyrylýar. Ýagny “liberal model” ýa-da “jeňňelleriň kanuny” esasynda ösýän modeli we ş.m. Amerikan ykdysady aýratynlygy şundan ybarat, ýagny ykdysadyýet “kim güýçli” diýen bäsdeşik esasynda ýaşaýar. Bu bazar bäsleşiginde kim güýçli bolsa şol ýaşaýar. Başgaça

ayıdylanda öndürijiler bäsdeşiğe ukyply harytlary öndürmek we ýerleşdirmekde örän ýiti ykdysady göreşi alyp barýarlar.

Ýapon modeli “el-ele berip ösmek” ýörelgesine esaslanýar. Bu modelde döwlet kiçi we orta telekeçiligi goldaýar. Uly telekeçiligiň olary tozduarmagyna ýol bermeýär. Şonuň netijesinde Ýaponiýada uly öndürijiler bilen kiçi we orta öndürijileriň utgaşmasy emele geldi.

Şwed modelleriniň aýratynlygy onuň ýokary derejede sosial-medeni gönükdirilendir. Ýokary derejede salgyt salmagy hasabyna döwlet ilatyň az girdejili bölegi barada, emläk deňsizligini azaltmak barada alada edýär.

Mysal üçin Ýaponiýanyň Merkezi býujeti JIÖ-niň 17,6% bolsa, ABŞ-ny 19%, Awstraliýanyň 22,35% deň. Germaniýa bilen Ýewropa ýurtlarynyň arasynda diňe Şwesiýanyň görkezijisi ABŞ-ka we Ýaponiýanyňka golaý. Ýagny Şwesiýanyň MBJIÖ 21, 5% deň. GB ýurtlarynda bu görkeziji 40-50%, Daniýa we Şwesiýada bolsa 50% hem geçýär.

1.3 Krizisleriň görnüşleri.

Senagat taýdan ösen bazar hojalygy beýleki hojalyk ulgamlaryndan özüniň artykmaçlygyny subut etdi. Bu artykmaçlyk önümçiligiň çeýeligi, daşky gurluşa çalt uýgunlaşdyrmagy. YTP-iň has çalt durmuşa ornaşdyrmagy, töleg ukyplylygy we ş.m. Emma, bu gurluş hem dürli krizislerden halas däl.

Ösen ýurtlarda krizisler mazmun we görnüş taýdan 3 görnüşe tapawutlandyrylýar.

1. Yzygiderli (her 4 ýa 7 ýyl we ondan köpräk wagtyň içinde gaýtalanýar)
2. Gaýtalanýan başgaça atlandyrylanda gysga, periodiki, kadaly, aram, we ş. m.
3. Uzak möhletli birnäçe onýyllyklara çekýär. Gaýtalanýar sikl 4 faza bölünýär.
 - a) Krizis, b) depressiýa, c) janlanma, d) ýokarlanma.

Krizisiň ýüze çykmagynyň umumy, tebigy fundamental, gaýtalanýan alamatlary, indikatorlary bolýar. Indikatorlaryň 3 görümi tapawutlandyrmak bolýar.

1.Irki indikator-ol 2-3aý öňunde önümlere berilýän zakazlar, harytlaryň bahalarynyň üýtgeşini öwrenýär .

2.Adaty gündelik indikator-şu günki ýagdaýy öwrenýär. Ýagny senagat önüminiň jemi göwrümi, işsizlik iş orunlary, nominal we real zähmet haklaryny.

3.Giçki indicator-krizis başlandan bazaryň düzüminiň hereketini öwrenýär. Ol esasan bahalaryň umumy derejesini aýratynda sarp-ediş harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyny öwrenýär.

2-nji bap: Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň sosial-ykdysady modeli

Günbatar Ýewropa ýurtlary ilkinji ykdysady modelleriň emele gelen ýeri hasaplanylýar. Çünki, haryt-pul gatnaşyklaryna ilkinji bolup geçilip başlan sebiti hem günbatar Ýewropadyr. Günbatar Ýewropa ýurtlaryna Germaniýa Federatiw Respublikasy, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa ýaly ýurtlar degişli diýip hasap edilýar. Häzirki wagtda bu döwletler dünýä ykdysadyýetiniň öňdebaryjy döwletleri hasap edilýär. Bu döwletleriň ykdysadyýetinde birnäçe umumylyklaryň bolmagy bilen bir hatarda aýratynlyklara hem eýedir. Umumylyklara bu döwletleriň hemmesi hem ýokary derejede ösen döwletleriň bolmagy we ykdysadyýetde hususy eýeçilige daýanmagydyr. Aýratynlyklaryna ykdysadyýetiň gyra deň dældigi, ykdysadyýeti kadalaşdyrmaga döwletiň goşulyş derejesiniň tapawutly tarapydyr. Şeýle-de ilatyň sosial-medeni ýagdaýynyň ýokary derejesi saklansa-da olaryň arasyndaky tapawutlary görmek bolýar.

2.1 German modeli.

GFR ikinji jahan urşundan soň sosial nazarlanyşy bazar hojalygynda ugur aldy. Bu nusganyň aýratynlygy erkin bäsleşikli bazaar bilen emläk deňsizliginiň kemeldilmeginiň utgaşmasyny gazanmakdan ybaratdyr. Bu işi iki tapgyrda amala aşyryldy. Birinji tapgyrda ykdysady taýdan ýokary netijeli erkin bäsleşikli bazar hojalygyny emele getirmekden, ikinji tapgyrda döwletiň gaýtadan paýlamak mehanizmi esasynda emläk deňsizliginiň kemeldilmegi amala aşyryldy.

German sosial-ykdysady nusgasynyň aýratynlyklary aşakdakylardan ybaratdyr;

- Ykdysadyýeti dolandyrmaga döwletiň güýçli goşulmagy;
- Erkin telekeçiligiň goldanylmagy;
- Erkin bäsdeşigi döretmek üçin maksadalaýyk syýasatyň alnyp barylmagy;
- Dürli hojalyk birleşmeleriniň täsirliigi;
- Özgertmeleriň, sosial ugra gönükdirilmegi;

Nemes bazar hojalygynda hereket özgertmeleriň tapawutly tarapy dünýä hojalygynda ýüze çykýan şertlere görä hemişe üýtgäp durýanlygydyr. Häzirki güne çenli bu nusga iki gezek modernizasiýalaşdyryldy. Birinji täzelik 1960-njy ýylda girizilip oňa “global sazlaşdyrma” diýlip atlandyryldy. Bu täzelikde neokeýnsiançylyk gurallar bilen monetarizm geçmeklik göz önünde tutuldy. Bu täzeligiň üstünlikli durmuşa ornaşmagy german ykdysady-sosial nusgasynyň emele gelmeginde aýgytlaýjy täsir etdi.

Ikinji täzelik 1990-njy ýylda ornaşdyrylyp başlandy. Sebäbi iki Germaniýanyň birleşdirilmegi düýpli ykdysady meseleleri ýüze çykardy. Bu meseleler ozaly bilen eýeçilik we halkyň sosial-medeni ýagdaýy bilen baglanyşyklydy. Gündogar Germaniýada ykdysady we tehniki taýdan günbatar Germaniýadan yzda hem bolsa örän kuwwatly durmuş syýasatyny ýöredýärdi. Ýurduň býujetiniň agramly bölegi sosial ulgama gönükdirilýärdi. Ýurduň gündogar böleginde ykdysadyýeti modernizasiýalaşdyrmaklyk köp kynçylyklarda, ilkinji nobatda işsizligiň ösmegine getirdi. Birleşmeden soň ýurduň ykdysady ösüşi pese gaçdy. Pese gaçmagyň görkezijileri 1997-nji ýylda 2,2%-e, 1993-nji ýylda 1,1%-e deň boldy. Gündogar Germaniýada ykdysadyýeti höweslendirmek üçin her ýylda 100 mlrd marka göýberilýärdi. Salgyt, pensiýa, bilim we medesina ulgamyndaky özgertmeler 1999-njy ýylda girizilip başlandy.

Üçünji täzelik girizme 2003-nji ýylda başlady. Bu özgertme “Günň çagyryşy-2010” ady bilen durmuşa ornaşdyrylyp başlandy. Özgertmäniň maksady nemes kompaniýanyň innowasion işlerini höweslendirmek üçin salgytlary azaltmak, işsizleriň sosial goraglylygyny pese gaçyrmak, zähmet bazarynyň talaplaryny ýeňilleşmekden ybaratdy. Şeýle hem, döwlet býujetini sagdynlaşdyrmakdan, döwlet bergilerini maastricht ylalaşygyna laýyklykda jemi içerki önümiň 3%-den geçmezligini gazanmak, ýerli we federal býujetleriň özara goldam ýörelgesine däl-de bäsleşik ýörelgesine görä düzmek göz önünde tutuldy.

Döwlet býujetiniň kemeldilmegi ilatyň demografiki höweslendirmesiniň çykdaýylaň bilen yüzbe-yüz durdy. Ýurduň ilaty eýýäm üç onýyllygyň dowamynda diňe mehaniki artyşyň hasabyna saýlanýardy. Şeýle hem

pensiýa ýaşyndakylaryň sosial meselesi býujetiniň işini kynlaşdyrды. Sebäbi bir tarapdan tebigy artyşy höweslendirmek, ortaça ýaşy uzaltmak bilen baglanyşykly harajatlar artdy, beýleki tarapdan salgytlaryň kemelmegiesasynda býujetiň möçberi peseldi.

Birnäçe kynçylyklara garamazdan Germaniýa ykdysady kuwwat boýunça dünýä-de dördünji orny eýeleýär. Ykdysadyýetiň ösüş derejesi we düzümi boýunça nostindustrial ykdysadyýeti hasaplanýar. Şeýle hem nemes ykdysadyýeti ýokary derejeli eksport kwotasy bilen tapawutlanýar. Bu görkeziji boýunça ýurt dünýä-de birinji orunda bolmak bilen eksport kwotasy jemi içerki önümiň 2003-nji ýylda 37%-ne deň boldy.

Hünärmenler nemes ykdysadyýetiniň ýuwaşlyk bilen bäsleşik ukybyny ýitirýändigini belleýärler.

Bäsleşik artykmaçlygyň pese gaçyş derejesi her ýylda 1%-e barabar diýip hasap edilýär. Onuň sebäplerini aşakdakylar bilen düşündirilýär;

-globallaşma şertlerinde bazaryň, aýratynda zähmet bazarynyň güýçli gözegçilikde saklanmagy,

- ýeterlikli netijeli ykdysady syýsatyň bolmazlygy;

-ýokary aýlyk haklary;

-kompaniýalaryň ýokary sosial salgytlary we sosial harajatlary;

-telekeçilik işiniň aýry-aýry görnüşleriniň döwlet tarapyndan pugta çäklendirilmegi;

-maliýe bazarynyň günbatar ýurtlary bilen deňeşdiriniňde gowşak ösmegi;

-profsaýuzlaryň güýçli täsiri

Bu faktorlaryň netijesinde eýýäm birnäçe ýyl bäri işsizlik 9%-den pese düşmeýär.

German telekeçileriniň örän ýokary telekeçilik ruhunda hereket edýänligi bu modeliň tapawutly tarapydyr. Nemes telekeçilik ruhy innowatorçylyk işi hemişe öňde goýýar. Şonuň üçin belli-belli pudaklarda ýurduň harytlary ady islegden peýdalanýar. Şeýle hem nemestelekeçilik ruhy düzgüni we jogapkärçilige örän pugta seredýärler.

Ýurduň bank ulgamy Angliýanyň we Fransiýanyň bank ulgamy bilen deňeşdireniňde gowşakdyr. Onuň sebäbi kärhanalary maliýeleşdirmekde merkezleşdirilen bank karzylaşdyrmasyň giňden ulanylýanlygydyr. Daşary ýurtlara çykarylýan kapitalyň esasy çeşmesi bank karzlarydyr.

2.2 Fransuz modeli

Fransiya dünýäde ykdysady taýdan iň ösen ýurtlarynyň biridir. Ol Günbatar Ýewropanyň ykdysady kuwwaty boýunça ikinji ýurdy bolup durýar. Fransiya ozalky kolonial imperiýadyr. Koloniýalarynyň möçberi boýunça diňe Angliýadan yzda durýardy. Köp ýerleri basyp almagy Fransiýada ägirt uly baýlygy toplamaga mümkinçilik beripdi. Ýöne, şeýle uly imperiýalary basyp alan hem bolsa özüniň tutýan meýdany koloniýalaryndan onlarça esse pesdir. Fransiýanyň jemi meýdany 551 müň km² bolup, Günbatar Ýewropada meýdany boýunça iň uly ýurtdur. Ýurduň ilaty 56,5 mln adam bolup, (2005-nji ýylyň maglumaty) onuň 90%-i fransuzlardyr.

Fransiýanyň tebigy geografiki ýerleşşi amatlydyr. Onuň açyk deňze göni çykalgasy bar. Şeýle hem Ýewropanyň köp döwletleri bilen gury ýer arkaly serhetleşýär. Suw ýoly arkaly Ýewropa we Afrika döwletleri bilen gatnaşyk saklamaga mümkinçiligi bardyr. Munuň özi ýurduň daşary gatnaşyklaryny ösdürmeklige mümkinçilik berýär.

Ýurt özüniň ykdysady kuwwaty boýunça бүтін dünýäde 6-njy ornunda durýar. Ol Ýewropada bu görkeziji boýunça Germaniýadan, Angliýadan we dünýäde ABŞ-dan, Hytaýdan we Ýaponiýadan yza galýar. Ýurduň jemi içerki önümi 2005-nji ýylda 1675 mlrd ýewro deň boldy.

Jemi içerki önümiň möçberi boýunça dünýäniň iri ýurtlary (2005-nji ýyl)

1-nji tablisa

№	Ýurtlaryň ady	Jemi içerki önümiň möçberi. (mlrd ýewro)
---	---------------	--

1	ABŞ	9724
2	Ýaponiýa	3853
3	Germaniýa	2263
4	Britaniýa	1785
5	Fransiýa	1675
6	Hytaý	1610
7	Italiýa	1400

(Meždunarodnyýe ekonomičeskiýe otnoşeniýe. Pod redakciýew prof. W.E Rybalkina. Moskwa 2008)

Ýurduň tebigy baýlyklary Günbatar Ýewropanyň beýleki ýurtlaryna garanynda köpdür we dürli görnüşe eýedir. Mineral baýlyklardan iň ähmiýetlileri daş kömür, tebigy gaz, demir magdanlary, reňkli we seýrek duşýan materiallary görkezmek bolar. Şeýle hem tokaý baýlyklary gurluşykda giňden peýdalanylýar.

Fransiýanyň ykdysady merkezini üç topara bölmek bolar.

- a) Demirgazyk Fransiýa
- b) Gündogar Fransiýa
- c) Merkezi Fransiýa

Demirgazyk Fransiýada himiýa, metaly gaýtadan işlemek we dokma senagaty ýokary derejede ösenligi bilen häsiýetlendirilýär. Şeýle hem bu merkez maşyn gurluşygyna hem ýöriteleşendir.

Gündogar Fransiýa senagatyň iň ösen ýeri hasaplaňýar. Bu ýeriň senagaty 3 merkeze bölünýär.

- 1) Gadymy merkez diýlip atlandyrylýan toparda irki senagat önümleri öndürilýär. Olara kagyz-sellýuloza, un, deri önümleri, medisina gurallary we enjamlary degişlidir. Şeýle hem maşyn gurluşygynyň öňdebaryjy kärhanalary bolup olar Annons şäherinde ýerleşýär.
- 2) Dokma senagatynyň merkezi. Ol esasan Lion we Pelyussen şäherinde ýerleşýär.
- 3) Gazyp alyjy senagatyň merkezi. Oňa esasan Sent-Etyen, Le-Krezo şäherleri girýär.

Merkezi Fransiýada senagatyň iň ösen ýeri Pariž basseýniniň töweregidir. Bu ýerde ýurduň paýtagty Pariži we Pariž aglomerasiýasy ýerleşýär. Pariž aglomerasiýasynda ösen pudaklar bolup, awtomobil zawodlary, harby tehnikalary, stanoklar, hasaplaýjy maşynlar öndürilýär. Bu ýeriň kärhanalary бүтін Fransiýanyň goýberýän awtoulaglarynyň 80-göterimini öndürýär. Fransiýa her ýyl ýeňil we ýük awtoulaglaryň 6 milliona golaýyny öndürýär. Ýurduň paýtagty Pariž bolsa geň-enäýy, täsin zatlarla ýöriteleşmekde dünýä meşhurdyr.

Fransiýanyň oba hojalygy özüniň kuwwaty boýunça Ýewropada 1-nji, dünýä-de ABŞ-dan soň ikinji orna eýedir. Ýurduň öndürýän oba hojalyk önümleriniň her üçünjisi eksporta ugradylýar. Oba hojalyk önümleriniň eksport boýunça hem diňe ABŞ-dan yza galýar. Oba hojalygynyň ýöriteleşen ugry bolup, maldarçylyk, bugdaý, gant şugundyry we üzümçilik çykyş edýär. Bularyň içinden üzümçilik uly şöhrata eýedir. Fransuz konýagy, çakyry, şampan şeraby dünýä bellidir. Şampan şerabynyň ady Şampaniýe welaýatynyň ady bilen baglanyşyklydyr.

Fransiýanyň ulag ulgamy giňden ösendir. Ýurtda gara ýollaryň, demir ýollaryň, suw we howa ulaglarynyň ähmiýeti örän uludyr.

Gara we demir ýollaryň uzynlygy boýunça Fransiýa dünýä-de birinji onluga girýän ýurtlaryň biri hasaplanylýar.

Gara we demir ýollaryň ýurtlaryň arasyndaky paýlanyşy (2004-nji ýyl).

2-nji tablisa

№	Ýurtlar	Gara ýollar	Uzynlygy (müň km)	Demir ýollar	Uzynlygy (müň km)
1	ABŞ		5640		245
2	Russiýa		620		86
3	Hindistan		834		62
4	HHR		880		58
5	Fransiýa		745		35
6	GFR		481		45

7	Ýaponiýa		1131		27
---	----------	--	------	--	----

(Meždunarodnyýe ekonomičeskiýe otnoşeniýe. Pod redaktsiýew prof. W.E Rybalkina. Moskwa 2008)

Fransuz ykdysadyýetiniň esasy aýratynlyklarynyň biri hem döwletiň kiçi we orta telekeçilige berýän goldawdyr. Ykdysadyýetiň kiçi we orta telekeçiligine döwlet tarapyndan “deň ölçegli goldaw we höweslendirme” atly ýörite maksatnamanyň esasynda kömek berilýär. Bu kömegiň ähmiýeti oba hojalyk pudagyna aýratyn güýçli täsir edýär. Dürli gurakçylyk we keselçilik wagty, şeýle hem dürli kesellere garşy çäreleri döwlet öz üstüne alýar. Hut şonuň netijesinde fransuz oba hojalyk önümleri beýleki ýurtlaryň oba hojalyk önümlerine garanyňda ep-esli arzan düşýär. Döwlet tarapyndan geçirilýän şeýle çäreleriň netijesinde oba hojalyk önümleriniň bäsleşik ukyby ýokarlanýar. Ownuk we orta ululykdaky kärhanalaryň jemi sany boýunça ol “Ösen 8-giň” düzümindäki ýurtlaryň ählisinden ýokarydyr. Fransiýada hereket edýän kärhanalaryň 95 göteriminde işçileriň sany 20-den geçmeýär. Ýurduň senagat önüminiň 3/2 bölegini 100 sany iri şereketler tarapyndan öndürilýär. Ownuk we orta telekeçiligiň sanynyň köp bolmagy hödürlemäni ýokarlandyrýar we kärhanalaryň çeyeligini artdyrýar. Fransuz kärhanalary bilen önümiň köpdürliligi boýunça bäsleşip bilýän ýekeje döwlet hem ýok. Ýöne, bu ýagdaý halkara derejesinde oňaýsyz täsirini görkezýär. Mysal üçin, dünýäniň 10 sany iň iri şereketleriň içinde ýekejede fransuz şereketi ýok. Iri şereketleriň ownuk telekeçiligi “ýuwutmagyna” garşy kanun arkaly garşy çykylýar. Emma, olaryň birleşmek meýilleri welin barha artýar. Sebäbi iri şereketleriň dünýä bazarynda bäsdeşlik ukyby has ýokarydyr.

Fransiýa nebit we gaza bolan isleginiň 60-göterime golaýyny ozalky koloniýalary bolan arap we afrika ýurtlaryndan edilýän importyň hasabyna kanagatlandyrýar. Elektrik energiýasynyň ýarysyna golaýynda ýangyç hökmünde kömür ulanylýar. Galan bölegi atom elektrik stansiýalarynyň paýyna düşýär. AES-leriň sany boýunça dünýäde iň iri döwletleriň biridir.

AES-ler boýunça dünýäniň iň iri döwletleri

3-nji tablisa

	Ýurtlar	Bloklaryň sany	Kuwwaty (mln kw/sag)	Gurulýany
1	ABŞ	109	105356	3
2	Fransiya	56	61130	2
3	Ýaponiýa	52	44068	3
4	Angliýa	35	15020	-
5	Russiýa	29	21242	6
6	Kanada	21	15805	-
7	GFR	20	23451	-
8	Ukraina	14	12818	5
9	Şwesiýa	12	10452	-
10	Koreýa respublikasy	12	10315	-

(Meždunarodnyýe ekonomičeskiye otnoşeniye. Pod redakciyew prof. W.E Rybalkina. Moskwa 2008)

Tablisadan görnüşi ýaly AES-lerde elektrik energiýasyny öndürmek boýunça dünýä-de ABŞ-dan soň ikinji orunda durýar.

Fransuz senagaty esasan maşygurluşyk, elektrotehnika, awtomobil, himiýa, awia-raketa ýaly pudaklara daýanyar. Bu pudaklarda öndürilýän önümler jemi içerki önümiň 60% golaýyny tutýar. Senagat önüminiň jemi möçberi “Ösen 8-lige” girýän ýurtlaryň senagat önümleriniň 10%-ne barabardyr. Ýeňil senagatynyň möçberi ýurduň jemi senagat önüminiň 30%-ne barabardyr.

Ýurduň ilatynyň bilim derejesi ýokarydyr. Ilatynyň 60 göterimden köpräginde ýokary we ýörite bilimliler tutmak bilen, bu görkeziji boýunça dünýäniň öndebaryjy ýurtlarynyň hataryna girýär. Her ýyl dürli oýlap tapyslar üçin berilýän ygtyýarnamalaryň (lisenziýalaryň) dünýä boýunça 3-4% fransuzlaryň paýyna düşýär. Munuň özi dünýä boýunça alanyňda ýokary görkezijidir.

Ýurduň çaga dogluşy pesdir. Has dogrusy ölýänler bilen dogulýanlaryň sany deňeçerdir. Ilatyň artyşy esasy migrasiýanyň hasabyna bolup geňýär. Esasan hem öňki koloniýalarda ýaşayanlara islän wagty hemişelik göçüp gelmäge hukuk berilýär.

Ýurduň işjeň ilatynyň 25,8% senagatda, 57% hyzmat sferasynda, 8,7 % bolsa oba hojalygynda zähmet çekýär.

Fransuz ykdysadyýetinde halkara syýahatçylyga möhüm orun degişlidir. Ýurduň tebigatynyň gözel bolmagy, taryhy binalaryň köp bolmagy we abadançylygyň höküm sürmegi köp ýurtlaryň jahankeşdelerini özüne çekýär. Fransiýa jahankeşdeleriň ýurdudyr. Ortaça hasap bilen bu ýurda her ýylda 20 milliondan gowrak jahankeşde gelýär. Döwlet býujetiniň 60%-e golaýyny hyzmat sferasyndan gelýän girdejiler tutýar.

Fransiýanyň ykdysadyýetinde iň agyr geçen ýyllar geçen asyryň 90-njy we täze müňýyllygyň birinji onýyllygy hasaplanýar. Bu döwürleriň ykdysady krizisini aşakdaky tablisa arkaly görkezeliň.

Fransuz ykdysady ösüşiniň esasy görkezijileri (1990-1999-njy ýyllar)

4-nji tablisa

Görkezijiler	Ýyllar				
	1990	1993	1997	1998	1999
Jemi içerki önüminiň geçen ýyla garanyňda ösüş. %-de	2,7	-1,5	2,3	3,2	2,1
Maýa goýumyň möçberi	5,4	-6,6	0,1	3,9	2,9
Işsizlik %	11,6	12,7	12,5	11,6	11,3
Döwlet býujetiniň gytçylygy JIÖ %-i hasabynda	3,6	4,0	3,0	2,9	2,6
Döwletiň bergisi JIÖ-ň %-i hasabynda	60,0	68,0	58,0	58,5	58,9

Eksport %	4,7	-0,4	12,6	6,3	4,3
Import %	6,4	-3,4	8,1	8,0	4,6

(Meždunarodnyje ekonomičeskiye otnoşeniye. Pod redakciyew prof. W.E Rybalkina. Moskwa 2008)

Getirilen tablisadan görnüşi ýoly 1990-njy ýyllarda başlan kynçylyklar, asyryň ahyrynda ýeňlip geçilýär.

Fransiýanyň ykdysadyýetine 2008-nji ýylda ýüze çykan bütindünýä maliýe-ykdysady krizisi agyr täsir etdi. Berilýän maglumatlara görä jemi içerki önüm 30-35 göterim pese gaçdy. Krizis aýratynam eksport pudaklaryna has ýiti täsirini ýetirdi. Eksportyň azalmagy bilen döwlet býujetiniň möçberi hem pese gaçdy. Ýurtda işsizligiň derejesi barha ýokarlanýar. Döwlet sosial maksatly goýberýän serişdelerini barha azaltmaga mejbur bolýar. Mysal üçin, pensiýa ýaşynyň yetmişe ýetirilmegi ilatda örän uly nägilelikler döredýär. Bilermenleriň pikirine görä fransuz ykdysadyýetiniň krizisden öňki ýagdaýyna barmak üçin pesinden 3-4 ýylyň gerekdigini belleýärler.

Häzirki wagtda dünýäniň ösen ýurtlarynyň daşary gatnaşyklarynyň agramly bölegini Trans Milli Kompaniýalar (TMK) tarapyndan amala aşyrylýar. Bu ýagdaý Fransiýa üçin hem mahsuz ýagdaýdyr. Fransiýanyň ykdysadyýetiniň senagatynda TMK-ra we iri maliýe toparlaryna uly orun degişlidir.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly Fransiýanyň TMK-lary dünýäniň iri TMK-ryň birinji onlugyna girip bilýäni yok. Onuň hem sebäbi bu ýurtda ownuk we orta telekeçilik giňden ösendir.

Fransiýa Ýewropa Soýuzynyň we dünýäniň iri kapital çykaryjy ýurdudyr. Kapital eksport etmek boýunça dünýäde görnükli orun degişlidir. Häzirki wagtda dünýäniň 50 sany iri banky bar. Olaryň iň kiçisiniň maýasy 50 milliard dollardan hem artykdyr. Şol 50 sany iň iri banklaryň 4-si fransuz banklarydyr. Ol banklaryň atlary şu aşakdakylardyr. Pariž milli banky, Lion karz banky, Baş jemgyýet banky, Oba hojalyk karz banky. Häzirki wagtda Fransiýa iri kapital çykaryjy we kapitally iri import ediji ýurt bolup durýar. Onuň üçin aşakdaky tablisa ýüzleneliň.

Daşary ýurt göni maýa goýumlaryny iri eksport we import edýän ýurtlar.

5-nji tablisa

T/№	Ýurtlar	Importýor ýurtlar (mlrd. dollar)	Eksportýor ýurtlar (mlrd. dollar)
1	ABŞ	1626	2051
2	Beýik Britaniýa	817	1238
3	Fransiýa	601	853
4	Sýangan (Gonkong)	533	470
5	Germaniýa	503	967
6	Kipr	492	386
7	Niderlandlar	463	641
8	Ispaniýa	368	381
9	Kanada	357	399
10	HHR	318	46
11	Italiýa	220	293
12	Irlandiýa	211	118
13	Awstraliýa	210	159
14	Meksika	209	28
15	Braziliýa	201	72
16	Singapur	187	111
17	Şwesiýa	172	203
18	Şweýsariýa	172	395
19	Russiýa Federasiýasy	132	120
20	Bermud adalary	102	6
21	Ýaponiýa	101	387
22	Daniýa	102	118

(Meždunarodnyýe ekonomičeskiýe otnoşeniýe. Pod redaktsiýew prof. W.E Rybalkina. Moskwa 2008)

Getirilen tablisadan Fransiýanyň kapitaly çykaryan we import edýän iri ýurtlaryň biridigini görüp bolýar.

Halkara söwdasynyň barha globallaşmagy, halkara bäsleşigiň ýitileşmegi ýurduň daşary ykdysady gatnaşyklaryny mundan beýläk ösdürmegiň köptaraply meselelerini döredýär. Fransiýa häzirki wagtda Ýewropa Soýuzynyň iri ýurtlary şeýle hem Ýaponiýa we ABŞ-a bilen özüniň bäsdeşligini saklamaga çalyşýar. Ýewropa Soýuzynyň döredilmegi bilen onuň düzümine girýän ýurtlary bilen arasyndaky ykdysady gatnaşyklary bir tarapdan has ýeňilleşdi. Beýleki tarapdan bolsa oňaýsyz täsiri ýüze çykyp başlady. Bu täsir gümrük paçlary bilen baglanyşyklydyr. Oňaýly tarapy oba hojalyk önümleri bilen baglanyşyklydyr. Bu ýurtda oba hojalyk önümleri beýleki Ýewropa ýurtlaryna garanyňda ep-esli arzan düşýänligi sebäpli, beýleki bazarlarda arkaýyn bäsleşip bilýär. Meselem, Ýewropa Soýuzynyň beýleki ösen ýurdy bolan Germaniýanyň bazarlarynda fransuz oba hojalyk önümleri bäsleşige has ukyplydyr. Ýöne garşylykly taraplary hem bar. Mysal üçin, Germaniýanyň awtoulaglary fransuz awtoulaglaryna garanyňda hili has ýokarydyr. Munuň özi Fransiýanyň awtomobil gurluşyk pudagyna uly zarba urýar. Şol bir wagtyň özünde ýurduň daşary ýurda çykarýan maýasyna hem täsirini ýetirýär. Sebäbi fransuz öndürijileri önümleriň hil tarapyna köp maýa goýmaklyga mejbur bolýarlar. Bu bolsa ýurduň “ikinji ykdysadyýetine” uly zarba urýar. “Ikinji ykdysadyýet”-diýen düşünje, ýurduň daşyna çykarýan maýasyndan gelýän girdejlere düşünilýär. Ýewropa Soýuzyna girmegi bilen Fransiýa daşary ýurtlara çykarýan maýasynyň bir bölegini öz içine gönükdirmeli bolýar. Şeýle ýagdaý amerikan we ýapon kapitaly üçin amatlylyk döredýär. Sebäbi olar fransuz maýasynyň agdyklyk edýän ýurtlarynda has işjeňleşip başlady. Munuň özi fransuz tarapyna öz güýjüni has tijemegine iteryär.

Soňky ýyllarda fransuz kapitalynyň häsiýeti üýtgedi. Geçen asyryň 90-njy ýyllaryna çenli fransuz kapitaly süýthorçylykly häsiýete eýedi. Munuň özi fransuz maýasyndan gaça durulmagyna getirýärdi. Indi ol öz häsiýetini üýtgetdi. Ýagny, bu ýurt ynsanperwerçilikli maýany çykyp başlady. Munuň özi daşary ýurtlardaky maýa goýum göreşinde fransuz tarapyna artykmaçlyk berip başlady.

Ýurduň mineral çig mallaryna bolan isleginiň agramly böleginiň daşyndan getirilmegi kynçylyk döredýär. Nebitiň we gazyň bahasynyň ýokary galmagy hem

munuň üstesinedir. Şeýle hem öňki nebiti import edýän kolonial ýurtlary öz içinden fransuz nebit kompaniýalaryny çykaryp başladylar. Bu ýurtlara Latyn amerikan, arap we afrika döwletleri degişlidir. Bu ýurtlardan fransuz kompaniýalarynyň çykarylmagy ýa-da olaryň millileşdirilmegi ýurda nebitiň we gazyň arzan bahadan bökdençsiz akyp durmagyna böwet bolýar. Bu ýagdaý döwlet býujetine hem täsirini ýetirýär. Aýratynam nebit kompaniýalarynyň nebitden gelýän peýdasyndan alynýan salgytlar azalýar.

Daşyndan satyn alynýan uglewodorod serişdeleriniň bahasynyň ýokarlanmagy kynçylyklara getirýän hem bolsa, Fransiýanyň bu ugurda dünýäniň beýleki ösen döwletlerinden tapawutly artykmaçlyklary hem bar. Ol artykmaçlyk elektrik energiýasyny öndürmek bilen baglanyşyklydyr. Ýagny, Fransiýada elektrik energiýasynyň agramly bölegi atom elektrik stansiýalarynda we kömür bilen işleýän stansiýalarda alynýar. Emma, dünýäniň ösen döwletlerinde esasan gaz trubinalaryna geçilipdi. Dünýä-de gazyň bahasynyň birden ýokary galmygy gaz trubinalaryndan sowaşmagyna getirdi. Mysal üçin Fransiýanyň bu ugurdaky bäsdeşi ABŞ-nyň kompaniýasy bolan “Jeneral Motors” we Italiýanyň “Inter” kompaniýalaryny öz önümçiligini tutuşlygyna diýen gaz trubina enjamlaryny öndürmeklige ýöriteleşdiripdir. “Jeneral Motors” öz önümçiliginiň 90-göterimini, Italiýa 75-göterimini gaz trubinasyny öndürmeklige geçiripdir. Emma, Fransiýanyň energetika balansynda kömrün uly orny bar. Soňky wagtlarda nebitiň we gazyň bahasynyň ýokarlanyp başlamagy bilen elektrik energiýasyny almakda gaza bolan isleg pese gaçyp başlady. Ösen döwletleriň köpüsinde gaz trubinasyny ýene-de kömür bilen işleýän stansiýalara öwürüp başladylar. Fransiýada bolsa önümçiligi üýtgetmeklige hiç-hili zerurlyk ýok. Galyberse-de kömür öz içinde gazylyp alynýanlygy üçin elektrik energiýasynyň özüne düşýän gymmaty Ýewropa Soýuzynyň beýleki ýurtlaryna garanyňda ep-esli arzandyr.

Fransiýanyň daşary ykdysady syýasatynda bäsdeşlerine garanyňda has artykmaçlyk berýän taraplaryny bellemeli. Bu ýurt özüniň bäsdeşleri bolan Angliýa we ABŞ-a garanyňda hoşniýetli daşary gatnaşyklary alyp barýar. Ýagny Fransiýanyň daşary syýasatynda zor salmak, ykdysady gysyş görkezmek, harby

howp salmak ýaly mejbur ediji çäreleri az ulanýar. Bu ýagdaý bolsa öz gezeginde fransuz tarapy bilen hyzmatdaşlyk etmek isleýänleriň sanyny artmagyna getirýär. Mysal üçin Fransiýa dünýäniň iri ýurtlary bolan Orsýetiň, Hytaýyň, Hindistanyň, Braziliýanyň ykdysadyýetine maýa goýmak boýunça beýleki ösen döwletler bilen arkaýyn bäsleşýär. Häzirki wagtda bu ýurtlarda fransuz maýasy beýleki ösen 8-giň ýurtlaryna garanyňda möçberi has ýokarydyr. Umuman alanyňda Fransiýanyň daşary ykdysady gatnaşyklaryny şu topara bölmek bolar.

1. Ýewropa Soýuzy bilen hyzmatdaşlyk
2. ABŞ-a we Ýaponiýa bilen hyzmatdaşlyk
3. Ozalky koloniýasy bolan ýurtlar bilen hyzmatdaşlyk
4. Beýleki ýurtlar bilen hyzmatdaşlyk

Fransiýanyň ABŞ-a we Ýaponiýa bilen daşary söwdasy oňayly däldir. ABŞ-dan we Ýaponiýadan getirilýän önümler ol ýurtlara satylýan harytlardan agdykdyr. Ýewronyň dolanyşyga girizilmezden öň Fransiýanyň walýuta yetmezçiligine getirýän esasy meseleleriň biri hem hut şu oňaysyz söwda bolup durýardy. Häzirki wagtda hem bu yetmezçigiň öňüni alyp bolanok. Sebäbi Fransiýa bu ýurtlardan ýokary tehnologiýaly taýyn önümleri satyn alýar. Ýokary tehnologiýaly şeýle harytlar Ýewropa Soýuzynyň beýleki ýurtlarynda hem öndürilmeýär. Şonuň üçin ABŞ we Ýaponiýa bilen deňeçer söwda gatnaşyklaryny alyp barmak entekler başa baranok.

Umuman alanyňda Fransiýanyň daşary söwdasy oňaylydyr. Onuň eksportynyň 4/3 bölegi taýyn önümler, 4/1 bölegi dürli hyzmatlardan ybaratdyr. Ýurduň importynyň agramly bölegini çig mallar, ýarym fabrikalar we taýyn önümler tutýar.

Fransiýanyň Ýewropa Soýuzy ýurtlary bilen hyzmatdaşlygy örän giňdir. Bu ýurtlar bilen söwdanyň, kapitalyň, işçi güýjüniň hereketini has hem ýokarlandyrmak göz önünde tutulýar. Ýewropa Soýuzynyň barha giňelmegi fransuz tarapyna bu ýurtlara eksportyny ýokarlandyrmaga mümkinçiligi artýar.

Fransiýanyň öňki kolonial ýurtlar bilen hyzmatdaşlygy aýratyn ähmiýete eýedir. Munuň hem sebäbi bu ýurtlara edýän eksportynyň düzümi tutuşlaýyn

taýyn harytlardyr. Bu ýurtlardan bolsa arzan bahadan çig mallar satyn alynýar. Şonuň üçin bu ýurtlar bilen hyzmatdaşlyk iki ugur boýunça alnyp barylýar.

1. Termondizm. 2. Antitermondizm

Termondizm ýörelgesine laýyklykda öňki kolonial ýurtlaryň ösüşini bökdemek we şol bir wagtyň özünde birek-biregiň öwezini dolmak ýaly ýörelgä esaslanýar. Bu ýörelgäniň düýp mazmuny bu ýurtlardan arzan çig mal almak we bu ýurtlara taýyn önümi satmakdan ybaratdyr.

Antitermondizm-bu uguryň esasy maksady ozalky kolonial ýurtlar güýçli ykdysady we syýasy garşylyk görkezen ýagdaýynda olara eglişik etmekden ybaratdyr. Şonuň üçin Fransiýa ozalky koloniýalaryny bilen örän ýygjam aragatnaşyk saklaýar.

Ýurduň daşary gatnaşyklarynda geçen asyryň ahyrlarynda garaşsyz bolan döwletler uly ähmiýete eýe bolup durýar. Bu ýurtda fransuz harytlaryna we hyzmatlaryna bolan isleg örän ýokarydyr.

Fransiýa dünýä söwdasynda ähmiýetli orun tutýar. Onuň paýyna dünýä eksportynyň 6-6,5 göterimi düşüp, bu görkeziji boýunça dünýä-de 4-5-nji orunda durýar. Ýagny, ondan öňde degişlilikde ABŞ, Ýaponiýa, Germaniýa we Hytaý durýar.

Fransiýanyň importynyň möçberi hem uludyr. Bu görkeziji boýunça dünýäde 3-nji orunda durýar. Fransiýada hyzmat pudagy örän ösendir. Hyzmat pudagynyň möçberi we eksporty boýunça Ýewropa Soýuzynda birinji, dünýä-de bolsa ABŞ-dan soň ikinji orny eýeleýär.

Fransiýanyň sosial-ykdysady nusgasynyň emele gelmegine ikinji jahan urşy aýgytly täsir-etdi. Ýurduň milli baýlygy 4/1 bölegi ýotirildi. Birinji jahan urşunda bu görkeziji 10/1 bölege deň boldy. Ýitgileriň netijesinde fransuz ykdysadyýeti gowşady we dünýädäki liderligi pese gaçdy. Fransiýanyň daşary ýurt maýa goýumlary 10 esse peseldi. Dünýäniň jemi önümindäki paýy 3-4 esse azaldy.

Fransuz elitasy ýurduň ösdürmek üçin täze kompaniýany işläp düzdi. Konsepsiýa laýyklykda uruşdan soňky birinji on ýyllykda dürli çäreleriň kömegi bilen ýurduň zalky kaddyna ýetirmek göz önünde tutuldy. Maksat ýurduň

ykdysady we syýasy ýagdaýyny halkara derejesinde pugtalandyrmakdan ybaratdy. Dürli döwletler ilkinji nobatda ABŞ bilen bäsleşigi artdyrmak, munuň üçin ykdysadyýeti modernizasiýalaşdyrmak, ykdysady kuwwaty pugtalandyrmak zerur bolupdy. Bu konsepsiýany ýurduň galkynmagynda we fransuz ykdysady-sosial modeliniň emele gelmeginde möhüm orny eýeledi.

Bu meseläni döwlet goldawynyň kömegi bilen we hukugy sektory işine döwlet gatnaşmagynyň üsti bilen ýola goýuldy. Netijede Fransiýa ösen bazaar ykdysadyýeti döwletleriň arasynda ykdysadyýeti güýçli gatyşýan ýurtlaryň birine öwrüldi. Ýurtda üç gezek hususylaşdyrma işleriniň geçirilendigine garamazdan döwletiň ykdysadyýetdäki ýokary paýy saklanyp galdy. Hususylaşdyrma işleri 1970-19990-njy ýyllar aralygynda iki gezek täze müňýyllygyň başynda bir gezek geçirildi. Şeýle-de bolsa ýurduň jemi içerki önümünde döwletiň paýy 20%-e barabardyr.

Döwlet sazlaşdyrmasyynyň ýene-de bir býujet arkaly gazanyldy. Ösen garyşyk ykdysadyýet Fransuz modeliniň aýratynlyklarynyň biridir.

Soňky ýyllarda döwletiň ykdysadyýeti kadalaşdyryrmakdaky işi barha azalyp, ol täze çeyşe görnüşe eýe bolýar. Döwletiň we hususy sektoryň biznesinde esasy orun hususyýetçä berilýär. Administratiw usullar aradan aýrylýar.

Fransuz modeliniň beýleki aýratynlygy onuň ýokary derejede sosiallaşanlygydyr. Sosial harajatlaryň görkezijisi boýunça ol Angliýadan, Germaniýadan we ABŞ-danam öňe geçýär.

Bu ykdysady modeliň ýene bir aýratynlygy onuň öňden gelýän profeksionistik gatnaşyklarynyň barha liberllaşmaýydyr. Ilkinji nobatda Ýewropa integrasiýasyna güýçli garyşylýar. Ozalky koloniýasy bolan döwletler bilen gatnaşyklaryny barha çuňlaşdyrýar. Bu işleriň netijesinde häzirki günde jemi içerki önümiň 25%-ti eksporta ugradylýar.

2.3 Italýan modeli.

Italýan sosial-ykdysady modeli köp ýagdaýlarda inlis-amerikan modeline meňzeşdir. Özbaşdak welaýatlaryň bir döwlete birleşmegi ykdysadyýetiň senagatlaşmagynyň uzaga çekmegi, ösen döwletler bilen gazaply bäsleşik şertleri ýurtda özboluşly inodeliň emele gelmegine şert döretdi.

Italýan ykdysadyýeti görkezijileri boýunça günbataryň beýleki ösen döwletleriniňkiden pesdir. Şu yzagalakly döwletiň hemişe ykdysadyýeti goldap durmaklygyna mejbur edýär. Döwlet dürli çäreleriň üsti bilen ykdysadyýeti we hususyýetçileri goldaýar. Ol çärelere salgyt syýasaty, ýokary gümrük hojalygy dürli jemgyýetçäleri esasynda iri gurluşyklary amala aşyrmak, döwlet zakazlary degişlidir.

Ykdysadyýeti kadalaşdyrmaga döwletiň goşulmagynyň güýçlenmegi netijesinde ýurt dünýä liderleriň birine öwrülmege başardy. Geçen asyryň 90-njy ýyllarynda döwletiň ykdysadyýetdäki paýy ýokary derejä baryp ýetdi. Şol ýyllarda senagatyň üçden biri, banklaryň 80%-i döwletiň gytaklaýyn gözegçiligi astyndady. Döwlet kadalaşdyrmasynyň ýokarydygyna garamazdan italýan ykdysady modeli köp görkezijileri öz bäsdeşleri bilen deňeşdireniňde gowşakdyr. Bu yzagalaklaýyk ilkinji nobatda sebitler boýunça ýüze çykýar. Ýurduň meýdany ykdysady, syýasaty, medeni taýdan ösen demirgazyga we yzagalan günorta bölünýär.

Italýan ykdysadyýetinde gizlin ykdysadyýetiň möçberi örän ýokary derejedir. Bu bolsa halkyň sosial-medeni ýagdaýyny ösdürmekde oňaüsysz täsir edýär. Şeýle hem ylmy oýlap tapyşlar, innowasion häsiýetli harajatlar öz bäsdeşleri bilen deňeşdireniňde örän pesdir. Hökümetiň ýurduň günortasynyň yzagalanlygyny ýeňip geçmek üçin edýän tagallalary özüniň ady netijesini bermeýär. Şeýle hem döwlet vbýujetiniň ýetmezçiligi, hümmetsizlenmegiň ýokary hususyýetçileri goldamak üçin edilýän ägirt uly çykdajylar ýurduň halkara bäsdeşik ukybyny gowşadýar.

1990-njy ýyllardan başlap hususlaşdyrma işleri güýçlendirildi. Döwlet bergileri pugta gözegçilige alyndy. Maastricht ylalaşygynda bellenen sepgitde

ýetmek üçin uly işler geçirildi. (Italiýa, Günbatar Ýewropa, döwletleriniň arasynda ýewro geçen iň soňky döwletdir). Hususlaşdyrmagyň netijesinde ýurduňkdysadyýetine daşary ýurduň maýasynyň paýy birden ýokarlandy.

Ýewropa soýuzynyň talaplarynyň berjaý edilip başlamagy ýurduň sosial ulgamyna täzden garamaklygy wezipe edip goýdy. Çünki italýan zähmetkeşiniň aýlyk haky german, fransuz,iňlis zähmetkeşiniň aýlygyndan pesdir. Munuň özi ýurtdan gidýänleriň aýratynda akyl zähmetini çekýänleriň migrasiýasyny güýçlendi. Häzirki wagtda hem bu müşgillikleriniň biri bolmagynda galýar.

3-nji bab: Demirgazyk Ýewropa ýurtlaryň sosial-ykdysady modeli .

3.1 Demirgazyk Ýewropa ýurtlarynyň umumylyklary

Demirgazyk Ýewropa ýa-da Skandinawiýa ýurtlary häzirki günde iň baý döwletleriň biri diýlip hasap edilýär. Bu döwletlerde “ähluumumy ýokary durmuş derejesi” ideýasy Kabul edilen. Bu ideýa gözbaşyny geçen asyryň başlarynda häkimiýet başyna sosial-demokratlaryň gelmegi bilen başlandy. Bu ideýa günbatar döwletler 1970-nji ýyllarda ykrar etdiler.

Skandinawiýa ýurtlarynyň “ähluumumy sosial eşretlik” syýasaty 2 sany wajyp müşgilligi çözmeklige gönükdirilendir.

- 1) Milli baýlyklary jemgyýete gyrađeň paýlamak.
- 2) Jemgyýetiň ähli agzalary üçin birmeňzeş ykdysady we sosial eşretleri döretmek.

Skandinaw ýurtlarynyň ykdysady ösüş ýoly günbatar edebiýatynda “Üçünji ýol” diýlip, atlandyrylýar. Bu ýoluň aýratynlygy hususy kompaniýalara erkinlik bermek we ýokary salgytlar we ondan gelen girdejileri döwlet emeldarlarynyň arada durmagynda jemgyýetiň üpjünçilik gatlagyna paýlamakdan ybaratdyr.

Bu ýurtlaryň ykdysadyýetinde dāp bolan aýratynlyklar aşakdakylardyr. Ýagny HZB-ne çuňňur gatnaşmak, ykdysadyýetde döwlet sektorynyň paýynyň ýokarylygy, kuwwatly maliýe, kooperatiw hereketiň ösmegi, ýokary kwalifikasiýaly işçi güýji, ykdysadyýetiň düzüminiň çeýeligi we ykdysady syýsatyň sosial ugra gönükdirilmegi. Sebitiň ýurtlanda hususy capital esasy orun eýeleýär. Mysal üçin Şwesiýanyň ykdysadyýetiniň 85% işçi güýjüniň 75% hususy pudaga degişli. Bu ýurtda hususy capital ykdysadyýetiniň esasy pudaklarda, gaýtadan işleýän senagatda we eksport ýöriteleşmede agdyklyk edýär.

Döwlet sektory esasan sosial ätiýaçlandyrmany tutuşlygyna diýen ýaly elinde saklaýar. Soňky üç on ýylyň içinde döwlet sektory Şwesiýada we Daniýada has işjeň roly oýnaýar. Emma munuň tersine, günbatar ýurtlarynda döwlet emlägi

munuň tersine, günbatar ýurtlarynda döwlet emlägini hususlaşdyrmak işleri barha işjeňleşýär.

Skandinaw modeliniň aýratynlyklarynyň biri hem oba hojalygynda, senagatda, bank we ätiýaçlandyrmak işlerinde kooperasiýanyň uly orun eýelemegi çykyş edýär. Ýagny ykdysadyýetinde döwlet we hususy emlägiň billelikde hereket etmegi bahalaryň durnukly bolmagyna we material eşretleriň döredilmegine alyp barýar. Şonuň üçin bu sebitiň ýurtlaryna “kooperatiw sosializm” hem diýilýär.

3.2 Şwesiýanyň ykdysady modeli.

Şwesiýa JIÖ-jan başyna düşüşi boýunça dünýäde 1-nji onluga girýär. Ýurduň geografiki ýerleşşi örän täsindir. Onuň territoriýasynyň ýarysyny tokaýlyklar, 3/1 bölegini daglar, köller we batgalyklar tutýar. Umumy meýdanyň 7% ekerançylyk işleri üçin ulanylýar. Şwesiýada ykdysadyýeti aýratynlyk 1814 ýylda başlady. Şol ýyldan başlap ýurt Bitaraplyk syýasatyny ýöredip ugrady. Munuň özi jahan uruşlaryna gatnaşmazlyga önümçilik we zähmet gurbatyny saklamaga mümkinçilik berdi.

Döwlet sektory merkezi hökmünden we ýerli häkimiýetden ybarat. Şwesiýada döwlet sektorynyň esasy roly ýygnaýan pul serişdeleri sosial we ykdysady maksatlara gönükdirilendir ybaratdyr. Munuň özi “Şwed modeliniň” esasyňy düzýär.

Şwesiýanyň iri senagat kompaniýalary esasan ýurduň daşynda hereket edýärler. Kompaniýalaryň integrasiýalaşmagynyň iň güýçli geçen ýeri Şwesiýadyr. Ýurduň kompaniýalarynyň 50%, önümçiligiň 60%, haryt-pul aýlanyşygynyň 75% ýurduň daşyndaky filiallaryň paýyna düşýär.

Şwesiýada karz-maliýe serişdeleriniň bir ýere jemlemek we merkezleşmek prosesi örän intensiw bolup geçýär. Dünýäniň iň iri banklarynyň 5-si şwed banklarydyr. Ýurduň öz içinde 3 sany maliýe topary agalyk edýärler. Olara “Skandinawka Enşilda başken” Svenska handles banken bank degişli we

“WOLWO” awtomobil konserniň başda durmagynda 3-nji merkez hereket edýär. Ýurduň maliýe topary maşgala häsiýetine eýedir.

Şwed ykdysadyýetinde 4 sany konsern esasy sütün hasaplanylýar. Olara “WOLWO”, “Erikson”, “ABB”, “Atara” degişlidir.

Şwed modeliniň esasy aýratynlygy ýurduň salgyt ulgamynyň ýokarylygydyr. Mysal üçin 1980-nji ýyllrda salgytlaryň derejesi JIÖ 57% barabardy. Şol ýyllar bu görkeziji günbataryň ýurtlarynda 39% deňdi. 1991-nji ýylda täze salgyt ulagmy görkezilen hem bolsa onuň ýokary derejesi saklanýar. Şwed salgyt salmak ulgamy köp sanly göni, gytaklaýyn we dürli ýygymlardan ybaratdyr. Göni salgytlara esasan milli we ýerli girdeji salgytlar we milli emläk salgytlary tutýar. Miras goýmak we sowgat berlen emläkler salynýan salgytlar we göni salgytlara degişlidir. Şeýle hem sosial üpjünçilige salgyt tölemek giňden ýaýrandyr. Gytaklaýyn salgytlara goşmaça gymmata salynýan salgyt we aksizler girýär.

Girdeji salgydy üç görnüşe bölünýär.

- 1) Zähmet salgyt
- 2) kapitaldan gelýän salgyt
- 3) telekeçilikden gelýän salgyt.

Fiziki aýlyk salgydy takmynan 170 müň kronadan geçmeýän bolsa 31%, ondan geçýän bolsa 51%, 1 dollar=8 krona.

Şwesiýa dünýäniň 50-den gowrak ýurdy bilen goşa salgyt salmazlyk barada ylalaşygy bar.

Emläk salgydynyň derejesi: 800 müň krona bolsa 0%, 800-1600 müň krona 1,5%, 1600000-3600000 krona-2,5%, 3600000 ýokary bolsa 3%.

Aksioner jemgyýetleri milli korporatiw salgydyny töleýärler. Bu salgyda emläk we kommunal salgytlar goşulmaýar. Aksioner korporatiw salgytlaryň möçberi peýdanyň 25% deň. 1980-nji ýyllarda bu salgyt 50% deňdi.

Goşmaça gymmata salynýan salgyt 25%. Sosial tölegler aýlyk hakynyň 22,2% tutýar. Pensiýanyň ortaça ýygymlary alkogolly içgilere we temmäki

önümlerine salynýar. Şwesiýada häzirki günde hökümetiň esasy aladasy bolup, salgytlaryň derejesini peseltmek bolup durýar.

3.3 Norwegiýa sosial sferasynyň aýratynlyklary.

Norwegiýa dünýäniň ykdysady we sosial taýdan ösen ýurtlarynyň biridir. Ýurduň ykdysadyýeti esasan nebit we gaz pudagyna daýanýar. Geçen asyryň 60-njy ýyllarynda Demirgazyk deňzinden nebitli-gazly ojaklaryň tapylmagy, ýurduň ykdysadyýeti we sosial ulgamynda düýpli öwrülişik bolmagyna getirdi. Norwegiýa 2006-njy ýylda geçirilen barlagda dünýäde sosial gorag boýunça birinji ýurt hökmünde ykrar edildi. Ýurduň ykdysadyýetiniň esasy pudagy bolup nebit we gaz senagaty çykyş edýär. Häzirki wagtda dünýä-de nebitiň we gazyň bahasynyň galmagy ýurduň ykdysadyýetinde we sosial sferasyna örän oňaýly täsir edýär. Norwegiýa dünýä-de balygy iň köp tutýan, peýdalanýan we eksport edýän ýurtdur.

3.4 Daniýanyň ykdysady aýratynlyklary.

Dünýäniň iň bir nusga alarlyk döwletleriniň biri hem Daniýadyr. Ýurduň ykdysady modeli şwed nusgasyna meňzeş. Ýöne milli aýratynlyklar hem bar. Ilkinji nobatda ilatyň zähmetsöýerligini bellemeli. Ikinjiden ykdysadyýet esasan kiçi we orta ululykdaky kärhanalardan ybarat Daniýada ýekejide iri kärhana ýok. Hereket edýän kärhanalaryň 76,8% kiçi kärhanalarda degişli bolup, olarda zähmet çekýänleriň sany 6-49 adama çenli. Jemi 5,5 müň kiçi kärhanalar hereket edýär. Orta ululykdaky kärhanalaryň sany 1,6 müň sany bolup, olar 22,2% deňdir. Bu kärhanalarda zähmet çekýänleriň sany 50-499 adama çenlidir. Iri kärhanalar bary ýogy 1% golaýdyr. Munuň özi ýurduň senagat kompaniýasynyň önüminiň bäsdeşlik ukybyny gowşadýan ýaly hem bolsa, tersine ylym siňňitli harytlar boýunça üstünlikli bäsdeşýär.

Ýurduň iň ösen pudagy azyk senagatydyr. Esasy eksportlyk harytlary hem alyjyny eklemäge mümkinçiligi bar. Olaryň 120 müň adam zähmetkeş çekýär.

Munuň özi Nýu-Ýork we Tokionyň ilatynyň ýa-da Fransiýanyň ilatynyň ýarysyny ekläp bilýär diýiligidir. Ýurduň girdeji salgydy dünýä-de iň ýokary bolup, onuň derejesi 35%-dir.

4-nji bap: Demirgazyk Amerika ýurtlarynyň sosial-ykdysady aýratynlyklary

4.1 Amerikan ykdysady modeli

Amerikanyň Birleşen Ştantalry (ABŞ) Demirgazyk Amerika yklymynda ýerleşmek bilen, onuň günbatarynda Ýuwaş umman, gündogarynda bolsa Atlantik ummany ýerleşýär. Onuň meýdany 9373 müň km²-re barabar bolup, ilatynyň sany 2815 million adamdand gowrakdyr (2001-nji ýyl). Paýtagty Waşington şäheri bolup, onuň ady ýurduň ilkinji prezidenti Jorj Waşington bilen baglanyşyklydyr.

ABŞ-da ýöne bir Günbataryň däl, бүтін дүнйәниң ykdysady görkezijileri boýunça has ösen döwletdir. (meýdanynyň ululugy boýunça bu ýurt dünýä-de dördünji orny eýeleýär). (Russiýadan, Kanadadan we Hytaýdan soňra). Ilaty boýunça Hytaý we Hindistandan soňra 3-nji orny eýeleýär.

ABŞ-nyň döwlet gurluşy respublikan görnüşli bolup, 4-ýyllyk möhlet bilen 2-gezek saýlanyp bilýän Prezident ýurdy dolandyryýar. Administratiw territoriýa taýdan ABŞ-a 50 sany şatdan ybaratdyr. Olaryň 48-si dörtburuçlyk görnüşde ýerleşýän ýurduň çäginde ýerleşýär. Alyaska patyşa Russiýasyndan satyn alnan ýer bolup, ol ýurduň has demirgazygynda ýerleşýär. Ýuwaş ummanyndaky Gawaý adalary bolsa ýurduň 50-nji şatydyr.

Ýurduň ykdysady-geografiki ýerleşişini onuň ösüşiniň ähli etraplarynda uly amatlyklary döretdi. Uruş otlarynyň häli-şindi tutaşyp duran Aziýa we Ýewropa yklymlaryndan umman arkaly kesişmegi ýurduň howpsuzlygyny kepillendirdi. Çar-tarapynyň suw bilen gurşalmagy ýurduň daşarky söwdasynyň önünde giň mümkinçilikleri açdy. Ýurduň deňiz kenarlarynyň 8 müň killomertden gowrak bolmagy daşarky söwdanyň ösüşini çaltlandyrdy.

Hojalygynyň ösdürilmegi üçin ýurduň amatly giň tebigy şertleri we baý, mineral resurslary bar. Ýurduň oba hojalygynyň agramly bölegini Gündogarda “Beýik düzlükler” diýip atlandyrylýan pesliklerde alnyp barylýar. Bu ýerde ýurduň oba hojalyk önümçiligine degişli işleriň agramly bölegi amala aşyrylýar. ABŞ-nyň oba hojalygy üçin ýaramly yerleriniň meýdany 770 mln. gektar bolmagy oba hojalyk

ekinleriň ýeterlik derejede alynmagyna itergi berýär. Oba hojalygynyň kämil tehnika bilen ýaraglandyrylmagy netijesinde oba hojalyk mümkinçilik açdy. ABŞ häzir bugdaý satmak boýunça diňe Kanadada yza galýar. Bugdaý ýygnaýşynyň umumy hasyly boýunça diňe Hytaýdan yza galýar. Pagta ýygnamak we gaýtadan işlenilişi boýunça bu ýurduň deňi-taýy ýokdur.

ABŞ-nyň ýer gabygyny üsti gazylyp alynýan baýlyklara aýratynam kömrüň, nebitiň, tebigy gazyň, uranyň, demir magdanynyň, reňkli metallaryň iri kânleri bar. Olar ýurduň ösen senagaty üçin çig maly bilen ýeterlik üpjün edip bilýärler. Senagat pudaklarynyň içinde çig mal bilen aýratyn üpjün edileni himiýa senagatydyr. Himiýa senagatynyň möçberi we görnüşleri boýunça bu ýurt dünýäde iň öňdäki orny eýeleýär. Himiýa senagatynyň esasy çig mal bazasy bolup nebit we tebigy gaz çykyş edýär. Himiýa senagatynyň merkezleri Nýu-Jersi we Filadelfiýa şatlary çykyş edýär.

Daş kömür basseýnleri ýurduň merkezinde we gaz ýurduň demirgazygynda we Appalç daglarynda ýerleşýär. Nebit we gaz ýurduň demirgazygynda we Meksika aýlagynda ýerleşýär. Soňky alnan maglumatlara görä Meksika aýlagynda tebigy gazyň 37 trln m³-niň üsti açyldy.

Ýurt tebigy baýlyklara baý hem bolsa senagatyň ähli islegini ýerli çig malyň hasabyna ödäp bilmeýär. Muňa mysal edip, kowaldy, marganesi, golaýyny, hramidi, nizeli görkezmek bolar. Senagatyň bu çig mallara bolan islegi import hasabyna kanagatlandyrylýar.

Ilaty barada. 2006-njy ýylyň hasaplamalaryna görä ýurduň ilaty üç ýüz million adamdan geçdi. Ýurduň jemi maşgala sany 105,5 million sany. Beýle diýildigi ortaça her bir maşgala 2,7 adamdan düşýär diýilmegini aňladýar. ABŞ-nyň statistikasynyň berýän hasabyna görä ýurtda 27 million adam ýekelikde ýaşaýar. Ilatyň umumy sanynyň içinde ýaşlar agdyklyk edýär. Ýagny jemi ilatyň 71göterimi 21 ýaşdan ulular tutýar. Pensiýa ýaşyndaky we ondan yokardakylaryň ýagny ýaşy 65-den geçenler umumy ilatyň 12,5 göterimine barabardyr.

ABŞ-a köpdürli milletleriň ýaşaýan ýurdudyr. Ýurduň ýerli ilaty hasaplanylýan indeýler jemi ilatyň 1 göterimine golaýdyr. Amerikanyň häzirki ýaşajylarynyň

ata-babasy asly Ýewropadan, Ýaponiýadan, Hytaýdan gelenlerdir. Şeýle hem Günorta plantasiýalarda işlemek üçin getirilen negrlar ilatyň jemi sanynda görnükli orun tutýar. Häzirki wagtda ABŞ-da negrlar 40 milliona golaýy bar diýip hasap edilýär.

ABŞ-nyň ilatynyň 75 göterimine golaýy şäher ilatydyr. Şeýle hem ABŞ-a dünýäniň iň güýçli urbanizasiýalaşan ýurtlarynyň biridir. Käbir “aglomerasiýalar”, ýagny “millioner” şäherler birleşip äpet “megapolisleri” emele getiripdirler. Bulara mysal edip Woýewaşi (Bostandan Waşingtona çenli), Kolýana (Milnoniden Petteburga çenli). Kaliforniýany (San-Fransiskodan San-diýego çenli) birleşen äpet şäherleri görkezmek bolar.

Oba hojalygy bilen bolýan ilaty esasan biri biriden uzakdan ýerleşen fermerlerde ýaşaýarlar. Amerikan oba hojalygy bilen meşgullanýan fermerleriniň pesinden 50 ga ýerleri bolýar.

Ýurduň ilatynyň ortaça gürügi 1 km²-re 28-adamdan düşýär. Emma, ösen köne senagatly şatlarda ilatyň gürügi ortaça 330 adamdan hem geçýär. Kenara ýakyn şäherlerde bu san has hem ýokary. Emma, daglyk we çöllük ýerlerde ilatyň gürügi gaty pes. Mysal üçin Alýaskada 1 kw km-re ortaça 0,2 adamdan düşýär.

ABŞ-da ykdysady taýdan antiw ilaty 42 göterimi önümçilikde işleýär. Ol bu görkeziji boýunça esasy bäsdeşleri bolan Ýaponiýadan we Ýewropa birleşiginiň käbir ýurtlaryndan yza galýar. Aktiw ilatyň 53 göterime golaýy söwda maliýe we hyzmat sferasynda işleýär.

Hojalygy. Dünýä ykdysadyýetinde ABŞ-nyň orny örän sallamlydyr. Ýurt dünýäniň jemi önüminiň 16 göterime golaýyny berýär. Bu san ýaňy ýakynlar hem 25 göterime deňdi. Häzirki wagtda bu sanyň pese gaçmak meýli äşgär görünýär.

Ýöne şeýle hem bolsa dünýä ykdysadyýetiniň pudaklaýyn düzüminde ABŞ-nyň paýy örän saldamlydyr. Daşary ýurtlara maýa eksporta etmekde maýany import etmekde bu ýurduň taýy yok.

ABŞ-nyň ykdysadyýetiniň şeýle güýçli ösmegine esasan 5 sany faktoryň täsir edendigini belleýärler.

1. Ýurduň meýdanynyň köp böleginde oba hojalygynyň feodalizm zulumynda halas bolmagy.
2. Immigrantlaryň uly akymy.
3. Täze ýerleriň özleşdirilmeginiň hasabyna içerki bazaryň giňelmegi.
4. Baý tebigy resurslaryň bolmagy.
5. Geografiki taýdan amatly ýerleşmegi .

Ýokardaky aýdylanlar ýurduň ösmegi üçin amatly şertler döredipdi. Şeýle hem ýurtda senagat we maliýe sermaýasy adatdan daşary tizlik bilen jemlenipdir.

Ýurduň ösmeginiň ýenede bil sebäbi hem yzly-yzyna bolan jahan uruşlarynyň bu ýurtdan sowa geçmekligidir. ABŞ-a ikinji jahan urşuna gatnaşan hem bolsa, uruş hereketli ýurduň daşynda alnyp barylýpdy. Bu bolsa hojalygyň weýran bolmazlygynyň öňüni aldy.

Ikinji jahan uruşdan soňra ABŞ-a kapitalistik dünýäde bäsleşiksiz ýurt bolup galdy. Sebäbi ýeňlen döwletleriň ýagny Germaniýanyň, Ýaponiýanyň, Italiýanyň hojalygy düýpli tozdurypdy. Ýeňiji döwletler bolan Angliýa we Fransiýa bu uruşda ykdysadyýetleri бүтінлөй gowşapdy. ABŞ ykdysady kuwwatlygynyň üstüne hem ýadro monopoliýasyny hem gazanyp, öz pozisiýasyny has hem pugtalandyrypdy.

Emma, geçen asyryň 70-nji ýyllaryndan başlap, ABŞ-nyň dünýä ykdysadyýetindäki orunlary gowşap başlady. Sebäbi dünýä bazarynda oňa täze bäsdeşler peýda boldy. Ol döwletlere Ýaponiýa, Germaniýa, Fransiýa degişlidir. Bu ýurtlaryň harytlary ýene bir dünýä bazarynda däl, eýsem ýerli bazarlarda hem amerikan öndürijilerini gysyp başladylar.

Ýurduň senagatynyň agramly bölegi maşyn gurluşygynyň paýyna düşýär.. Awtomobil gurluşygy ABŞ-nyň “ milli pudagy” hasap edilýär sebäbi köpçülikleýin maşyn gurluşygy ilkinji bolup hut şu ýurtda goýberilip başlanypdy. Ilkinji konweýer bolan “Ford” awtokonweýer häzir hem dünýäde meşhurlyk gazanan awtomobilleri bilen şöhratlanýar. Amerikalylar häsiýetleri boýunça awtomobil söýüjidir. Belki şonuň üçin ABŞ-da ýaşayan her 7-nji adam

awtomobil önümçiliginde ýa-da awtomobillere hyzmat edýän nokatlarda zähmet çekýärler

Awtomobil öndürmekligiň möçberi boýunça bu ýurduň deňi taýy ýok. Ýöne ony eksport etmekde welin bäsdeşleri bolan Ýaponiýa we Germaniýadan yza galýar.

2001-nji ýylda ABŞ-da jemi 16-million dürli görnüşli awtomobil çykaryldy. Ýaponiýa bolsa bu ýylda 12 million awtomobil çykardy. Germaniýada bolsa bu san 3,7 million awtomobile barabar bolupdy.

Umuman alanymyzda häzirki zaman amerikan ykdysadyýetine önümçiligiň we kapitalyň ýokary derejede jemlenmegi ýa-da toplanmagy mahsusdyr. Amerikan monopoliýalaryň köpüsi halkara monopoliýalar hasaplanylýar. Olar köp daşary ýurtlara maýa goýýarlar. Aýratyn bellemeli zadyň biri hem daşary çykarylýan maýalaryň içinde döwlet maýasynyň barha artmagydyr.

Içerki ýagdaýda bolsa hususy maýa döwlet maýasy bilen sepleşip gitmegi netijesinde döwlet monopol kapitalynyň ösmek prosesi has äşgär duýulýar. Döwlet maýasy esasan senagatyň ylmyň we tehnikaýyň gazananlaryna daýanýan pudaklaryň ösmegini höweslendirilýär.

Ýokary derejede ösen ýurtlaryň hemmesinde bolşy ýaly ABŞ-nyň ykdysady “keşbini” senagat kesgitleýär. Senagatyň şu pudagy aýratyn ösüp, beýleki bir pudagy yza galýar diýip aýdar ýaly pudagy ýokdur. Pudaklar özleriniň ösüşi boýunça dünýä döwletleriniň islendigi bilen bäsdeşip bilerlik derejede ösendir.

Maşyn gurluşygynyň beýleki pudaklaryndaky görkezijileri boýunça hem ABŞ-a dünýäniň gürrüňsiz lideridir. Mysal üçin maşyn gurluşygyna degişli bolan uçar senagaty dünýä-de iň köp isleg bildirilýän “Boing” uçarlary öndürilýär. Kompýuter, elektronika, durmuş hajatlarynyň beýleki isleglerini kanagatlandyryan enjamlaryň öndürilişi we köpdürligi boýunça ABŞ-a dünýäde ýene-de birinjidir.

Ýurduň ýokary derejede mehanizasiýalaşdyrylan oba hojalygy bardyr. ABŞ-a özüni oba hojalyk önümleri bilen doly ekleýär. ABŞ-da öndürilýän oba hojalyk önümleriniň 60 göterimi içerki bazaryň islegini doly kanagatlandyryr. Ýöne,

şeyle bolsa oba hojalygy ýurduň jemi içerki önüminiň bary-ýogy 10 göterime golaýyny tutýar. Bu agzalan san ABŞ-da senagatyň örän güýçli derejede ösenligini görkezýär.

Amerikan ykdysadyýetiniň häzirki wagtda örän çalt ösýän pudagy hyzmat pudagydyr. Häzirki wagtda ýurduň bütjetiniň 40 göterime golaýyny bu pudagyň hasyl etmegi hem kanunuň şeýledigini kepillendirilýär.

ABŞ-nyň ýokary derejede ösen ulag infrastrukturasy bardyr. Ýurt gara we demir ýollaryň, geçiriji turbalaryň gür setibilen gurşalandyr. Bol suwly derýalaryň bolmaklygy derýa ulagyny ösdürmeklige mümkinçilik döredýär. Içerki ýükleriň ýarysyndan hem gowragynyň derýa ýollary bilen daşalýar. Amerikan aeroportlary dünýäniň iň bir gelim-gidimli aerowokzallaryň biridir.

Gara we demir ýollaryň uzynlygy boýunça bu ýurt dünýäniň ösen döwletlerinden hem kän öňdedir. Gara ýollaryň jemi uzynlygy 5640 müň kilometr, demir ýollaryň jemi uzynlygy 245 müň kilometr barabardyr.

ABŞ-a elektrik energiýasyny öndürmekde we sarp etmekde hem dünýäde ýene-de birinjidir. Ýurtda GES-ler TES-ler. AES-ry we tebigy ýagdaýlardan (ýel, gün, daşgyn) energiýa alýan kuwwatlyklar hereket edýär. Elektrik energiýasyny öndürmekde AES-rynyň paýy barha artýar.

7-nji tablisa

№	Ýurtlar	Bloklaryň sany	Kuwwatly mln	Gurulýany
1	ABŞ	109	105356	3
2	Fransiýa	56	61130	2
3	Ýaponiýa	52	44068	3
4	Angliýa	35	13020	-
5	Russiýa	29	21242	6
6	Kanada	21	15805	-
7	Germaniýa	20	23451	-
8	Ukraina	14	12818	5
9	Şwesiýa	12	10452	-

10	Go Koreya	12	10315	-
----	-----------	----	-------	---

ABŞ-nyň örän kämil maliýe ulgamy bardyr. Häzirki wagtda ýurtda jemi 9900 bank bar. Ýöne olaryň sany barha azalýar. Mysal üçin ýurtda 1935-nji ýylda 35200 bank bar eken. Banklarda saklanýan puluň jemi mukdary her 4,9 trillion dollara deň.

Ýurduň adamlarynyň 50 göterimi pullarynyň bir bölegini maýa goýum gaznalaryna goýýarlar. 1998-nji ýylda amerikan maşgalalarynyň umumy baýlyklarynyň 40,6 göterimi maliýe hasaplarynda saklanypdyr. Bu hasaplaryň arasynda esasy orny, ýagny 27,5 göterimi pensiýa hasaplary eýeleýär. Amerikan maşgalalarynyň 49 göteriminiň dürli ýollar bilen gymmat bahaly kagyzzar bazarynda maýa goýumlary bar. Şonuň üçin amerikanlar gymmat kagyzzar bazaryndaky täzelikler bilen ýakyndan gyzyklanýarlar.

2008-nji ýyl Amerikanyň birleşen ştatlarynyň durmuş-ykdysady we syýasy-ideologiki ösüşiniň öz boluşly çägi boldy. Ykdysady, maliýe we durmuş pudaklarynda birnäçe gapma-garşylyklar ýüze çykdy, bu bolsa ýurduň daşary ykdysady ýagdaýynyň umumy alanynda soňky otuz ýylyň dowamyndaky uly çökgünligine getirdi.

Biziň esasy anyklamaly zadymyz şeýle agyr döwürde, ýagny köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde ýakyn geljekde ABŞ-nyň doly ykdysady çökgünligine ugrajakdygy, dollaryň milli we dünýä ätiýaçlyk walýutasy bolmagyndan aýryljakdygy, hatda ýakyn geljekde ABŞ-nyň birnäçe böleklere bölünjekdigi barada habar berilmegine garamazdan, bu döwlet dünýä lideri bolmagyna galýar. Gynansak hem, ABŞ-daky we bütün dünýädeki çökgünlige baha berilende, bolup geýän möhüm wakalara başgaça çemeleşilýär, durmuş-ykdysady seljermeler ötgür şygarlar bilen çalşylmaga synanşylýar we hakykata gabat gelmeýän käbir faktlar bilen tassyklanylmagyna garaşylýar. Eýsem ABŞ-da näme bolup geýär, häzirki çökgünligiň sebäpleri we netijeleri nähili? Amerikanyň ykdysadyýetiniň geljekki prespektiwalary nähili?

Amerikanyň ykdysady nusgasynyň çökgünligi barada ekspertler birnäçe seljerme berýärler. Ykdysady nusga diýen düşünje öz üçine şulary almaly: ykdysadyýetde döwlet bilen hususy sektoryň gatnaşygy, býujet arkaly gaýtadan paýlanylýan JIÖ-niň paýy, zähmet etikasynyň häsiýeti we beýleki guramaçylyklaýyn we taryhy aýratynlyklar. Köplenç Amerikan nusgasyny ýeke bir köp mukdardaky daşary bergisi, daşary ýurt maýasynyň akymy, söwda we töleg balansynyň defisiti bilen baglanyşdyrýarlar, ol bolsa goý ol ösen ýa-d ösýän bolsun, bu nusganyň ol ýa-da beýleki aýratynlygy bolup durmaýar. Biz ABŞ-nyň ykdysady dinamiki ösüşini gözden geçirdik we şeýle netijä geldik, ýagny hakykat ýüzünde amerikan nusgasynyň esasy aýratynlyklary – bu ykdysadyýetde we jemgyýetde telekeçiligiň aýratyn orny we hususy sektoryň agdaklyk edýän orny, JIÖ-i gaýtadan paýlanylanda döwletiň örän pes derejedäki paýy. Şeýle hem ilatyň ýokary zähmet etikasy, üstünlige ymtylyşy, köp býurokratiki we status çäkleriniň bolmazlygy.

Agzalan häsiýetler amerikan ykdysady nusgasynyň esasyny, oňa mahsus bolan taryhy aýratynlyklaryny düzýär. Soňky on ýyllyklaryň dowamynda ony birnäçe täze häsiýetler bilen doldurdylar, bu bolsa onuň gurply taraplaryny belli bir derejede güýçlendirdi. Gürrüň onuň ýuwaş-ýuwaşdan çeyä, diwersifisirlenen we kiçi tertipli önümçiligi hakynda, ähli ykdysadyýetiň ylmy tutumlylygynyň ýokarlanmagy hakynda, maglumat infrastrukturasynyň täze orny hakynda, hyzmat pudagynyň aýratyn orny hakynda gidýär. Bu pudaklara, ýagny ylym, bilim we saglygy goraýyş pudaklaryna bolsa postindustrial ykdysadyýetli ýurtlar indi-indi uly üns berip başladylar. Eýeçiligiň ewolýusiýasy, ýangy korporotiw eýeçiligiň gitdigiçe agdaklyk edýän orny – goşmaça maýalary çekmegiň nukdaý nazaryndan has täsirliligi, täze dolandyryş usullaryny peýdalanmagyň mümkinçilikleri we zähmet gatnaşyklarynyň kämilleşdirilişi barada agzaman geçmek mümkin däl.

Bu ähli ymtylyşlar ykdydyýetiň amerikan nusgasyny uzak möhletleýin pugtalandyrýar, onuň netijeliligini ýokarlandyrýar. Ykdysady nukdaý nazardan, ine şeýle ykdysady nusga özüni has nitejeli nusga hökmünde tekliپ edip biler, ýöne

beýleki belli ykdysady nusgalara (meselem, german, skandinaw nusgalaryna) garanynda, durmuş ugurlaryna pes derejede gönükdirilen hem bolup biler.

Elbetde bu ykdysady nusga, bazar ykdysadyýeti ýaly kämil hojalyk mehanizmi bolup durmaýar. Şeýle hem bu nusga özüne mahsus bolan bazaryň “şowsuzlygy”, monopolizasiýa ymtylyşy, doly derejede jemgyýetçilik bähbitleri we durmuş tapawutlyklaryny öndürmäge we paýlamaga ukypsyzlygy bilen tapawutlanýar. XXI asyryň ilkinji on ýyllygynyň soňlaryna ýüze çykan çökgünlik bu agzalanlary doly derejede tassyklady. Bu çökgünlik amerikan nusgasyny bu çökgünlikden üstünlikli baş alyp çykyşyny ýene bir gezek barlamak üçin çakylyk boldy. Ýene bir gezek däp bolan bazar meselelerini we täze ýüze çykan meseleleri çözmek ukybyny barlamak mümkinçiligi boldy.

Agzalan meseleleriň esasynda şeýle netije çykarýarys, ýagny häzirki döwürde gözegçilik edilýän we ykdysady çökgünlik döwrüniň ýörelgelerine mahsus bolan ykdysadyýetde döwletiň ornunyň we döwlet çykadjylarynyň ep-esli artandygyny belläp geçerlik. Munuň bolsa ykdysadyýetiň amerikan nusgasynyň esasy ýörelgelerine öz täsirini ýetirer diýip pikir etmeýäris. Sebäbi amerikan jemgyýetine, onuň medeniýetine we aňyýetine mahsus bolan bu nusga örän çuň hem çäklendirilen. “Bu nusga täze ykdysady näsazlyklara garşy baş alyp çykarmy?” diýen soraga bolsa diňe wagt jogap berip biler.

4.2 Ykdysady ösüşiň kanada nusgasy

Kanada has ösen ýurtlaryň “sekizligine” girýär. 2008-njy ýylda JIÖ-niň derejesiniň 1510 mlrd. dollara, jan başyna düşýän JIÖ-niň mukdarynyň bolsa 47 müň dollardan gowrakdygyny, bu bolsa ýurdyň ykdysady ösüşiniň ýokary derejededigini subut edýär. Däp bolşy ýaly Kanadanyň ykdysadyýetine iki faktor täsir edýär – baý tebigy resurslarynyň bolmagy we kuwwatly ABŞ bilen goňşy bolmagy.

Ykdysadyýetň Kanada nusgasy ýene şu tarapy bilen tapawutlanýar, ýagny ýurt ABŞ-nyň ykdysady üstünliklerine örän bagly bolup durýar. Bu şeýle diýmek

bolýar, ýagny amerikanyň ykdysadyýeti ösmegini dowam etdigi süre, Kanadanyň ykdysadyýeti hem ABŞ bilen bir hatarda ösmegini dowam eder. ABŞ-nyň ykdysadyýetinde kynçylyklar ýüze çyksa (2001-nji ýyldaky ýaly), Kanada hem muňa sezewar bolar.

Ykdysady ösüşiň şeýle ýakyndan baglanşykly bolmagyna garamazdan, ABŞ bilen Kanadanyň gatnaşyklarynda dawalar hem emele gelýär; ABŞ Kanada poladyna we bugdaýyna köplenç antidemping (harytlaryň pes bahada satylmagyna garşy) gümrük pajyny ulanýar. Bu bolsa Kanadanyň Kuba bilen söwda-ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmäge ABŞ-nyň päsgel bermegi bolýar, emma Kanadanyň kompaniýalary ony köplenç bozýarlar.

ABŞ-nyň ykdysadyýetini öwrenmäge uly zähmetler siňdirilen bolsa, Kanadanyň ykdysady ösüşini öwrenmäge kagyz ýüzünde we ylmy gözleg işlerinde az üns berilýär.

Muňa garamazdan, Bütün dünýä banky iň baý ýurtlaryň sanawynda Kanadany Awstraliýadan soň ikinji orunda goýýar, BMG bolsa, Kanadanyň ýaşaaýyş-durmuş şertleri dünýäde öňde baryjy orny eýeleýär diýip hasaplaýar. Şeýle ýokary ösüşe Kanada ikinji jahan urşy döwründe eýe boldy we häzirki döwre çenli hem şol ösüşini saklarmagy dowam edýär.

Kanadanyň ykdysady ösüşi XIX asyryň ahylarynda hem ABŞ-dan ep-esli derejede yza galýardy. 1888-nji ýylda F. Engels Kanadany görmäge gelip, şeýle ýazýar: “Şatlardan Kanada geçeniňde haýran galýarsyň. Başda täzedan Ýewropa düşen ýaly bolýar, soňra özüňi yza galýan we pese düşýän ýurtda diýip pikir edýärsiň”. Bu ýere çalt depginde täze ýurduň ösmegi (esas hökmünde önümçiligiň kapitalistik usulyny ulanmak arkaly) üçin ugur tapyjy we maksada okgunly amerikan ruhunyň gerekdigini görýärsiň”. Eýýäm XX asyryň birinji ýarymynda Kanadada ABŞ-nyň maýadarlary maýa goýumyň möçberi boýunça Beýik Britaniýanyň maýadarlaryndan geçdiler. 1900-nji ýyldan 1926-njy ýyla çenli Angliýanyň daşary ýurt maýasynyň paýy umumy möçberde 85-den 44 göterime çenli pese düşdi, ABŞ-nyň paýy bolsa 14-den 53 göterime çenli ýokarlandy. Şol

bir döwürde, ýagny şol asyryň birinji çäryeginde Kanada buržuazıyasy milli senagatynyň ösüşini birnäçe esse ýokarlandyryp bildi.

Kanadada senagat önümçiliginiň ösmeginiň esasy ýeri we Kanada senagat monopoliýasynyň döremegi, eýýäm XX asyryň ilkinji on ýyllygynda amerikan maýasyna degişlidi. Maýalaryň ABŞ-dan Kanadanyň ykdysadyýetine ornaşdyrylmagynyň esasy sebäbi, Birleşen Ştatlarynyň senagat çig malyna we satuw bazarlaryna bolan talaplary ýatyryldy. Amerikan maýasynyň Kanada akymyna bulardan başga-da birnäçe faktorlar toplumy ýardam berdi.

Ilki bilen asyryň başyna amerikan senagat korporasiýalary eýýäm ýurduň çäklerinde amallary ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýän güýçli önümçilik we maliýe potensialyna eýe boldy. ABŞ bilen Kanadanyň esasy senagat etraplarynyň biri-birine geografiki ýakynlygy, amerikan maýasynyň Kanadada köp mukdarda ýerleşmeginiň başga bir şerti boldy. Esasy orun daşary ýurt maýasyny ýurda çekmek boýunça Kanada döwletiniň syýasatyna hem degişlidir. Hökümet muny etmek bilen, ýurduň baý tebigy resurslaryny özleşdirmek meselesini çözjek boldy, iş bilen meşgullylygy ýokarlandyrmak we Beýik Britaniýanyň Kanadanyň kreditory hökmünde ýüze çykan töleg balansynyň defisitiniň öwezini doljak boldy.

Kanadanyň territoriýasynda Amerikanyň senagat kompaniýalary proteksionistiki tarifleri, subsidiýa we dotasiýa ulgamyny ulanýardylar. Şeýle hem ýörite antikartel kanunlaryny ulanýardylar, bu bolsa Kanadadaky amerikan kompaniýalaryna ýewropadaky öndürjiler bilen kartel ylalaşygyna girmäge mümkinçilik berýärdi. Şol wagtlar beýle tejribäni bolsa ABŞ-nyň territoriýasynda ýerleşen şereketler ulanmaýardy. 1917-nji ýyla çenli Kanadada korporasiýanyň peýdasyna salgydyň bolmanlygy hem amerikan şereketleriň Kanadadaky şahamçalarynyň giňelmegini ýardam etdi.

Eýýäm XIX asyryň ilkinji on ýyllygynda Kanadanyň ykdysady ösüşi üçin ABŞ-dan gelýän ähli daşary ýurt maýalarynyň neneňsi möhümdigi belli boldy. Muňa bolsa maýanyň import edilmeginiň hasabyna 1901-1905 ýyllarda 20% üpjün edilmegi, 1906-1910 ýyllarda 40 % we 1911-1915 ýyllarda 50% Kanadanyň ykdysadyýetine maýa goýum goýuldy.

Umuman eýýäm XX ortalarynda Amerikan maýasy Kanadada uly täsirli güýje eýe boldy. Ol gaýtadan işleýän toplumyň maýasynyň 30% (beýleki daşary ýurtlaryňky – 35%) we dagdan gazyp agtaryş we metallurgiýa senagatynyň 32% (ähli daşary ýurt gözegçiligi – 38%) gözegçilik edýärdi. Şonuň bilen umumam aýdanymyzda amerikan maýasy entäk ýurdyň senagatynda şeýle agdaklyk edýän orny eýelemändi.

1945-nji ýylda Kanadadaky amerikan göni maýa goýumy 5 mlrd. dollara barabar boldy. Uruşdan soňky on ýylyň içinde ol 2 esse artyp, 10.3 mlrd. dollara barabar boldy. 1955-nji ýyldan soňraky on ýylyň içinde ol ýene iki esse artyp, 23.2 mlrd. dollara barabar boldy. Kanada özüniň täze amerikan maýasynyň in ýokary netto-akymyna 1970-nji ýyllarda ýetdi. Şol wagta çenli Kanadanyň ykdysadyýetindäki maliýe pudagyna degişli bolmadyk jemi daşary ýurt gözegçiligi 36% düzýärdi. Kanadada daşary ýurtlylar tarapyndan nebit-gaz pudagynyň 3/4 böleginden gowragy, gazylyp alynýan baýlyklaryň 7/10 bölegi we ähli gaýtadan işleýän senagatyň 3/5 bölegi gözegçilik edilýärdi.

1981-nji ýylda ýokary derejede Kanadadan maliýe serişdeleriniň çykarylmagynyň önüniň alynmagy we ön daşary ýurtlylara degişli bolan Kanadanyň iri kärhanalarynyň satyn alynmagy üçin Kanadanyň hökümeti göni we gytaklaýyn milli maliýe serişdeleri üçin daşary ýurt şereketleriň satyn alynmagyny ýeňilleşdirmek maksady bilen amatly şertleri döredýärdi. Bu ýerde esasy bellemeli zadymyz, ol hem daşary ýurt kompaniýalaryny “kanadizasiýalaşdyrmak”, ilkinji nobatda Kanadanyň geljekki ösüşi we milli maliýe kapitalynyň berkidilmegi bilen bagly düýpli obýektiw prosesler bilen şertlendirilýärdi.

Kanada şertleriniň monopolizasiýasy we toplama prosesleri ýöriteleşen çäkleri, beýleki ýokary derejede ösen kapitalistik döwletleriň umumy kanunalaýyklygynyň çäklerinden daşyna çykmaýar. Şonuň bilen bu prosesleriň gidişinde Kanadanyň maliýe kapitalynyň aýratynlyklarynyň we maliýe oligarhiýasynyň emele gelmegine getirdi.

Önümçiligi jemlemegiň esasy prosesi jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ösüşi bolup durýar, şol sebäpli toplamanyň özi zähmetiň bölünmeginden soňra iki

taraply netijesi bolup durýar: bir tarapdan tehnika (tehnologiýa) , beýleki tarapdan jemgyýetçilik zähmet bölünişigi.

Umuman Kanada senagatynyň pudaklaýyn monopolisasiýasynyň ýokary derejesi umumylykda häsiýet çägi bolup durýar. 1980-nji ýyllarda ýurduň gaýatadan işleýän senagaty üçin öňde baryjy dört kompaniýanyň hasaplanan ortaça ýükläp ugratmak boýunça toplama görkezijisi 50% deň boldy.

Kanadada önümçilik monopolizasiýasynyň ösüş derejesi örän ýokary we durnukly, ikinjiden olar diňe ýokarlanmak bilen çäklenmän, eýsem Amerikanyň görkezijilerinden hem ýokary bolup durýar.

Geçen asyryň 80-nji ýyllary ýurduň maliýe-karz ulgamynyň ähli ugurlary boýunça öz boluşly ösüş döwri boldy. Şol döwre çenli onuň esasy aýratynlyklary hökmünde şular gulluk etdi: ýokary derejeli durnuklylyk (şeyle hem, “beýik depresiýa” ýyllaryna çenli Kanadada ýeke bank hem batmady, olaryň umumy sany 50 ýylyň dowamynda (1931-1980) üýtgemän galmagy başardy; Kanadanyň dört maliýe we karz sütüniniň arasyndaky wezipeleriň anyk bölünmegi (täjirçilik banklary, trast-kompaniýalary, durmuş ätiýaçlandyryş kompaniýalary we maýa goýum – diler şereketleri); we soňkysy, degişli döwlet edaralarynyň maliýe guramalaryň wezipelerini ýerine ýetirişine ýokary derejede uly üns bermegi, Kanadanyň maliýe ulgamyny ösen kapitalistik ýurtlaryň arasynda iň gowy “kadalaşdyrylan” ulgamyň biri bolmagyna getirdi.

Kanadada bank ulgamynyň ýokary derejede ösmegine, Kanadanyň banklarynyň ýurduň ähli territoriýasynda çäklendirilmedik möçberde (Amerikandan tapawutlylykda, Angliýadaky ýaly)bölümçelerini açmaga ygtyýarynyň bolmagydyr. 1980-nji ýyllaryň ortalarynda olaryň sany 7 müňden hem gowrak hasaplanylýardy. Kanadanyň ähli bank bölümçeleriniň 95% gowragy öňde baryjy banklaryna degişli bolupdy.

Bank işinde monopoliýalaşmak boýunça Kanada köp öňde baryjy kapitalistik ýurtlary geçýär. Döwlet bank amallary pudagynda adat bolan agdaklyk edýän iri milli kapitallyň bähbitlerini ynamly goraýardy.

Täze ýokary güýçli hasaplaýyş maşynlaryň durmuşa ornaşdyrylmagy, halkara telekommunikasiýalaryň awtomatlaşdyrylan ulgamynyň döredilmegi bilen Kanadanyň täjirçilik banklary, beýleki kapitalistik ýurtlardan hiç bir zatda yza galman, senagatyň ylmy tutumly öňde baryjy önümlerine meňzeş häsiýetli, bankyň “ýokary tehnologiýa harydy” hökmünde hyzmatlaryny hödürlep başlady.

Kanadanyň maliýe-karz ulgamynyň esasy bölegi, täjirçilik banklary bilen bir hatarda, trust-kompaniýalary bolup durýardy. Bu kompaniýalar ynam beriji amallary (ynanç haty boýunça müşderileriň hususy eýeçiligini) ýerine ýetirmäge ýöriteleşendi. Resmi däl stastiki maglumatlarda olar “bank görnüşli edara” diýip toparlanýardy. Bu kompaniýalar 1980-nji ýyllarda ýurduň maliýe-karz ulgamynyň umumy girdejisiniň 20% tutp, täjirçilik banklaryndan soňra ikinji ýeri eýeledi.

1980-nji ýyllara çenli Kanadanyň maliýe-karz ulgamynyň ösüşi esasy dört sütüni bolan edaralaryň ösüşine bagly bolup durýardy. 1980-nji ýyllaryň ortalarynda täze görnüşli maliýe guramasy emele geldi, ol hem Kanadanyň bilermenleriniň terminologiýasy boýunça “Sowda banklary” diýlip atlandyryldy.

Şeýle görnüşli maliýe guramasyny ösdürmäge uly ünsüň berilmegi bolsa, “sowda bankynyň” Kanadanyň maliýe ulgamyny kadalaşdyrýan kanunyň täsirine düşmeýänligi, birinji nobatda – maliýe guramalaryň ses berýän paýnamalaryny uly möçberde (10%-den ýokary) satyn almak isleýän goýumçylaryň hukugynyň kanun bilen çäklendirilmeýänligi bilen düşündirilýär.

Şeýle “sowda banklarynyň” ilkinjisi we iň giň gerimlisi Edward we Piter Bronfmanowlaryň maşgala eýeçiligindäki “Hiz internetni korp” maýa goýum-bank korporasiýasy boldy. Bu “sowda bankynyň” hususy maýasy bir mlrd. dollardan hem gowrak bolup, maýa goýum-bank amallarynyň monopoliýasynyň dowam eden şol döwüründe Kanadadaky ähli maýa goýum-diler şereketleriniň umumy maýasyndan hem ýokary bolupdyr.

Eger 1985-nji ýylda şeýle guramalaryň diňe biri bar bolan bolsa, onda 1988-nji ýylda olaryň onlarçasy bolupdyr. “Sowda banklary” dogrudan hem maliýe pudagyndaky ähli iri diwersifisirlenen kompaniýalarynda emele gelip başlady.

Öz ugurlary boýunça ýöriteleşen dürli maliýe kompaniýalarynda maliýe konglomeratlarynyň döremegi, maliýe-karz pudagynyň maýalarynyň merkezleşmeginiň esasy aýratynlygy boldy.

Kanadanyň pul-karz we walýuta syýasaty kanada dollarynyň alyş-çalyş kursunyň hümmetsizlenmezligine we durnuklylygyna gözegçilik etmek arkaly milli walýutanyň pugtalandyrylmagyna gönükdirilendir. Munuň üçin Kanadanyň banky 3-5 ýyllyk döwür üçin hümmetsizlenmegiň depginini durnukly saklamak maksady bilen birnäçe işleri amala aşyrýar we walýuta bazaryndaky daşary ýurt walýutalarynyň alyş-çalyş işine gatyşýar.

Häzirki döwürde Kanadanyň pul-karz syýasatynyň esasy gurallary döwlete degişli depozitleriň täjirçilik banklaryndan we beýleki kliring guramalaryndan Kanadanyň bankyna ýerleşdirilmegi bolup durýar. Kliring guramalaryna müşderilere çek depozitlerini (çek hasapda deponirlenen mukdara garşylyk ýazylyp berilýär) we beýleki töleg serişdelerini hödürleýän maliýe guramalary we banklary degişli bolup durýar. Kanadada bu esasan hem Kanadanyň töleg assosiasiýasynyň ähli agzalary bolup durýar. Kanadanyň töleg assosiasiýasynyň agzalary bolup, bank hakyndaky kanun esasynda işleýän täjirçilik banklary we çek we beýleki töleg hyzmatlary boýunça tölegleriň esasy bölegini ýerine ýetirmek bilen, goýumlary kabul edýän maliýe araçýllary bolup durýar.

Kanadanyň banky kassa galyndylaryny kadalaşdyrmak üçin gündelik kararlary kabul edýär we “aýyрма” – “redepozit” mehanizmleriniň kömegi bilen ähli galyndylary gözegçilike saklamaga mümkinçiligi bolýar. Kassa amallaryny kadalaşdyrmak boýunça gündelik amallary, Döwletiň gymmat bahaly kagyzlaryň satyn alynmagy bilen hem üsti dolunýar (adatça döwletiň täze gymmat bahaly kagyzlary goýberýän pursady). Kanadanyň banklarynyň ykdysady potensialynyň ynamly ösüşiniň täze çeşmeleriniň sanawyna, ilki bilen olaryň işiniň balansdan daşary ýa-da “gonarar” görnüşiniň ösüşini degişli etmek bolar. Meselem, banklar müşderiler bilen koroporasiýa hökmünde gerek bolan ýagdaýynda goşmaça gysaga möhletli borçnamalary goýbermäge rugsat berýän şertnama baglaşýarlar we olary ýerleşdirmek boýunça ähli töwekgelçilikleri bank öz üstüne alýar.

Togsanyňjy ýyllar ençeme on ýyllyklaryň dowamynda emele gelen Kanadanyň ykdysadyýetiniň, döwlet tarapyndan kadalaşdyrylyşynyň ortadan aýrylmagynyň başlangyjy bolup bellenip geçilýär. Bu döwürde federal hökümet özüne degişli bolan gaýtadan işleýän we nebitgaz senagatynyň, howa we demirýol ulaglary we aragatnaşyk pudaklarynyň ähli iri kärhanalaryny hususy maýadarlara satdy.

1993-nji ýylda döwlet maýa goýumlarynyň göwrümi kiçelip başlaýar. Hökümet antisikl kadalaşdyryşdan el çekýär we onuň esasy aladasy býujet difisitiniň likwidasiýasy, prespektiwada bolsa – döwlet bergileriniň möçberini azaltmak bolup durýar. Pul-karz syýasatyny hümmetsizlenmegiň önüni almaga we döwlet maliýesini sagdynlaşdyrmaga gönükdirildi.

Bu ähli faktorlar önümçiligiň dinamikasyna we gurluşyna düýpli täsir etdi. 1990-1991-nji ýyllarda Kanadanyň ykdysadyýeti gowşady. JIÖ-niň hakyky möçberi degişlilikde 0.2% we 1.7% pese düşdi. Işewür işjeňligiň dikeldilmegi 1992-1995-nji ýyllarda pes derejededir we durnuksyzdy. 1997-nji ýyla çenli sarp ediş çykdajylary ortaça ýyllyk 1.5 % ýokarlandy. Ekspertleriň baha bermegine görä, maddy önümçilik pudagynda eksport harytlaryna bolan ýokary islegiň bolmagy arkaly pese düşüşiň önüni almak başartdy.

1997-nji ýylda ýurduň ykdysadyýeti ahyrynda ösüşiň içki faktorynda öz daýanjyny tapdy. Karzyň belli bir derejede arzanladylmagy (geçen iki ýylygyň dowamynda merkezi bank ençeme gezek göterim derejesini peseltdi) sarp edijilik karzynyň janlanmagyna getirdi. 1997-nji ýylda sarp edijilik çykdajylarynyň gaýtadan ösüşiň depgini 5% düzdi, bu bolsa soňky on ýylyň iň ýokary görkeziji bolup durdy.

Halkara ykdysady fowm guramasynyň bilermenleriniň baha bermegine görä, Kanada 1997-nji ýylda ýokary bäsdeşlige ukyplylygy boýunça ýurtlaryň sanawynda 4-nji ýeri eýeledi (1-nji ýer – Singapur, soňra Gonkong we ABŞ).

Soňky iki-üç ýylyň içinde senagatda öňde baryjylar çalyşdy: Ilki bilen “çeşme” pudaklarynyň korporasiýasy boldy: nebit we gaz senagaty, tokaýsenagat toplumu, reňkli metal önümçiligi. 1996-1997-nji ýyllarda önümçilik ösüşinde

dünýä bazarynda islegiň we bahalaryň pese gaçmagy bilen, bu pudaklaryň aglabasynda girdejiler we maýa goýumlar peseldi.

5-nji bap: Ykdysady ösüşiň ýapon modeli.

5.1 Ýaponiýa döwletine mahsus häsiýetli aýratynlyklar.

Halkara Walýuta Fondunyň 2009-njy ýylyň oktýabr aýynda çap eden The World Economic Outlook maglumatnamasynda belenleşine görä, dünýäniň iň uly ikinji ykdysady güýjüni emele getirýän Ýaponiýanyň dünýä maliýe çökgünliginiň täsiri bilen jemi içerki önümi 2009-njy ýyl azalan hem bolsa, munuň 2010-njy ýyldan başlap täzeden ösüp başlamagyna garaşylýar. 2008-nji ýylyň ahyryndaky ýagdaýa görä, ýurduň jemi içerki önümi 5 trillion dollara barabar bolup, eksportda ýyllyk 746 milliard dollar bilen dördünji, importda bolsa 696 milliard dollar bilen 6-njy orunda durýar.

Ýaponiýa 6852 adaly ýapon arhipelagynda ýerleşýar. Onuň umumy tutýan meýdany (2006-njy ýylyň görkezijisi boýunça) 377,9 müň kw km. deňdir. Ýaponiýanyň paýtagty Tokio şäheridir (Tokio şäheri barada soragymyzyň ahyrynda giňişleýin seredip geçäris). Pul birligi: iýena=100 sen.

Ýaponiýa döwlet dolandyryşy boýunça konstitusion monarhiýa bolup, döwlet başynda imperator durýar. Ýaponiýanda ýokary döwlet häkimýet we ýeke-täk kanun çykaryjy organ-**Parlamentdir**. Ýurduň ýokary ýerine ýetiriji organy-hökümetdir.

Administratiw-territorial gurluşy boýunça Ýaponiýa 47 sany ýokary derejeli administratiw birlik bolan prefekturalara bölünýär.

Bu administratiw territorial birliklerde 4 ýyldan bir gezek öz-özüňi dolandyryş organlaryna (degişli derejä laýyk ýygnaqlara) deputatlaryň saýlawlary bolup geçýär. Şeýle-de 4 ýyllyk möhlete prefektler, şäher häkimleri we oba starostalary hem saýlanylýar. Olaryň wezipesi ýygnaqlary wagtynda we nobatdan ön çagyrmaga, ýygnaagyň çözgütlerini ýatymaga we ýygnaqlaryň işini wagtyndan ön ýatymaga hukuk berýär. Prefektler premýer-ministr tarapyndan, häkimler we oba starostalary bolsa prefekt tarapyndan eýeleýän wezipelerinden wagtyndan ön boşadylyp bilinýär. Ýerlerde ýerine ýetirijilik wezipelerini ýerli ýygnaqlaryň ýörite

hereket edýän hemişelik komissiýasyna degişli. Bu komissiýanyň agzalary ýygnaqlar ýa-da administrasiýanyň ýolbaşçysy tarapyndan ýygnaqlaryň razylgy bilen saýlanylýar. Ýerli organlaryň dolandyryş işlerine merkezi edaralar tarapyndan berk gözegçilik alnyp barylýar. Polisiýalaryň, hassahanalaryň, mekdepleriň işleýşine degişli ministrlkler tarapyndan gözegçilik edilýär. Ýurduň maliýe serişdeleriniň, ýagny ýygnaýan salgytlaryň 70%-iniň döwlet býujetine gitmegi we bary-ýogy 30%-iniň ýerlerde galmagy hem merkezleşmegiň güýçlenmegine ýardam edýär.

127 million ilaty bilen Ýaponiýa ilat sany boýunça dünýäde 10-njy orny eýeleýär. Dünýäde garaşylýan iň uzak ýaş döwri Ýaponiýada bolup, 2009-njy ýylda ol 82,12 ýaşa deň boldy, bu ýerde şeýle-de çaga ölüminiň iň pes derejesi kesgitlenildi. Ýapon jemgyýeti tiz garraýar, Ikinji jahan urşundan soňky demografiki partlama XX asyryň ahyrlaryna dogluşyň pes derejesine öz ornuny berdi. Demografiki düzümdäki bu üýtgeşmeler birnäçe durmuş meseleleriniň döremegine hususan-da, geljekde işçi güýjüniň peselmegine we nepaga ýaly durmuş tölegleriniň gymmatynyň ýokarlanmagyna getirdi. Ýapon halkynyň ýaşlary durmuş gurmakdan, maşgala bolmakdan çetde durýarlar. Netijede, 2050-nji ýylda Ýaponiýanyň ilatynyň sany 95 milliona çenli pese gaçar diýlip çaklanylýar. Demograflar we hökümet bu meseläni çözmek ugrunda işleýärler. Meseläni çözmekde köplenç immigrasiýa we dogluşy höweslendirmek syýasatlary peýdalanylýar.

Ýaponlaryň aglaba bölegi buddizm we sintoizm dinlerine uýýarlar. Hytaýlylaryň konfusiýasy, dzenbuddizmi, we amedizmi hem ýapon dini uýmalaryna we däp-dessurlaryna öz täsirini ýetirdi. Ýurda dini sinkriatizm häsiýetli. Şunda dine uýujylar bir wagtda birnäçe dine uýup bilýärler. Bu ýagdaý dürli dinleriň garyşmagyna getirýär. Ýurduň ilatynyň aglaba bölegi ýapon dilinde gürlýär. Bu dile beýleki dilleriň arasynda meňzeş dil ýokdur.

Her bir ýaponiýaly döwlet ýa-da saglygy saklaýyş guramalary tarapyndan ýerine ýetirilýän 3 maksatnamanyň haýsy bolsa-da biriniň çäklerinde hereket edýän medisina ätiýaçlandyryş ulgamy bilen gurşalandyr. İşleýänler 70 ýaşa

ýetýänçäler wagtly-wagtynda ätiýaçlandyryş töleglerini töläp durýarlar. Hassa bolanlar medisina hyzmatlaryň gymmatynyň diňe ujypsyzja bölegini töleýärler, esasy çykadjylar ätiýaçlandyryş kompaniýalaryň üstüne ýüklenilýär.

Köp ýaponlar üçin nepaga döwri 55 ýaş hasaplanýar. Nepagadaky adamlar durmuş töleglerini alyp bilýärler. Kompaniýalaryň hususy nepaga maksatnamalary bar, olar dynç alyş töleglerini we öňki ýyllyk haklaryň ýarysyna golaýy görnüşinde her ýylda nepaga töleglerini tölemegi göz önünde tutýar. Ýaponlar zähmetsöýer halk, olar nepaga çykandan soň hem dynç alyşa gitmäge howlukmaýarlar. Firmalar nepaga ýaşyndaky işgärleri adaty filiallara pesräk wezipä ýa-da maslahatçy edip belleýärler. Ýaşuly aýallar ofislerde çay taýýarlaýarlar we arassaçylyk bilen meşgullanýarlar. Şeýle tejribe telekeçilere serişdelerini tygşytlamaga, nepagadaky adamlara bolsa nepaga haklaryny ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Ýaponlar işsizlik boýunça gysga möhletli tölegleri, işe ukypsyzlyk boýunça bolsa iş hakynyň 60%-i möçberine deň bolan uzakmöhletleýin tölegleri almaga hukulary bar. Olaryň her ýyl dowamlylygy 5 gün we her işlän iş ýyly üçin 1 gün dynç almaga hukuklary bar.

Ýaponiýa ylym-bilim, tehnologiýanyň täze gazananlary babatynda hem ilkinjileriň hatarynda durýar. Ýurduň bilim ulgamy 1872-nji ýylda Bilim hakyndaky buýrugä görä esaslandyryldy. Bilim hakyndaky esasy Kanun bolsa 1974-nji ýylda kabul edildi.

Dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynyň bilim resurslarynyň görkezijileri (2001-2004-nji ýyllar)

8-nji tablisa

Ýurtlar	2004-nji ýylyň JIÖ-de döwletiň bilim ulgamyna eden çykadjylary,	2001-nji ýylda ilatyň her 10 müňüsine düşýän talyplaryň	2004-nji ýylda talyplaryň öz ýaş topary boýunça udel	2002-nji ýylda 24 ýaşly ýaşlar toparynda uniwersiteti tamamlanlaryň paýý	2002-nji ýylda umumy talyplaryň hasabynda daşary ýurt
----------------	--	--	---	---	--

	%-de	sany	agramy, %-de		raýatlary- nyň paýy
ABŞ	5,7	387	83	33,9	4
Ýaponiýa	3,6	233	52	32,0	2
Go. Koreýa	4,2	393	89	30,8	m. ýok
Şwesiýa	7,7	388	87	35,7	7
Finlýandiýa	6,4	527	87	42,5	2
Beýik Britaniýa	5,3	243	63	39,7	11
Fransiýa	5,6	260	55	41,9	7
Germaniýa	4,8	215	50	18,7	10
Italiýa	4,7	309	59	25,0	2
Russiýa	3,8	336	65	25,6	1

Çeşmesi: Под ред. А.С.Булатова. Мировая экономика. Москва, 2008.
Стр.171

Ýaponiýa şu günlere çenli bilimiň ösmegi ugrunda birnäçe ädimleri ätdi. Çagalar bagy, başlangyç mekdepler, orta mekdepler, kollejler hem-de uniwersitetler ilki başlarda döwlete degişli bolupdy. Bilim ulgamynyň kämilleşmegi bilen birnäçe hususy bilim ojaklary hem açyldy. Şu günlerde Ýaponiýanyň başlangyç mekdepleriniň 95 göterimi döwlete degişlidir. Ýurduň bilim ulgamynda hususy bilim ojaklaram aýratyn orna eýedir. Ýurtdaky orta mekdepleriň 24 göteriminiň, uniwersitetdir kollejleriň bolsa 73 göteriminiň hususy bolmagy muny has-da aýdyňlaşdyrýar. Bilim ulgamyna görä, bilim almak döwri başlangyç mekdepde alty ýyla, orta mekdepde alty ýyla, uniwersitetde bolsa dört ýyla deňdir.

Hususan-da, soňky 15 ýylyň içinde ýurduň tutuşlaýyn bilim ulgamyna-başlangyç mekdeplerden uniwersitetlere çenli oňyn täsir edýän özgertmelere gabat gelmek bolýar. 1997-1998-nji ýyllarda ýurduň bilim syýasaty boýunça möhüm kararlary çykarýan Bilim boýunça merkezi geňeş esasan üç meseläni: bilim boýunça XXI asyrdaky edilmeli işleri, raýatlara çagalyk ýyllaryndan başlap bilim

bermegi, bilim boýunça ýerli dolandyryş ulgamyny alyp barmagy öňde goýýar. Öňde goýlan meseleleriň sanlyja ýylda çözülmegi bilim ulgamynyň kämilleşmegine getirýär.

Ýaponiýada her çaga hökman başlangyç mekdepde alty ýyllyk we birinji derejeli orta mekdepde üç ýyllyk bilim almagy kanun boýunça göz öňünde tutulandyr. Ýaponiýada okuw ýyly 1-nji aprelde başlap, martda tamamlanýar. Okuw ýyly 3 semestrden ybarat bolup, olaryň arasy iýul-awgustdaky tomus we dekabryň ahyryndaky gyşky 10 günlük dynç alyş döwürleri bilen bölünendir. Okuw sapaklary şenbäni goşmak bilen ýylda 240 gün dowam edýär.

Mekdepleriň hemme derejeleriniň maksatnamalary bilim ministrligi tarapyndan tassyklanýar. Okuw kitaplarynyň awtorlary-öz ugrunyň ýokary ussatlary bolsa-da çykarylýan okuw gollanmalara ministrlik tarapyndan wagtly-wagtynda bellikler hem edilýär.

Häzirki wagtda Ýaponiýada 1201 sany uniwersitet hereket edýär. Olaryň 141-isi milli uniwersitet, 105-isi döwlet uniwersiteti, galan 955-isi bolsa hususy uniwersitetlerdir. Olaryň içinde in gadymysy we öň imperatoryň ilkinji uniwersiteti ady bilen belli bolan Tokio (1877-nji ýylda esaslandyrylan) uniwersiteti Ýaponiýanyň in abraýly ýokary okuw mekdebi hasaplanýar. Bu uniwersitetleriň 598-i, şol sanda milli uniwersitetleriň 85-isi, döwlet uniwersitetleriniň 65-isi, hususy uniwersitetleriň bolsa 448-i bakalawr derejesini (4ýyl), magistr derejesini (2 ýyl), şeýle-de doktor (5 ýyl) derejesini berýär.

2000, 2001, 2002-nji ýyllarda dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynda ilatyň her 100 adamsyna maglumat resurslaryň düşüşiniň görkezijileri

9-njy tablisa

Ýurtlar	2000-nji ýylda her 100 adama	2002-nji ýylda her 100 adama	2003-nji ýylda her 100 adama	2003-nji ýylda her 100 adama	2003-nji ýylda her 100 adama	2002-nji ýylda JIÖ-de MATa
----------------	---	---	---	---	---	---

	günde-lik gazetle- riň sany	telewi- zor-laryň sany	Internet serwer- leriň sany	Interneti peýdalan ýanlaryň sany	PK-laryň sany	edilýän çykdaýjy- laryň paýy, %- de
ABŞ	21,3	93,8	55,5	55,1	65,9	6,5
Ýaponiýa	57,8	78,5	10,2	48,3	38,2	5,3
Go.Koreýa	39,3	36,3	0,5	61,0	55,8	6,5
Şwesiýa	41,0	96,5	10,5	57,3	62,1	6,5
Finlýandiýa	44,5	67,0	24,4	50,9	44,2	5,8
Beýik Britaniýa	32,9	95,0	5,5	42,3	40,5	6,1
Fransiýa	20,1	63,2	4,0	36,6	34,7	5,2
Germaniýa	30,5	66,1	3,2	47,3	43,1	5,2
Italiýa	10,4	49,4	1,1	40,9	23,1	4,4
Russiýa	10,5	53,8	0,4	4,1	8,9	3,7

Çesmesi: Под ред. А.С. Булатова. Мировая экономика. Москва, 2008. Стр. 175.

Dünýäde ylym-bilim babatynda çuňňur barlaglary geçýän “Times Higher Education” we “QS Top Universitet” tarapyndan ýaňy-ýakynda hödürlenen derňewe görä, Ýaponiýanyň Tokio uniwersiteti, Kiýoto uniwersiteti, Osaka uniwersiteti, Tokio Tehnologiýa instituty, Nagoya uniwersiteti, Tohoku uniwersiteti 2009-njy ýyl boýunça dünýäniň iň gowy 100 uniwersitetiniň hataryna girdi. Diýmek, Ýaponiýanyň dünýäniň iň gowy ýüzlüğine goşulýan uniwersitetleriniň sanynyň artmagy ýurduň bilim ulgamynyň ösýändigine şaýatlyk edýär.

Ýaponiýanyň 9-njy Konstitusiyasy ýurda öz goşunyny döretmegi we uruşlara gatnaşmagy gadagan edýär. Ýaponiýanyň häzirki zaman ýaragly güýçleri öz-özünü goramak güýçleri diýlip atlandyrylýar, olaryň harby işi örän çäklendirilen. 2007-nji ýyldan bäri bu edarany Ýaponiýanyň goranmak ministrligi dolandyryýar. Milli çäklerde ýüze çykan adatdan daşary ýagdaýlarda Ýaponiýanyň öz-özünü goraýyş

güýçleriniň dürli düzüm böleklerine ýolbaşçylyk etmek parlamentiň rugsady bilen premýer-ministre ýüklenilýär. Öz-özünü goramak güýçleriniň düzümi: gury ýer, deňiz we howa güýçlerinden ybarat. Ýaponiýanyň öz-özünü goramak güýçleriniň esgerleri erkin isleg boýunça seçip almak düzgüni esasynda ýygnaýar.

Ýaponlar sportuň janköýerleri hasaplanýar. Ýurtda milli sportuň gadymy görnüşi hökmünde sumo göreşi tassyklandy. Döwletde her ýyl sumo boýunça 6 sany ýaryş geçirilýär, onda ýokary derejäniň çäklerinde Imperatoryň kubogy ugrunda 50 göreşiji öz güýçlerini synaýarlar. 15 sany duşuşykda gowy görkezijileri görkezen göreşiji ýeňiji bolýar. Milli sportuň beýleki görnüşleri-kendo(bambuk gylyçlarynda söweş etmek), dzýudo, karote.

Ýaponiýanyň paýtagty Tokio ýurduň esasy ykdysady we medeni merkezi hasaplanýar. Tokio Honsýu adasynyň günorta-gündogarynda ýerleşýär. Şäheriň umumy tutýan meýdany 2187.08 kw km bolup, onda 15 milliondan gowrak adam ýaşaýar. Tokio gündogaryň paýtagty hasaplanýar. Şäheri ählihalk tarapyndan saýlanylan gubernator dolandyryýar. Tokioda ýurduň hökümetiniň binasy hem-de imperatoryň köşgi ýerleşýär.

Tokio dünýäniň iri maliýe merkezleriniň biri hasaplanýar. Ol bu babatda Nýu-Ýorkdan we Londandan soň üçünji orunda durýar. Şeýle hem Tokio dünýäniň ykdysady taýdan iň ösen şäherleriniň biridir. “Prašwoterhaus Kupers” kompaniýasynyň geçiren barlaglaryna görä, soňky ýyllarda şäheriň ýokary depginler bilen ösýändigini mälim edildi. “Fortune Global” žurnaly her ýyl dünýäniň iň iri 500 kompaniýasynyň sanawyny çykaryýar. 2008-nji ýylyň sanawyndaky 47 kompaniýa Tokiýoda ýerleşýär.

Mundan başga-da Tokio halkara maliýe merkezi hasaplanýar. Dünýäniň iri maýa goýum banklarynyň, ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň ştab-kwartiralary bu şäherde ýerleşýär.

2004-nji ýylda dünýäde göni maýa goýumlaryň göwrümi we düzümi, (mlrd. dollar)

10-njy tablisa

	Göni maýa goýumlaryň eksporty	Göni maýa goýumlaryň importy	Ýurduň daşary ýurtlarda toplanan göni maýa goýumlarynyň göwrümi	Ýurtda toplanan göni daşary ýurt maýa goýumlarynyň göwrümi
ABŞ	229	96	2018	1474
ÝS	280	216	5190	4024
Ýaponiýa	31	8	371	97

Çesmesi: Под ред. А.С. Булатова. Мировая экономика. Москва, 2008. Стр. 198.

Ilkinji Jahan urşundan soň, ýurduň iri kompaniýalary hem öz ştab-kwartiralaryny Osakadan (ýurduň gadymky maliýe paýtagty) Tokio göçürdiler. Tokionyň fond biržasy iri biržalarynyň biri bolmak bilen dünýäde bazar kapitallaşdyrmasy boýunça ilkinji orunlaryň birini eýeleýär. Syýahatçylyk pudagy hem şäheriň ykdysadyýetine öz goşandyny goşýar.

Tokioda ýurduň iri kompaniýalary “Misubishi”, “Sumitomo” hem-de “Misui” hereket edýär. Döwlet edaralary şäheriň Marunouti, Otemati, Nihonbasi ýaly etraplarynda ýerleşýär. Maşygurluşyk we metallary gaýtadan işleýän pudaklara degişli kärhanalar hem bar. Himiýa senagatynda derman we kosmetika senagaty ýaly ugurlar uly ösüşler gazandy. Şäheriň poligrafiýa, gurluşyk materiallary we azyk önümçiligi hem ösendir.

Şeýle hem Tokio ýurduň iri ulag uzeldir. Deňiz we howa gatnawlary halkara ähmiýetlidir. Deňiz porty 10 gämi duralgasyndan ybarat. Tokio portunyň ýük dolanyşygy 55,6 million tonna barabardyr. Ol bu ugurda Ýaponiýanyň özünden hem öňdäki orunlarda durýar. Tokio ýokary tizlikli otlylar arkaly ýurduň iri şäherleri bilen birleşýär.

5.2 Ýaponiýanyň ykdysady ösüş ýoly

Ýurduň ykdysady ösüşiniň başlangyjy XX asyryň ikinji ýarymyndan soň başlandy. XX asyryň birinji ýarymyň Ýaponiýa birnäçe uruşlara baş sokmak bilen geçirip öz ykdysadyýetiniň ösüşine kän bir üns bermedi. XX asyryň başlarynda Ýaponiýada demokratik Taýsýo döwrüniň höküm sürmegi militarizmiň we ekspansionizmiň ösmegine getirdi. Ýurt Birinji Jahan urşunda Antantanyň düzüminde urşa gatnaşyp öz syýasy we çäk giňişligini ulaltdy. 1931-nji ýylda ekspansionizm syýasatyny dowam etmek bilen Ýaponiýa Mançžuriýany eýeledi we Mançžou-Go golasty döwletini döretti. 1936-njy ýyldaky Littonyň çykyşyndan soň Milletler Guramasy onuň bu hereketlerini ýazgardy, Ýaponiýa bolsa muňa jogap edip Guramanyň düzüminden görnetin ýagdaýda çykdy. 1936-njy ýylda Ýaponiýa nasist Germaniýa bilen antikomintern paktyna gol çekdi, 1941-nji ýylda bolsa “Os” ýurtlarynyň hataryna goşuldy.

1937-nji ýylda Ýaponiýa Hytaýyň beýleki böleklerine aralaşyp ikinji ýapon-hytaý urşuna(1937-1945) başlaýar, bu hereketden soň ABŞ Ýaponiýa nebit imbargosyny girizýär. 1941-nji ýylyň 7-nji dekabrynda Ýaponiýa ABŞ-nyň Pýorl-Harber harby flotuna çozuş edip bu hereketi bilen ABŞ we Beýik Britaniýa uruş ygylan edýar. Bu ýagdaý ABŞ-nyň Ikinji Jahan urşuna gatnaşmagyna getirýär. Ýapon imperiýasy Gonkongy, Filippinleri we Makkuny eýeleýär emma 1942-nji ýylda Koral deňzindäki ýeňlişi ony deňizdäki artykmaçlyklaryndan mahrum edýär. 1945-nji ýylyň awgust aýynda ýurduň Hirosimi we Nagosaki şäherlerine atom bombalarynyň oklanmagy şeýle-de SSSR-iň Ýaponiýa garşy harby hereketlere gatnaşmagy 1945-nji ýylyň 2-nji sentýabrnda Ýaponiýany ýeňliş hakyndaky karara gol çekmäge mejbur etdi. 1947-nji ýylda ýurt liberal demokratiýa nazarlanan täze posefist konstitusiýany kabul etdi. Soýuz goşunlary tarapyndan Ýaponiýanyň gabalyşy San-Frasiskoda parahat ylalaşygyň kabul edilmegi bilen tamamlandy. Bu ylalaşyk 1952-nji ýylda güýje girdi, 1956-njy ýylda bolsa Ýaponiýa BMG-niň hataryna girdi. Soňra Ýaponiýa 10 ýylyň dowamynda ýylda ortaça 10%-e deň bolan ykdysady ösüşiniň ýokary depginlerini gazanmagy başardy. 1991-nji ýylda

ykdysady ösüş krizise syrykdy, bu krizisden Ýaponiýa diňe 2000-nji ýylda baş alyp çykmagy başardy. Geliň indi, ýapon ykdysady ösüşiniň taryhyna giňişleýin seredip geçeliň.

Ýaponiýanyň Ikinji Jahan urşunda ýeňlişe sezewar bolmagy onuň geljekki sosial-ykdysady ösüşine güýçli täsir etdi. Bu ýagdaý ilki bilen täze kabul edilen konstitusiýa laýyklykda uruşdan ýüz öwürmegi kesgitleän içeri we daşary syýasatlaryndaky düýpli özgertmelerde, şeýle-de ilatyň ýaşaýyş şertlerini we jemgyýetçilik syýasy institutlaryň hereket edişini düýpli özgerden demokratik reformalaryň birnäçesiniň geçirilmeginde öz beýanyny tapdy. Uruşdan soňky reformalar we daşary syýasy ugruň üýtgedilmegi Ýaponiýanyň halk hojalygynyň ähli sferalarynyň güýçli ösmeginiň uzak möhletleýin bazasyna esas boldy. Bu bolsa öz gezeginde Ýaponiýa gysga döwrüň dowamynda dünýä ykdysadyýetiniň öňdebaryjy döwletleriniň birine öwürilmegine ýardam etdi.

Bu üstünligiň esasynda uruşdan soňky içerki özgertmeler we dünýäde bu döwlet üçin örän amatly ýagdaý, ýurduň alyp barýan netijeli ykdysady syýasaty we dünýä bazaryndaky üýtgeýän ýagdaýa telekeçileriň tiz öwrenişmegi, şeýle-de sosial-ykdysady ösüşüň ýapon modeliniň emele gelmeginde gutarnykly rol oýnan ýapon menejmentiniň we milli mentalitetiň özboluşly aýratynlyklary ýatyr.

Uruşdan soňky ýurduň ykdysady ösüşinde adatça şu aşakdaky döwürleri tapawutlandyryýarlar: dikeldiş döwri we özgertmeleriň geçirilmegi(1946-1952ýý.); ýokary depginli ösüşler döwri(1953-1973ýý.), ýangyjyň bahalarynyň ösüşine we ykdysadyýetiň halkaralaşmagyna öwrenişme döwri(1974-1989ýý.), 90-njy ýyllaryň “çişirilen ykdysadyýet”krizisi we ondan çykmak döwri.

Dikeldiş döwri we özgertmeleriň geçirilmegi(1946-1952ýý.)

Ikinji jahan urşunyň tamamlanan döwri Ýaponiýanyň ykdysadyýeti doly weýran bolupdy. Uruş zerarly çekilen umumy ýitgiler ýurduň uruşdan öňki bar bolan baýlygynyň umumy gymmatynyň 20%-ne deň boldy. Ýöne muňa garamazdan gysga döwrüň içinde ýurduň ykdysady bulam-bujarlygy ýok edildi, bahalar liberallaşdyryldy we kesgitlenen walýuta kursly býujet durnuklaşdyryldy. Uruşdan öň hereket eden maşgala holdingler tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän

dzaýbasu konsernleriň dargadylmagy demonopolizasiýa maksatnamasynyň wajyp düzümi bölegi bolup, ol üstünlikli durmuşa geçirildi.

1946-1949-njy ýyllar aralygynda iri pomeşik ýer eýeçiligini aradan aýyran we ownuk erkin fermerler toparynyň emele gelmegine ýardam eden agrar reforma uly şowlulyk gazandy. Bu reformada esasy bellemeli zat, ol hem hyrydarlyk islegini, şol sanda senagatyň ösmegi üçin güýçli gural bolan önümçilik serişdelerini görnetin giňeltdi.

Ýokary depginli ösüşler döwri(1953-1973ýý.)

Ýaponiýanyň ykdysadyýeti 50-60-njy ýyllarda beýleki döwletleri ozup ýokary ykdysady ösüşleri gazanmagy başardy. Bu esasan içkeri süýşürintgileriň ýokary derejede toplanmagynyň netijesinde gazanyldy. Maýa goýumlar öňi bilen senagatyň düýpli pudaklaryna ýa-da täze pudaklara gönükdirildi. Maliýe serişdeleriň düýpli bölegi ulag pudagynyň, esasanam ýokary tizlikli demir ýol, deňiz, gämi gurluşyklaryna we awtomobil senagatyna goýuldy.

Içkeri süýşürintgileriň ýokary derejede toplanmagy bilen birlikde ykdysady ösüşiň ýokary depginine täsir eden beýleki sebäpleri hem belläp geçmek zerurdyr. Olaryň içinden uruşdan soňky reformalaryň netijesinde hyrydarlyk isleginiň çürtkesik ýokarlanmagyny, täze senagat pudaklarynyň emele gelmegini, uruşdan öň ol ýa-da beýleki sebäplere görä(awtomobil, demir ýol ulagy, metal kesýän stanoklar, nebit önümleri we ş.m., şeýle-de atom enegetikasy) ýeterlik üns berilmedik senagat pudaklaryň önümlerini dünýä bazarynda ýerlemek boýunça bäsleşige ukyply göreşde döwletiň we iri telekeçileriň Günbatardan galmazlyga ymytylyşyny bellemek zerurdyr.

Içkeri süýşürintgileriň ýokary derejede toplanmagyna Ýaponiýany esasy kapitally täzelemek zerurlygy iterdi. Onuň başlangyjy ýapon ykdysadyýetiniň uruşdan öňki derejä ýetmek başardandan soň başlandy. Dünýä bazarynda düýpgöter üýtgän şertler ýapon kompaniýalaryna uruşdan öňki ugry boýunça hereket etmäge mümkinçilik bermeyärdi. Täze bazarlary täze we elbetde bäsleşige ukyply harytlar bilen eýelemelidi. Muny bolsa ösen döwletlerden tehniki yzagalaklygy aradan aýyrmak we çig mallaryň hem-de ýangyç resurslarynyň

toplumlaýyn gaýtadan işleýşinde we taýýar eşikleriň ülni boýunça goýberilişinde täze tehnologiýalary özleşdirmek bilen gazanyp boljakdy. 60-njy ýyllaryň başlaryna eýýäm bu mesele doly derejede üstünlikli çözüldi. Ýaponiýa öz ykdysadyýeti üçin birnäçe täze önümçilikleri dünýä derejesindäki ýokary görkezijiler esasynda özleşdirmek başartdy. Bu pudaklaryň önümleri ýokary hilliligi we bäsleşige ukyplylygy bilen tapawutlanýardy.

Şeýle radikal özgertmeleriň netijesi hökmünde gaýtadan işleýän senagatyň täze düzüminiň döredilmegi orta çykdy. Muňa 1960-70-nji ýyllarda Ýaponiýada bar bolan diýseň amatly şertler ýagny, ýokary hünärli arzan işçi güýjüniň bolmagy, arzan importyň hasabyna ýetmeýän çig malyň we ýangyjyň üstüni dolmaga bolan amatly mümkinçiligiň bolmagy, daşary ýurt (esasan amerikan) ylmy-tehniki tejribäni giňişleýin peýdalanmaga bolan mümkinçiligiň bolmagy, şol wagta çenli toplanan içerki pul toplamalaryň bolmagy we döwlet gözegçiligi astynda gowy maliýe mehanizminiň bolmagy täsir etdi.

Ykdysady gudrat döwründe Ýaponiýanyň býujeti diňe profisitde boldy we 1968-nji ýyla çenli içerki karzsyz oňmagy başardy. Onuň şeýle-de Bütindünýä bankynyň birnäçe maksatly karzlaryny hasaba almazdan daşary karzlary hem ýokdy. Daşary ýurt maýadarlaryna içerki bazara girelge çäklendirilendi. Şu ýyllaryň dowamynda pul ulgamy örän mäkäm boldy. Kärhanalara maýa goýumlar esasan banklar tarapyndan pes göterimlerde maliýeleşdirildi.

Proteksionizm şol wagtyň senagat syýasatynyň düzüm böleklerinin esasyalarynyň biri boldy. Senagat syýasatynyň beýleki esasy bölekleri bolup ileri tutulýan ugurlara salgyt ýeňilliklerini bermek, bazara täze bäsdeşleriň aralaşmagyny çäklendirmek we birnäçe pudaklaryň, ilki bilen nebit himiýasy we nebiti gaýtadan işleýän kärhanalaryň, bank we ätiýaçlandyrma ulgamynyň işleriniň berk çäklendirmesi çykyş etdi.

Netijede, Ýaponiýa öňdebaryjy ösen döwletlerden köp ykdysady görkezijiler boýunça yza galaklygy aradan aýyrmagy başardy. JIÖ-niň göwrümi boýunça ol ABŞ we SSSR-den soň 3-nji orna çykmagy başardy.

Ýangyjyň bahalarynyň ösüşine we ykdysadyýetiň halkaralaşmagyna öwrenişme döwri(1974-1989ýý.)

70-nji ýyllaryň başlarynda Ýaponiýanyň ykdysadyýetine güýçli zeper ýetiren nebit krizisinden soňky döwür ykdysady ösüşiniň depginleriniň peselmegini häsiýetlendirip 90-njy ýyllaryň başlaryna çenli dowam etdi. Nebite bolan dünýä bahalarynyň şol bir wagtyň özünde 4 esse ýokarlanmagy ýokary ykdysady ösüşiniň soňuna çykyp ykdysady gudrat eýýamyny öten zamanda galdyrdy. Ýurtda JIÖ-iň depgininiň durnukly uzak möhletleýin pes gaçyş döwri başlandy.

Şunuň bilen birlikde ýurduň geljegi üçin beýleki möhüm meseleler bolan-öndüriji güýçleriň birnäçe etraplarda biçak köp jemlenmegi, işçi güýjüň ýetmezçiligi we iş bilen meşgul adamlaryň ýaş boýunça deňagramsyzlygy, daşary ýurt çig mal çeşmelerine bolan islegiň artmagy, dünýä bazarynda bäsleşigiň ýokarlanmagy we birnäçe beýleki meseleler has ýiti we agyryly duýlup başlandy. Ösüş depginleriň peselmegine şeýle-de köp pudaklarda esasy kapitalyň gereginden artyk jemlenmegi hem täsir etdi. Bu bolsa ýerlenmedik öndüriji güýçleriň ýokarlanmagyna getirdi. Emma ösüşe tarap döwür tamamlanandan soň hem içerki süýşürintgileriň we içerki toplamalaryň normasy ýokary görkezijiligine saklanyp galdy we netijede içerki hyrydarlyk islegiň pes görkezijisinde kapitalyň artykmaçlygyna getirdi. Bu ýagdaý “çişirilen ykdysadyýetiň” elementleriniň döremek mümkinçiligi bilen howatyrlandyrdy we geljekde ýurda bu heläkçilikli ýagdaýdan sowa geçmek başartmady. Ösüş mundan beýläk hem eksportyň hasabyna emele getirmek kynlaşyp başlady. Sebäbi Ýaponiýanyň gaýtadan işleýän senagatynyň eksport nazarlanmasy döwlet üçin gipertrofirlenen häsiýete eýe boldy. Şunda senagatyň öndebaryjy pudaklarynda eksportyň paýy 40-60%-e deňdi.

80-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda ykdysady gudraty emele getirmekde ýokary rol oýnan döp bolan ýapon menejmentiniň ýetmezçilikleri has görnetin duýlup başlandy. Ýetmezçilikler ömürlük hakyna tutma we ýaş boýunça zähmete hak tölemek ulgamynda, şeýle-de ilki bilen keyresu atly ýapyk görnüşli toparlara saýlanýan kiçi we orta subpodrýad kärhanalar bilen iri senagat we söwda

kompaniýalaryň aragatnaşyk ulgamynda ýüze çykdy. Bu ulgamda feodalizme mahsus patriarhal gatnaşyklaryň sypatlary aýdyň görünýärdi.

Eger öňki wagtlarda toparlaýyn subpodrýadçiklere bazar kynçylyklaryndan goranmak üçin durnukly toparlara integrirleme gownejaý bolan hem bolsa, 90-njy ýyllaryň başlaryna olar bazarda erkin bäsleşik ýagdaýynda özbaşdak hereket etmek üçin ýeterlik güýç toplamagy başardylar. Telekeçilik teklipleriniň ýol almagyna päsgel berýän patriarhal keýresu ulgamy bolsa olaryň isleglerini kanagatlandyrmagy bes etdi. Milli yldysady ulgamyň işinde bitertiplik ýagdaýyny döredip başlan maliýe senagat toparlaryň öňki netijeliligi çalt pese düşüp başlady.

Ýapon elitasy bolan uruşdan öňki dzaýbasunyň käbir sypatlaryny miras alan ýedisany iri senagat-maliýe toparlar hem şuna meňzeş kynçylyklara duçar boldular.

Ýüze çykan meseleleriň ýene biri-de ykdysadyýete döwlet gözegçiliginiň biçak ýokary derejä ýetmegidir. 80-nji ýyllaryň ahyryna ol ýurduň ykdysady we sosial nusgalaryna çapraz gelip başlady. Ýagny, Ýaponiýada uzak ýyllaryň dowamynda maliýe sferasyna döwlet tarapyndan göni gözegçilik tejribesi agdyklyk edip geldi. Wagtyň geçmegi bilen liberallaşma we internasionallaşma ýagdaýlarynyň täsiri astynda maliýe sferasynyň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi biraz gowşady. Emma yzysüre bu sferada alnyp barylan üýtgedip gurmanyň täsiri ýeterlik bolmady we 1989-njy ýylda başy başlanan “çişirilen ykdysadyýet” fenomeniniň döremeginiň önüni alyp bilmedi.

90-njy ýyllaryň krizisi we ondan çykmak döwri.

“Çişirilen ykdysadyet” birnäçe ýagdaýlaryň ýarylma derejesine ýetmegi esasynda emele gelip, ykdysadyýtiň näsaz ýerlerini örän çalt ýüze çykardy. Hökümet, bank we telekeçilik toparlarynyň ýapon ykdysady ulgamyň güýji we durnuklylygy baradaky ýokarlandyrylan gözýetimleri aksiýalaryň kursuny we ýeriň bahasyny olaryň hakyky girdeji getirjek bahasyndan has ýokarlandyryp aldaw toruna saldy.

Ykdysady prosesiniň ähli gatnaşýjylary: hususy telekeçilik sektory(aksiýalaryň we beýleki aktiwleriň emitenti şeýle-de aksiýalaryň eýeleri we gozgalmaýan

emlägi satyn alyjylar hökmünde), öý hojalykçylar sektory(hyrydar şeýle-de aksiýalary we ýer böleklerini satyn alyjy hökmünde) we ahyr soňunda hem hökümet(ýagny onuň pul-karz syýasatyny taýýarlamaga jogapkär bolan organlary) ykdysadyýetiň gülläp ösmegi boýunça beren meýilnamalarynda biçak ýalňyşdylar. 1981-1990-njy ýyllarda Ýaponiýanyň JIÖ-niň ortaça ýyllyk ösüşi 4,2%-e deň boldy. Ösüş boýunça bellenilen meýilleriň özüni ödemegi üçin meselem, aksiýalarda alyp görsek, ýokarda görkezilen döwürde onuň ösüşi azyndan 3,5 esseden hem ýokary bolmalydy. Bu bolsa ykdysady ösüşiň depginleriniň ykdysady gudrat döwründäkiden hem ýokary bolmagyny aňladardy.

Maliýe sferasynyň liberallaşmagy we internasionallaşmagy pul massasynyň köpelmegine getirdi we hakyky önümçiligi giňeltmäge bolan mümkinçilige çapraz geldi. Bank karzlarynyň göterim haklarynyň 3 esse peselmegi “Arzan pullaryň” emele gelmegine getirdi, bu pullara aksiýalary, ýer bölekleri satyn alyp, soňra bolsa olary girdejili satyp bolýardy. Pul massasynyň esasy bölegi harytlaryň we hyzmatlaryň önümçiliginiň çykadjylary bilen bagly bolman, aksiýalar we ýer bölekler bazarlaryna hyzmat etmek üçin şertleri döretmäge sarp edildi, şunda pul massasynyň artykmaç bölekleri “çişirilen ykdysadyýetde” öz ornuny tapdy. Gymmat bahaly kagyzlaryň bahalaryna täsir edýän maýa goýumlaryň birligine bolan hakyky girdeji bazarda garaşylýan meýillere garamazdan pese düşdi. Ýer bölekleriniň bahalary bolsa olaryň getirýän renta girdejilerinden arany açdy.

Ýer böleklerine we maliýe aktiwlerine bahalaryň galmagy we onuň yzysüresi bolsa pese gaçmagy bilen baglanyşykly ýagdaýlary saklap bolmady. Bank karzlarynyň uly böleginiň üsti ýapylmady we banklary uly bergiler bilen ýüzbe-ýüz galdyrdy. Öz gezeginde banklaryň köp bergidarlary tozdular. Bu ýagdaýdan esasan gurluşyk firmalar ejir çekdiler. Olaryň içinde tozanlaryň sany 2-3 ýylyň içinde birnäçe esse ýokarlandy. “Çişirilen ykdysadyýet” Ýaponiýanyň doly ýola goýlan hojalyk mehanizmini ýok etdi we 90-njy ýyllary hem-de XXI asyryň başyny öz içine alan yza tesişe öz ornuny berdi.

Ýaponiýanyň hökümeti, has-da 2001-nji ýylda hökümet başyna gelen Kaodzuminiň hökümeti ýurduň diňe bir krizisden çykmagyna gönükdirilen

syýasaty güýçlendirmek bilen çäklenmän eýsem, meýilleşdirilen tertipde kesgitli täzelikleri hem girizdi. Ykdysady syýasatda esasy basyş –içerki hyrydarlyk, sarp ediş we maýa goýumda şeýle-de daşary söwdada islegiň güýçlenmegine gönükdirildi. Döwletiň gurluşyk maksatnamalaryny maliýeleşdirmek üçin býujet tarapyndan goýberilýän pullaryň ýokarlanmagy kompaniýalar we banklar üçin niýetlenen stagnasiýadan çykmaq üçin zerur bolan giň göwrümlü islegiň ýetmezçiliginiň üstüni dolup bilmeýse-de, býujetiň bu uly möçberli kömekleri Ýaponiýanyň aglaba läheň kärhanalaryny tozmaýdan halas etdi we ykdysady haosyň önüni aldy. Emma bu ýagdaý onsuzam obligasiýalaryň goýberilmegi bilen üsti ýapylan uly býujet ýetmezçiliginiň ösmegine getirdi. Bu ýagdaýda işlemek bolsa milli ykdysadyýet üçin goşmaça töwekgelçilikli ýagdaýy döretdi.

Pul emissiýasy baradaky çäre hakynda aýdylanda bolsa Ýaponiýanyň banky işjeň emission syýasaty, ýagny pul massasyny ýokarlandyrmak syýasatyny alyp barýardy. Onuň netijesinde göterim stawkalaryň nol derejä çenli peselmegi bolup geçdi.

2003-2006-njy ýyllar boýunça maglumatlar ýurduň krizisden çykyp başlandygy we hökümet tarapyndan ýurduň ykdysady ýagdaýyny gowulandyrmak boýunça alyp barýan çäreleriň öz miwelerini berip başlandygy hakynda şaýatlyk edýär. Mysal üçin, 2003-2006-njy ýyllar JIÖ-iň ýyllyk ösüşi 1,8-2,8%-e deň boldy, senagat önümçiligi hem görnükli depginler bilen ösmäge başlady. Tozýanlaryň sany we işsizligiň derejesi pese gaçdy. Eksportyň göwrümi ýokarlandy, netijede gyzyly walýuta gorlaryň ýokarlanmagyna ýardam etdi. 2005-nji ýylda bu gorlar 847 milliard dollara ýetdi. Bular bilen birlikde tölege ukyply islegiň giňelmegine ýiti täsir edip JIÖ-iň ösüşine päsgel berýän ýaramaz faktorlar hem hereket etmegini dowam etdirdi. Bu faktorlar aýlyk haklaryň ýokarlandyrylmagyny haýallandyrdy. Krizisiň netijelerini aradan aýyrmaklyga döwletiň ösýän bergileri hem ýaramaz täsir etdi. Eger 2003-nji ýylda bu görkeziji JIÖ-iň 134%-ine deň bolan bolsa, bir ýyldan bu görkeziji JIÖ-iň 149%-ine deň boldy. Netijede bolsa, bu ýagdaý sarp edijilik islegiň we ýaşayyş gurluşygynyň pes derejede bolmagyna getirdi.

Ýaponiýanyň ykdysadyýetiniň ösüşiniň geljekki meýillerine baha berlende köp analitikler şowlulyklary örän howatyrlý meýilleşdirýärler. Olar ýurduň öňki durkuna ýetmek üçin alyp barýan ykdysady galkynyşyna ýaramaz täsir edýän ýagdaýlar öz güýjüni entek-entekler saklap galar diýen pikiri aradan aýyrmaýarlar.

5.3 Ykdysady modeliň aýratynlyklary

Ýapon ykdysady ösüşiniň ýokary depginlerine Ikinji Jahan urşundan soň emele gelen onuň hojalyk mehanizmi ýardam etdi. Onuň özüne mahsus bolan aýratynlyklary bolsa özboluşly model barada gürrüň etmäge itergi berýär.

Ýapon “ykdsady gudraty” baradaky gürrüňler eýýäm tamamlanan hem bolsa ýapon ykdysadyýetiniň fenomenine henize çenli ýokary gyzyklanma bildirilýär. Hakykatdan-da, name üçin Ýaponiýa daşary ykdysady garaşlylygynyň ýokarylygy, tebigy baýlyga garyplygy, soňky 20 ýyldaky ösüşiniň pes depginliligi we ykdysady çökgünliligi bilen dünýä arenasynda öz ykdysady (şeyle-de syýasy) taraplaryny yzygider berkitmegi dowam edýär?

Ýaponiýanyň hojalygynyň ösüşi esasan 4 sany ýörelgeden ugur alýar. Olar:

1. Döwlet tarapyndan berk gözegçilik, ýagny ähli resurslaryň ileri tutulýan wezipeleri çözmäge jemlenmegi;
2. Güýçli toplamalar we maýa goýumlar fonduny döretmäge ugrukdyrylan ykdysadyýetiň ýokary derejedäki eksport nazarlanmasy (netijede häzirki wagt ýurduň hojalygynyň eksporta nazarlanmasy örän ýokary);
3. Daşary ýurt kapitalyny (ilkinji nobatda YTP-ni ösdürmeklige) giňden çekilmegi;
4. Daşary bazarlarda önümiň hilini we bäsleşik göreşini hemişe gowylandyrmaga mümkinçiligi bolan iri milli monopoliýalaryň döredilmegi;

Ýokarda görkezilen ýörelgeler gd. Aziýa ýurtlarynyň “oýlap tapyşy” däl, olar köp bazar ykdysadyýeti ösen ýurtlarda aprobasiýa geçdiler. Halkyň psihologiýa däpleriniň giňden peýdalanylmagy bu modelde “arassa” gd. Aziýa guraly bolup çykyş etdi. Bu däpler berk düzgün-nyzamylyk, aýratyn zähmetsöýerlilik, geň

galdyryjy ykjamlylyk we tertiplilik, sabyrlylyk, iş eýesine wepalylyk, ululary sylamak we diýenine boýun bolmak, öz ýeriňi bilmek, okamaga bolan höwes ýaly filosofik, dini we moral gymmatlyklar esasynda çylşyrymly tebigy we taryhy şertlerde emele geldi.

Ýaponiýa üçin uzak iş güni häsiýetlidir. Erkek adamyň iş wagty hepdede ortaça 57,7 sagada deň. Bu görkeziji ABŞ-nyň we Günbatar Ýewropanyň görkezijisi bilen deňeşdireniňde 10 sagat artykdyr.

Kompaniýalarda işleýän adamlaryň aýlyk haklarynda görnetin tapawut ýok. Salgytlar aýrylandan soňra kärhanany dolandyryjy ýolbaşçynyň alýan ortaça aýlyk haky-iň az hak alýan işgäriňkiden takmynan 10 esse köpdür, ABŞ-da bolsa bu görkeziji 100 essä deň.

Zähmet gatnaşyklarynda aýallaryň işçi güýji aýratyn ýagdaý bilen tapawutlanýar. Köp kompaniýalaryň ýolbaşçylary aýallara “çykdaýylar materialy” hökmünde garaýarlar. Dartgynly ykdysady şertlerde ilki bilen şu derejedäki işgärler işden boşadylýar. Döwlet hasabatynda aýallar öý hojalykçy hökmünde bellige alynýar. Şonuň üçin haçanda aýallar işsiz galanda olary işsizleriň hataryna goşmaýarlar. Bu üýtgeşik bolmadyk emel işsizlik boýunça resmi görkezijini pes derejede saklamaga mümkinçilik berýär. Ýapon aýallaryň orta derejedäki haklary erkekleriňkiden 2 esse pesdir. Ýöne, muňa garamazdan aýallar maşgala bilen işi özara baglanyşdyrmagy başaýarlar, şonuň üçin Ýaponiýada nikadan çykýanlaryň sany örän pes derejededir.

Bilim ulgamynda kadrlary taýýarlamak we gaýtadan taýýarlamak-durmuş-medeni döp-dessurlara esaslanýar. Şonuň üçin Ýaponiýada alymlaryň sany ähli Ýewropanyň alymlaryny jemläniňde hem köpdür.

Ýokarda bellenilen ähli ýörelgeleriň we gymmatlyklaryň kabul edilmeginiň netijesinde 50-nji ýyllaryň başlarynda ýumrulan we tapdan düşen Ýaponiýada ýokary ykdysady ösüş başlandy. Bu görkeziji boýunça ol ähli kapitalistik döwletleriň önüne geçmegi başardy. Ösüşiň tizleşmegine: birinjiden, zawodyň ulanylan we könelen tehniki enjamlarynyň giňden täzelenmegi täsir etdi. Häzirki wagt Ýaponiýadaky önümçilik kärhanalaryň tehniki enjamlarynyň 2/3 bölegi

ylmy-tehniki progresiň iň täze gazananlarydyr. Döwlet öz ylmy-tehniki gözlegleriniň göwrümini giňeldýär. Ikinjiden, ösüşiň tizleşmegine täsir eden kesgitleýji faktorlaryň biri bolup işçiler toparynyň dergazap peýdalanylmagy, üçünjiden, döwlet-monopol kapitalizmi ýapon senagatynyň üýtgedip gurulmagyna giňden ýardam etdi. Kärhanalarynyň durkunyň täzelenmegi we täze önümçilik kärhanalarynyň gurulmagy boýunça çykdajylaryň agramly bölegini döwlet öz üstüne aldy, monopoliýalara salgyt ýeňilliklerini we uly möçberli karzlary berdi.

Häzirki wagt Ýaponiýanyň senagaty import edýän çig malyny gaýtadan işlemeklige we ýokary tehnologiýalary işläp taýýarlamaklyga ýöriteleşýär.

Ýapon hususy telekeçiliginiň düzüm aýratynlyklary häzirki zaman senagatyň dualizm häsiýetine eýe bolan gb. ýurtlaryňkydan tapawutlanýan ajaýyp durmuş düzümine eýedir. Gaýtadan işleýän senagatyň iş üpjünçiliginde we önümçiliginde esasy orun kiçi we orta telekeçilige degişli bolup durýar. Şunda ownuk telekeçiligiň paýy hem pes däl, kiçi kärhanalar toplumynyň giňişliginde kapitalyň agyr senagat pudaklarynda jemlenmesiniň ösüşi çaltlaşdy, netijede äpet uly birleşmeler emele geldi.

Ýurduň ykdysady düzüminiň aýratynlygy-firmalaryň biri-biri bilen ýokardan aşaklygyna sepleşen toplumy emele getirmeginden ybarat bolup, ol ýurduň ähli işewür gatnaşyklar ulgamyny özünde jemleýär. Ýapon hojalyk ulgamyny tapawutlandyryjy aýratynlyklaryň biri-keýresu toparlarynyň barlygydyr. Bu toparlar kiçi we orta telekeçilik kärhanalaryny özünde jemleýän iri kompaniýalaryň birleşmesi bolup olaryň önümçilik ýöriteleşmesi merkezi firmalar tarapyndan kesgitlenýär.

Gaýtadan işleýän senagatyň kiçi we orta kompaniýalarynyň 60%-i subpodryad gatnaşyklar ulgamyna degişlidir. Bu ulgamyň özboluşly aýratynlygy onuň ýeke-täk guramaçylyk häsiýetini kesgitleýän uzakmöhletleýin gatnaşyklardan ybarat bolmagydyr. Häzirki wagt ýurtdaky hiç-bir iri senagat kompaniýasy ýeke-täk ýuridiki tarap hökmünde çykyş etmeýär. Günbatar ýurtlaryň iki gatlakly (bazar-kärhana) düzüminden tapawutlylykda ýapon ykdysady ulgamy üç gatlakdan(bazar-

kärhanalar topany-kompaniýa) ybarat bolup durýar. Kanunçylyk kiçi we orta kärhanalaryň tozmagyna däl-de boýun bolmagyna ýardam edýär.

Ýapon ykdysady ösüş modeline mahsus taraplaryň ýene-de biri, ol hem milli döp-dessurlaryň we işçi güýjüniň aýratynlyklaryny ulanmak bolup durýar. Ýurtda uzak döwrüň dowamynda ömürlük hakyna tutma ýörelgesi wagyz edildi. Kiçi we orta kärhanalardan tapawutlylykda kardlar piramidasyny gurmaga we iş bilen üpjün etmäge ýagdaýy bolan iri kompaniýalar bu ýörelgäni ýerine ýetirmekde uly artykmaçlyklara eýedirler. Kompaniýalarda we kanunçylykda ömürlük iş bilen üpjün etmek boýunça kepilligi kesgitleýän dürs düzgünleriň ýoklugy görnetindir. Şunuň bilen birlikde işgärler hem işgärler bölümi hem uzak möhletli işe açyk däl ýagdaýda işgärler ylalaşygynyň bir bölümi hökmünde seredýärler. Subsidiýalar ulgamynyň üsti bilen iş bilen üpjünçiligi saklamaga ymtylýan hökümet hem bir ýerde üznüksiz uzak möhletleýin işlemek ýörelgesine eýermekligi garşylaýar. Şeýlelikde, iş ýüzünde bu meseläniň düýp mazmuny beýleki döwletler bilen deňeşdireniňde hakyna tutmagyň has uzak möhletlilikine syrygýar.

Ýaponiýada aýlyk hakyň derejesi işlän iş wagtyňa baglylykda kesgitlenýär. Orta ýaş döwründe aýlyk hakyň derejesi has hem çalt ýokarlanýar. Şunda kesgitlenen aýlyk hakyň üstüne dürli goşmaça tölegleri tölemek usuly hem giňden peýdalanylýar.

Zähmet gatnaşyklary “firma biziň umumy öýümüz” diýen filosofiýa daýanyp alnyp barylýar. İşçi güýjüniň ulanylmagy bolsa esasan “adam mümkinçiligi” konsepsiýasyna esaslanýar.

Ykdysady modeliniň ýene-de bir aýatynlyklarynyň biri hem döwlet dolandyryş edarasynyň we kapitalyň umumy meseleleri çözmekde jemlenmegidir. Senagat, söwda, bank kompaniýalarynyň we hökümetiň hereketleriniň ýokary koordinasiýasy henize çenli saklanyp gelýär. Ýurtda umumy döwlet, sebitleýin, maksatlaýyn, pudaklaýyn we firmaiçre meýilnamalaşdyryş ulgamy giňden ulanylýar. Umumydöwlet derejesindäki maksatnamalar, meýilnamalar bir bütewi ulgam görnüşinde işlenip düzülýär we jemgyýet üçin esasy we isleg bildirilýän ykdysady we durmuş ösüşe nazarlanmadan ugur alýar. Umumydöwlet

meýilnamalar esasan hususy firmalaryň işini düzgünleşdirmeklige ugrukdyrylandyr. Ykdysady ösüşin umumy milli meýilnamalarynyň esasy maksatlary we wezipeleri direktiw häsiýete eýe bolan korporatiwiçre meýilnamalaryň düzüminde takyk durmuşa geçirilýär. Şeýlelikde çylşyrymly, özara baglanyşykly meýilnamalaşdyryş ulgamy emele gelýär. Öz gezeginde korporatiwiçre meýilnamalar umumy döwlet maksatnamalary işlenip düzülende hususy kompaniýalaryň iri birleşmelerinden seýle-de degişli assosiasiýalardan we maliýe-senagat toparlaryndan maslahat almak mehanizminiň esasynda göz önünde tutulýar.

Şeýlelikde, ýapon kompaniýalary öz kärhanalaryna wepaly personala esaslanýan guramalara öwrüldiler. Däp bolşuna görä, kärhana funksional düzüm hökmünde hereket edip, olaryň esasy maksady peýda almakdy. Indi bolsa, olar gurama öwrülip, olaryň esasy maksady personala amatly şertleri döretmekden ybarat.

Ýaponiýanyň sosial-ykdysady uklady umuman ösen döwletler üçin adatydyr, ýöne ol entege çenli birnäçe häsiýetli aýratynlyklaryny saklap gelýär. Olary iş bilen üpjünçiligiň düzüminde, işewür kärhanalary guramakda, döp-dessurlarda, zähmet gatnaşyklarynda, iş tejribesinde, karz gatnaşyklar ulgamynda, ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň häsiýetinde görmek bolýar. Ýapon hojalyk ukladynyň has görnükli aýratynlyklary bolup uzak möhletleýin şertnamalar we hemişelik hyzmatdaşlyk çykyş edýär. Ýurda Günbataryň yzyndan ýetmek üçin iki onýyllykdan hem gowrak wagt gerek boldy. Öňdebaryjy daşary ýurt tehnologiýalaryny karzyna almak we soňra olaryň hilini has kämilleşdirmek bilen Ýaponiýa diňe bir ykdysadyýetiň köp pudaklarynda dünýäniň tehniki derejesine ýetmek bilen çäklenmän, eýsem-de geljege nazarlanan tehnologiýalaryň halkara bazarlarynda kuwwatly önümçiligi döretmegi başardy. Tebigy barlaglarda we işläp taýýarlamalarda şeýle-de innowasion işi dolandyrmakda Ýaponiýa Günbataryň ýanynda özüne kesgitli artykmaçlyklary gazanmagy başardy. Şeýle-de ýurduň ykdysady ösüş strategiýasyna eýerip Günbataryň yzyndan ýetmek ugrunda beýleki döwletleriň tejribesini göz önünde tutmaga hem-de ýüze çykan kynçylykly

ýagdaýlary öz wagtynda we örän netijeli gözegçilik astyna almaga mümkinçiligi boldy.

Ykdysadyýetiň ýapyklygyndan Ýaponiýa ilki bilen liberallaşma, soňra internasionallaşma geçdi. Ýurduň ykdysadyýeti halkara bäsleşik üçin açylyşdy, döwlet syýasatynyň köne formalary bolsa öten zamanda galdy.

Ýaponiýanyň ekologiki taryhy we ýurduň häzirki zaman syýasaty ykdysady ösüş bilen daş-töweregi goramagyň arasyndaky deňagramlylygy suratlandyrýar. Ikinji Jahan urşundan soňky ekologiki syýasata berilýän üns pese gaçýar we netijede 1950-1960-njy ýyllarda daş-töweregiň güýçli hapalanmasy bolup geçdi. Bu ýagdaýy aradan aýyrmak üçin döwlet tarapyndan 1970-nji ýylda kanun kabul edilip, 1971-nji ýylda bolsa daş-töwregi we tebigaty goramak boýunça komitet döredilýär. Şeýle-de 1973-nji ýylda bolup geçen nebit krizisi energiýany netijeli peýdalanmaklygy höweslendirdi. Ýaponiýadaky bar bolan ekologiki meselelere şäherlerde (azot oksidleri, hapa gazlary) howanyň zaýalanmagyny, suwlaryň hapalanmagyny, klimatyň üýtgemegini, şeýle-de daş-töweregi arassa saklamakda halkara hyzmatdaşlygy degişli etmek bolýar. Häzirki wagt Ýaponiýa ekologiki taýdan arassa tehnologiýalary işläp taýýarlamakda dünýä liderleriniň biridir. Honda we Toýota gidrid awtomobiller ýokary ýangyç tygşytlylygy we pes tüsse çykaryjylygy bilen tapawutlanýar. Bu-gibrid ulgamda öňdebaryjy tehnologiýalar, bioýangyç, has ýeňil materialyň we oňat tehnikanyň ulanylmagy bilen baglanyşykly. Ýaponiýada şeýle-de klimatyň üýtgemegi we global ýylylyk bilen baglanyşykly meselelere-de seredilýär. Kiot protokolyňa gol çeken ýurt hökmünde Ýaponiýa kömürturşy gazyny çykarmaklygy azaltmak we beýleki klimatyň üýtgemegine täsirini ýetirýän hadysalaryň önüni almak boýunça jogapkärçilikleri öz üstüne ýükledi.

Ýaponiýa daşary yurtlaryň çägene maýa goýmakda dünýäde öňdäki orunlaryň birini eýeleýär. Ýaponiýanyň 2008-nji ýylda daşary ýurtlara goýan maýa goýumynyň möçberi 128 milliard dollardan hem gowrak bolupdyr. Şunda, şol ýyl bu ýurduň çägene 24 milliard dollardan gowrak maýa goýlupdyr. Ýurduň daşary yurtlaryň çäklerindäki maýa goýumynyň jemi gory bolsa 680 milliard dollardan

hem gowrakdyr. Toýota Motor Co., Honda Motor Co. Ltd, Nissan Motor Co., Mitsubishi Motor Co., Sony Co., Itochu Co. ýaly ýapon kompaniýalar bolsa dünýäde uly abraýa eýe bolan transmilli kompaniýalardyr.

Ýaponiýa bilime we ylmy gözleglere örän ýokary ähmiýet berýän yurtdyr. Ylmy gözleg gaznasy boýunça bu yurt dünýäde üçünji orunda durýar. Bu ýagdaý ýurduň hyzmatlar toplumynyň ýokary derejede ösmegine giňden ýardam etdi. Häzir ýurtda hyzmatlar toplumynyň bank, ätiýaçlandyryş, gozgalmaýan emlägiň söwdasy, ulag we aragatnaşyk, gurluşyk görnüşleri has ösendir.

Ýaponiýa ýokary tehnologiýalaryň hem mekany hasaplanýar, ol çylşyrymly, ylmysiňňitli, öňdebaryjy tehnologiýalaryň käbir ugurlarynda ýokary tehniki kämillik derejesine ýetmegi başardy. Ol gämi, awtomobil gurluşygy, optiki süýmler, optoelektronika, elektronika, ýarymgeçirijileriň önümçiligi, optiki göterijiler, durmuş tehnikasy, polat eretmek, elektrik energiýasyny öndürmek, nebiti gaýtadan işlemek, sement, plastmassa we sintetik süýmleri öndürmek, iýmitde we biokimiýada brožženiýe(turşama, ajama), metal, himiýa we tekstil tehnologiýalaryny öndürmek boýunça dünýäde iň esasy ýurtlaryň biri hasaplanýar.

Senagat kärhanalarynyň içinde Misubishi UHJ, Midzuho, TEPCO, Kanon, Homura, Nippon Steel, Misubishi Estate, Japon Airlines, Sony, Toýota Motors Co, Honda, Mazda, Suzuki, Komatsu, Seven and I Holding ýaly kompaniýalar dünýäde ady belli iri kompaniýalaryň hataryna girýär.

Ýaponiýanyň häzirki zaman agrar gurluşyny Ikinji Jahan urşundan soň geçirilen reforma kesgitleýär. Ol reforma iri hususyýetçileriň sürüm ýerlerini pomeşikleriň artykmaç ýerleriniň döwlet tarapyndan satyn alnyp, daýhanlara satylmagy esasynda azaltdy. Ýeri kärendesine alýanlaryň sany azaldy, hususyýetçileriň sany artdy. Emma ýer eýeleriniň 2/3 bölegine golaýynyň 1 ga-dan azrak ýer paýy bar. Emma şeýle-de bolsa reforma pomeşiklik ýer eýeçiligini ýok etdi.

Oba hojalygyna ýurtda bar bolan topraklaryň diňe 15%-i ýaramly hasaplanýar. Ýöne Ýaponiýanyň birnäçe etraplarynda ýylda 2-3 hasyl almak mümkin. Oba hojalygyna ýaramly ýerleriň meýdanynyň azlygy sebäpli Ýaponiýada uly bolmadyk çäklerde terras ýer bejermek ulgamy ulanylýar. Ýaponiýa oba

hojalygynda işlenilip bejerilýän ýerleriň tutýan meýdanynyň azlygyna garamazdan, özüniň azyk önümlerine bolan isleginiň (has hem hususy önümçiligiň hasabyna) 70%-ne golaýyny üpjün edýär. Şala, gök önümlere, et önümlerine, ýagny guş etine, we ýumurtga hem-de miwelere isleg doly diýen ýaly kanagatlandyrylýar. Emma ýurt şekeri, mekgejöweni, pagtany, ýüňi import etmeli bolýar. Ýurtda oba hojalygyny goramak we goldamak boýunça subsidiýalar we paçlar hereket edýän-de bolsa bu ulgamyň üstünlikli işlemegi ýurduň dünýä boýunça hasyl almagynyň ýokary görkezijilerine eýe bolmagyna ýardam berýär.

Oba hojalygynyň ýöriteleşdirilişi boýunça Ýaponiýa beýleki ösen ýurtlardan mese-mälim tapawutlanýar. Bu ýurt ekerançylyk ýurdudyr (oba hojalyk önüminiň 70%-i) ösümlikçilik önüminiň gymmaty boýunça maldarçylykdan iki essä golaý artýar. Ýöne şeýle-de bolsa maldarçylygyň intensiw görnüşi (ylaýta-da şäher töwereklerinde süýt berýän maldarçylyk, broýler önümçiligi) çalt ösýär.

Intensiw ösümlikçilik ýokary hasyllydyr. Ekin meýdany öňküligine galsa-da, soňky ýyllarda her ýylky alynýan hasyl ep-esli ýokarlandy. Oba hojalyk önümçiliginiň mehanizasiýalaşdyrylyş derejesi ýokary, ondan hem başga, ýapon senagaty tebigy şertleriň aýratynlyklaryny göz önünde tutulyp, ýörite maşynlar (kiçi mehanizasiýa) öndürilýär. Maşynlaryň aglabasy iri hojalyklarda jemlenendir, ownuk fermerler tarapyndan maşynlar örän az, köplenç bolsa kooperatiw başlangyçlarda satyn alynýar. Irrigasiýa giň ýaýrandyr.

Ýaponiýanyň oba hojalygynda ykdysady taýdan işjeň ilatyň 3%-i iş bilen meşgul, ýurduň jemi içerki önüminde onuň paýy 2% töweregidir.

Soňky döwürde ýaponlaryň iýmite bolan islegi örän ýokarlandy. Eger ýaponlaryň 1965 we 2006-njy ýyllarynyň bir gününüň dowamyndaky iýmitiniň düzümini deňeşdirsek 2006-njy ýylda ýaponlaryň et önümlerini we ösümlik ýaglaryny peýdalanyşy 3 esse, tüwiňki bolsa ýarym esse köpelipdir.

Belli bolşy ýaly, ýaponlaryň oba hojalyk ýerleri örän çäklidir. Ýaponlaryň iýmite bolan isleginiň ýokarlanmagy bilen ýokarda agzalan önümleriň importyň düzümindäki paýy köpeliýär we netijede iýmit önümleri bilen üpjünçilik peseliýär.

Ýurduň oba, tokaý we balyk hojalyk ministrligi 2025-nji ýyla çenli iýmit önümlerine bolan üpjünçiligi 45% ýokarlandyrmagy maksat edinýär.

Ýaponiýanyň ilaty garramagy we azalmagy dowam edýär. Bu ýagdaýdan has hem oba ýerleri ejir çekýär. 2007-nji ýylda oba hojalygynda 3120000 adam zähmet çekdi, onuň 60%-ini 65 ýaşdan geçenler düzdi. Geljekde ilaty iýmit bilen üpjün etmek üçin oba hojalygynda zähmet çekjek kadrlary taýýarlamak we ýerleri netijeli peýdalanmak boýunça meseleleri çözmek gerek.

Ýaponiýanyň baý tebigaty “biomassa” çeşmesiniň janly resurslarynyň hazynasydyr. “Biomassa” floradan we faunadan emele gelip täzedan döremek sypatyna eýedir. Bu sypat ählumumy ýyladyş ýagdaýynyň sebäbi bolan kömürturşy gazyň mukdarynyň köpelmegine ýardam edýär.

Soňky wagtlarda dünýä derejesinde bioetanol we biodizel ýaly bioýangyçlary ulanmak ornaşdyrylýar. Ýaponiýada agaçlaryň esasynda milli bioýangyjyň önümçiligi giňeldilýär.

Azyk senagatynda, restoranlarda, dükanlarda satylmadyk, iýilmedik azyk önümleri galýar, öndürijilerde önümler öndürilende we gaplananda galyndylar galýar, azyk önümleriniň uly göwrümi zyňylýar. Häzirki wagt ýurduň azyk senagatynda hili pes önümleriň önümçiligini peseltmek boýunça işler alnyp barylýar.

Ýurduň oba, tokaý we balyk hojalyk ministrligi jana howpsuz iýmitler bilen durnukly üpjün etmekden başlap şaly meýdanlaryna we bakjalara, tokaýlara seretmek, deňiz giňişligini goramak, şeýle-de oba we balyk hojalygyny goramak işleri bilen meşgullanýar.

5.4 Ýaponiýanyň halkara ykdysady arenada tutýan orny

Ýaponiýanyň durmuşynda dasary ykdysady gatnaşyklara uly ähmiýet berilýär. Ol gatnaşyklar dürli ugurlar boýunça ýüze çykýar. Şolaryň içinde söwda gatnaşyklary aýratyn orun tutýar. Ýapon eksportynyň we importynyň özboluşly

aýratynlygy bar. Eger-de onuň importynda tebigy resurslar esasy orun tutýan bolsa, eksportynda taýýar önümleriň paýy örän ulydyr.

Ýurda import edilýän esasy harytlaryň hataryna: tehnika we ehjamlar, tebigy ýangyç, azyk önümleri (esasy sygyr eti), himikatlar, senagat çig maly degişlidir. Eksport edilýän harytlaryň düzümine: ulag enjamlary, maşynlar, elektroenjamlar, himikatlar, elektron senagatynyň önümleri degişlidir.

Ýaponiýanyň daşary söwdasynyň geografik düzümi barada aýdylanda, ýurduň esasy eksport hyzmatdaşlarynyň hataryna: ABŞ-22,8%, ÝS-14,3%, Go.Koreýa-7,8%, Taýwan-6,8% we Gonkong 5,6% (2006-njy ýylyň görkezijileri) degişlidir. Ýurduň import boýunça esasy hyzmatdaşlarynyň düzümine: Hytaý-20,5%, ABŞ-12%, ÝS-10,3%, Saud Arabystany-6,4%, BAE-5,5%, Awstraliýa-4,8%, Go.Koreýa-4,7%, Indoneziýa-4,2% (2006-njy ýylyň görkezijileri) degişlidir.

Ýaponiýa öz daşary ykdysady gatnaşyklarynda ABŞ-a, ÝS-y ýurtlaryna, Ýakyn Gündogar ýurtlaryna esasy orun bermek bilen sebitleýin gatnaşyklaryň wektoryny döretmege-de uly üns berýär. Sebitleýin gatnaşyklaryň wektory Ýaponiýanyň Go.Koreýanyň we Hytaýyň ykdysadyýetiniň özara täsiriniň dinamiki ösüşi bilen kesgitlenýär. Bu üç ýurduň ykdysady ýakynlaşmasyna obýektiv faktorlar täsir edýär. Şunda olar umumy, öz häsiýeti boýunça hiç bir ýurda ýekelikde çözmek başartmaýan strategiki: halkara maliýe ulgamynyň durnuklylygyny üpjün etmek, energetika, ulag ulgamyny ösdürmek, umumy ýokanç keselleriň ýaýradylmagy bilen göreşmek, daş-töweregi gorap saklamak ýaly wezipeleri çözmeli bolýarlar.

Önümçiligiň bäsleşige ukyplylygyny elden berýän ýapon biznesi öz işini Hytaý we Go. Koreýa geçirmegi, olara ösüşiň has optimal ugurlarynda ylmysiňňitli önümçilikde, ýokary intellektual hyzmatlar sferasynda ünslerini jemlemäge mümkinçilik berdi.

Ýaponiýa bilen Go.Koreýanyň sebitleýin syýasatynyň täze tapgyry 2002-nji ýylda ikitaraplaýyn maýa goýum ylalaşygynyň baglaşylmagy bilen başlandy. Bu ylalaşyk iki ýurduň çäklerinde ýapon we koreý maýadarlaryna deňhukuklylygy üpjün edýär. Ýaponiýanyň we Go. Koreýanyň hökümetleri şeýle-de erkin söwda boýunça ylalaşyk baglaşmak boýunça gepleşikleri hem alyp barýarlar. Ýurtlaryň

gatnaşyklarynyň çuňlaşmagy Hytaýy sebitleýin ykdysady hyzmatdaşlyga has işjeň gatnaşmaga iterdi.

2003-nji ýylda Indoneziýanyň Bali obasynda Hytaýyň, Ýaponiýanyň we Go. Koreýa respublikalarynyň ýolbaşçylary duşuşyp 3 döwletiň ähli ugurlarda diýen ýaly, şol sanda howpsuzlyk, ykdysadyýet(has üns berilmelisi) we medeni-gumanitar sferalar boýunça hyzmatdaşlygy ösdürmeklige ymtylyş barada habarnama kabul etdiler. Jemi 14 sany özara maksatnamalar göz önünde tutuldy. Hyzmatdaşlygyň monitoringini geçirmek, ýolbaşçylaryň duşuşyklaryna hödürlenýän çözgütleri taýýarlamak we olara gözegçilik etmek, şeýle-de özara maksatnamalaryň durmuşa geçirilmegine gözegçilik etmek boýunça ýörite komitet döredildi.

2002-nji ýylda Ýaponiýa Singapur bilen erkin söwda boýunça ylalaşyk baglaşdy. 2012-nji ýyla çenli Ýaponiýa 6 sany go.-gd. döwletler, şol sanda Singapur bilen birlikde bular Bruneý, Indoneziýa, Malaýziýa, Taýland, Filippinler bilen söwda-ykdysady gatnaşyklary liberallaşdyrylar. 2017-nji ýyldan bolsa bu herekete sebitiň beýleki döwletleri hem goşular. Şunuň bilen birlikde Ýaponiýa ASEAN-yň agzalary bilen ikitaraplaýyn ylalaşyklary baglaşmak hukugyny özünde saklap galmagy hem meýilleşdirýär. Mysal üçin, Filippinler bilen ylalaşyk söwda ugrundan başga-da migrasion hereketini düzgünleşdirmegi hem göz önünde tutýar.

6-njy bab: Hytaý Halk Respublikasynyň ykdysady modeli

Hytaý Halk Respublikasynyň ykdysadyýeti soňky 20 ýylyň içinde san we hil taýdan düýpgöter üýtgedi. Bazar ykdysadyýetine geçiş häsiýet ýurtlaryň ykdysadyýeti pese düşýän döwründe, olaryň dünýä hojalygyndaky ornunyň gowşan döwründe, Hytaýda ortaça jemi içerki önüminiň paýy artýar. ol 1980-nji ýylda 2000-nji ýyla çenli 10,5% ösdi, şonuň üçin ykdysady görkezijileri “Aziýanyň aňdarhalary” bilen bir hatarda durnukly ösüp dünýäde birinji başlige girdi we häzirki döwürde bolsa dünýäde birinji üçlüge girmegi başardy. 2005-nji ýyldan soň jemi içerki önümiň öndürilişi boýunça HHR 15% töwereginde saklanýar, şeýlelikde jemi içerki önüminiň adam başyna düşýän bölegi boýunça hem ösüş gazanylýan ýöne bu görkeziji ösen döwletler bilen deňeşdireniňde aratapawut ägirt ulydyr.

6.1 Hytaýyň uruşdan soňky döwürde ykdysady syýasaty.

Hytaýyň ikinji jahan urşundan soňky ykdysady syýasaty bir näçe gezek üýtgedi, onuň esasy sebäbi ykdysady yza galaklagy ýeňip geçmekden ybaratdy. 1949-njy ýylda Hytaý kommunistik partiýasynyň döwlet başyna geçmegi, şeýle hem Hytaý Halk Respublikasy (HHR) emele gelmegi we sosialistik gurluşyň ýola goýulmagy ykdysady ulgamyň düýpgöter üýtgemegi, esasan hem hususy eýeçiligi ösdürmeklige ýol açylýar. Şeýle hem senagaty güýçlendirmek syýasaty öňe sürüldi 50-nji ýylyň ikinji ýarymyndaky “Uly böküş” syýasatynyň ideologiýasyda çalt ösmek üçin aýgytly ädim ädildi, ol syýasat esasan gysga wagtda ykdysady taýdan ösen ýurtlarynyň derejesine barmakdan ybaratdyr.

Bu uly maksatnamanyň başa barmandygy sebäpli hytaý ýolbaşçylarynyň hojalygy dolandyrmagynyň ýollary üýtgetmäge mejbur boldylar. Şeýlelikde “Partiýada iki ýol görnüşi” geljekde ýurduň ykdysady ösüşiniň ýolunyň takyk saýlanylyp bilinmänligi sebäpli “medeni rewolýusiýa getirdi”, olar sosializm gurmak üçin synpy göreşi wajyp ýagdaýda güýçlendirmäge esaslanýarlar. Hytaýda

ykdysady syýasat geçirilýär senagatyna “aýratyn ýol” düzgünnamasy esasynda geçirilip başlanýar. Haçanda bazar gatnaşyklaryň täsiri inkär edilende , onda diňe döwlet eýeçiligindäki görnüşi hasap edilipdir, daşary ykdysady gatnaşyklary doňdurylypdyr.

Ýurduň geljekki ösüşiň esaslandyryýan wajyp syýasy üýtgeşmeler zerurlyk edýardi. Bu üýtgeşme ýetmişinji ýyllaryň ikinji ýarymynda bolup geçdi. Ultra çepçileriň toparlarynyň ideologiýasynyň syýasy arenadan gitmegi we ýokary döwlet dolandyryş edaralarynda we hytaý komunistik partiýasynyň düzüminiň täzelenmegi. Onuň başynda Den Sýaopiniň ýolbaşçylygynda hökümlük Pragmatistleriň tarapdarlarynyň elinde jemlendi. Täze syýsaty Hytaý jemgyýetiniň köp böleginiň goldamagynyň netijesinde ykdysadyýeti özgertmek, üýtgetmek üçin mümkinçiligi täsirli boldy we yurt ýuwaş-ýuwaşdan bazaar gatnaşklarynyň görnüşlerine geçilmegine itergi berdi. HHR-y ykdysadyýeti gurmagyň täze tapgyryna geçilmegi Hytaý kommunistik partiýasynyň(HKP) merkezi komitetiniň 3-nji plenumynyň 11-nji çagyrylyşy bilen baglydyr(1978-nji ýylyň dekabyry), ol “dört kämilleşdirme” köp wagtylyk maksatnamasyny durmuşa ornaşdyrmak wajyp diýilip karar edildi (senagaty, oba hojalygyny, ylymy we goranyşy kämilleşdirmek). Partiýanyň we hökümetiň işinde ykdysady meseller çözülende olaryň bähbidine çözülmegyni mesele edilip goýuldy. Bu plenum HHR-da Beýik özderişliklere tiz, ýurtda şondan soň reforma ulgamy başlandy we ewolýusion görnüşde bazara geçilen diýlip hasaplanýar. Hytaý adminstratiw hojalyk dolandyrylyşndan häzirki zaman bazar gatnaşyklaryna ewolýusion görnüşde geçmegiň in ýagty ýoludyr.

Muňa garamazdan reforma geçirilende köp üýtgeşmeler bolan hem bolsa onuň esasy maksady üýtgemän galdy. Ol hytaýy esasan baý kuwwatly demokratik we medeniýetli sosialistik döwlet hökmünde görmek isleýärdiler. Bu maksada ýetmek üçin esasy maksat ortaça adam başyna düşýän görkezijiler artdyrmak aşaky pelle orta derejede ösen ýurtlaryň derejesine ýetmek we ýokary pelle bolsa ýokary derejede ösen ýurtlar bilen aratapawdy azaltmakdan ybaratdyr bu bolsa öz gezeginde Hytaý Halkynyň bol elinlikde ýaşamagyna itergi berer. Ýurduň

ykdysady ösüş derejesini göz önünde getirip hytaý ýolbaşçylaryň hasaplamalaryna görä hytaý 20-nji asyryň ortalaryna çenli maksatmaklaryny amala aşyrmaklygyna mümkin . Kābir görkezijilere seretsek ol ýagdaý diýseň çalt ösýär mysal üçin jemi içerki önüminiň ortaça adam başyna öndürilişine arataput dinamikisi Hytaý ABŞ bilen deňeşdireniňde soňky 20 ýyllarda dünýäniň hemme döwletinde öňe geçdi diňe Ýaponiýanyň 1950-1970-nji ýyllar aralygyndaky ösüşi bilen deňleşdi.

6.2 Hytaý reformasynyň aýratynlygy.

Hytaý Halk Respublikasynyň täze durmuş ykdysady modelinde ugur almaga 80-nji ikinji ýarymynda taýýar etmek durmuşa ornaşdyryldy, onuň netijesinde hytaý jemgyýetinde içinde kyn gapma garşylyk ýüze çykdy, we “sosializm gurmağynyň teoriýasynyň hytaý aýratynlygy” (“Den Siýaopin teoriýasy”) awtoryň pikirine görä sosializm gurmağynyň hytaý ýolunyň wajyp aýratynlygy we esasylygynyň diňe umumy halk we kollektiw eýeçiliginiň görnüşi bolman eýsem hususy, gatyşyk we daşary ýurt eýeçiliginiň hem bolmagydyr. Şeýlelikde “ösdürmek” we “kämilleşdirmek” düşüňjesi ykdysadyýeti gurmağyň açarydyr. Şol bir wagtyň özünde ýurduň hojalyk bazasyny ýuwaş-ýuwaşdan kämilleşdirmek reformalaryň diňe bir guralydyr. Şonuň üçin merkezleşdirilen hojalyk mehanizmleriň ýuwaş-ýuwaşdan üýtgemegi diňe bir ýagdaýda amatlydyr, ýagny garaşylýan peýda garaşylýan harajatdan ýokary bolndan amatlydyr. Hytaýda ykdysady reformalary sazlaşdyrmak bilen bir hatarda konfusian ahlak kadalaryna hem seredilýär.

Hytaý ykdysady reformalaryň geçirilmegi wajyp elementi bolup durýan ýagdaý döwlet ýolbaşçylaryň seredýän meseleleriň hemmesini diňe köp ilatly uly ýurtda syýasay we sosial durnuklylygy dolandyrmakda sazlaşykly täsiri bilen seredilýär. Ulgamlaýyn reformalar **gradual** häsiýetini ýuwaş ýuwaşdan ösüş kesgitleýär.

Hytaý Halk Respublikasynyň ewolýusion häsiýetli özgertmek netijesinde diňe bir başda bir görnüşi geçmegi netijesinde pese gaçman ondan sowulmagy başardy hem-de ýokary ösüş dinamiki halkyň ýaşayyş derejesi sazlaşdy.

1989-nji ýylda Týananmen meýdançasýnda bolan pajgyrally ýagdaýdan soň, ykdysady reformalar geçirilen mahaly ýüze çykýan sosial meseleleriň inkär edilmegi, jemgyýetiň sosial dargytgylarynyň güýçlenmegine we ykdysady ösüşi mese mälum togtadyp biler. Hytay reformasynyň wajyp tapawut aýratynlygyny halkyň ýaşayş derejesini ýokarlandyrmakdy, garyplyk ýaşandygyny sanynyn azaltmakdan ugur alynmalydyr. 2000-nji ýyla çenli ýurduň ilatynyň köp bölegini “stoýan” (az üpjünçilik) ugruna ýetmek üçin sosial mesele tejribesi şeýdip üstünlikli durmuşa ornaşdyryldy. Häzirki wagt 21-nji asyryň ortalygyna çenli orta gurdylyk derejesine meselesi öňe sürülýär we çözülýär.

Garyplyk derejesi (halkara garyplyk derejesinde hasaplanyp ugur alnanda bir günde bir dollar) 1990-2000-nji ýyllyň başlaryna ýuwaş ýuwaşdan azaldyldy, 2002-nji ýyl 210-212 million adam sepgidine ýetdi (şeýlelikde bütindünýä bankynyň baha bermegine görä, diňe şäher ilatynyň bir göterini garyplyk derejesinde ýaşandygyny şol bir wagtda bu görkeziji oba ýaşajylaryň arasynda ýokarydyr we ol 25,4% düzýär). Halkyň hal ýagdaýynyň gowlanmagynyň sebäbi HHR ilatynyň köp böleginiň geçirilýän reformany syýasaty goldaýanlygy esas bolup durýar.

HHR bazaar ykdysadyýetine geçmeginiň esasy sebäpleriň biri hem kommunistik partiýasynyň syýasy ýekenmenliginiň aklanylmagy syýasat reforma , ykdysady reformadan görnükli yza galmagydyr Hytaý reformasynyň konsensiýasy syýasy bölünişe we ykdysady ösüşi düzýän şu ýagdaýa esaslanýan çuňňur çyýasy reforma hytaýyhäzirki ösüş ýagdaýynda makul däl diýlip kompartiýasyny seredýär, şol sebäpli ýurtda sosial syýasy ýagdaýyň durnuksyzlygyna getirip biler. Günbatar ýurtlarynyň üç häkimiýet ýaly meňzeş ulgamyny döretmeklik hytaý halk respublikasyna milli aýratynlygyna gabat gelmeýär, şundan belli bolşy ýaly HHR döwleteýeçiligindäki zatlary hususlaşdyrmak pikirine seresaplylyk bilen çemeleşýär.

Şol bir wagtyň özünde hytaý ýolbaşçylarynda geljekde wajyp uly göwrümlü senagat kärhanalary, ýagny nebit , gaz, metolurgiýa, demir ýol, howa ýol, geçiriji turbalar, we beýleki maşyn gurluşyk pudaklary döwletiň eýeçiliginde bolar diýip

hasap edýärler. Galan döwlet kärhanalary apsomer jemgiýetleri bolmaly döwlet gatnaşygynyň ol ýa beýleki döwlet gatnaşygynda bolmaly. Şeýlelikde kiçi we orta döwlet kärhanalary döwlet ýoldaşlyk paý, kooperatiw, aktioner kooperatiw edaralar, kärende ýa-da hususy eýeçiliginde satylmak we köpçülikleýin eýeçiliginde öwrülip bilner. Munuň ýaly syýasat hytaýda “çžuada fansýao” (uly kärhanalary döwletiň elinde saklamaly we kiçi kärhanalary göýbermeli) diýen ady aldy. Güýçli döwlet bölegini saklamagyň wajyplygy häzirki wagt ideologiýa düşüňjesi bilen beýan edilmän, eýsem wagtyň pudaklar döwlet goldawyna mätäçlik çekýärler, ýurduň ykdysady kuwwatyny saklamak we ewolýusion özgerme hereketini saklamagyň, wajyplygy bilen düşündirilýär.

6.3 Hususy eýeçiligiň hukuk düzümi.

HHR ykdysadyýetinde hususy eýeçiligiň hukuk düzümi uly nätaklyklyk häsiýetli we başga görnüşe geçmek tapgyrynda durandyr, gatyşyk görnüşiniň we geçiş we gatyşyk görnüşleriň hem paýy ulydyr. Häzirki wagt Hytaýda kabul edilen toparlara bölünşde, ýurduň ykdysady böleginiň eýeçiligiň görnüşleri aşakdakylaryň ybaratdyr. Döwlet, köpçülikleýin (kollektiwnyý), hususy (bu ýerde 8 zähmetkeş we ondan hem köp hakyna tutma işgärler ulanylýar). Şahsy (hakyna tutma işgärler peýdalanylmaýar eýeçileriň özleri işleýärler) ykdysadyýetiň gatyşyk bölegi (daşary ýurt maýasy bölekleýin gatyşykly kärhanalar) aksioner bölek (sektor), daşary ýurt kärhanalarynyň sektory (dolylygyna daşary ýurt maýadarlaryna degişli). Watandaşlaryň gatnaşmagyndaky kärhanalar Gongonk (Siýangan), Makao we Taýwan. Şeýle bölünişikde hukuk eýeçiligi we hukuk hojalygynyň ýerleşiş sektora bölmek bilen doldurýarlar, hakykatdan bir taraplaýyn ol ýa-da beýleki düşündirilmäni edip bolmajakdygyny we önümçilik gatnaşyklaryň üýtgemegini dolandyryşyň bir görnüşden beýleki görnüşine geçip, şeýle hem olaryň eýeçiliginiň görnüşini üýtgetmezden amala aşyrylýandygyny aňladýar. Hytaýyň joşgunlyň ösüşine bar bolan gümrük hukuk eýeçilige päsgel bermeýär, eýeçiligi takyk çäklendirmän we hukuk goraglylygyny ýeterlikli üpjün etmezden durnukly

ykdysady ösüş bolmaz diýilen könelnç peýdalanylýan Rus teoriýasyna şübhe döredýär .

Hytaý ykdysadyýetinde takyk işlenip düzülen hukuk bazasynyň beýleki dürli sektorlaryň arasynda nätakyklyk bilen bir hatarda eýeçiliginiň görnüşiniň ol ýa-da beýleki eýeçiliginiň hakyky ornuny kesgitlemek gaty kyn. Şeýlelikde HHR aksioner eýeçiligindäki görnüşde dolandyryýan has amatly we ykdysady ösüşiniň geljegine höwes döretmegini, jemgyýetiň we sosializm hiline köplenc seredilýändigini bellemek zerurdyr.

Döwlet sektorynyň ösüş depginli döwlete degişli bolmadyk sektoryň senagatynda ösüş depgini üç-dört esse pesdir bellemek zerurdyr. Häzirki wagta çenli döwlet sektorynyň senagatdaky paýy azaldy. 1985-nji ýylda 75,9% bolandygynda 2002-nji ýylda 40,8% ýetdi, döwlete degişli bolmadyk kärhanalar şeýle hem, köpçülükleýin (kollektiwleriň), hususy daşary ýurt we gatyşyk eýeçiligindäki kärhanalaryň paýy umumy senagat önümçiliginde 2002-nji ýylda 50,2%-den boldy şeýlelikde döwlet sektorynda önümçilik sektorynda mukdar taýdan artdy.

Pul karz syýasaty. Ykdysadyýetde reforma geçirilmezden öň pul karz syýsaty döwletiň hojalyk meseleleriň çözmekligine iň gowşak guralydyr. Özgertme döwründe başlamagy bilen pul karz sazlaşygyny güýçlendi. Bu ugurda 1993-nji ýylda Hytaý komunistik partiýasynda merkezi komiteti üçünji plenimum 14 çagyrylyşy uly täsirli boldy, onda esasan pul karz ulgamynda bazaar gatnaşyklaryny ösdürmeklige gönükdirilendir. Şonda pul bazaryny we maýa goýum bazaryny ösdürmekligine wajyplygyny, şeýle hem maliýe sektoryna düzümine institutlaryna üýtgetmeklik bellenildi. Hytaý Halk bankynyň derejesini güýçlendi we pul karz gurşagyna makro dolanşygy geçirmegiň esasy instituty hökmünde çykyş edýär. Ýurtda iri ýöriteleşdirilen banklaryň (Hytaý banky, gurluşyk bank, söwda senagat banky we oba hojalyk banky), täjirçilik hojalyk hereketine geçmek ugry çaltlandyryldy hytaýbazarynda daşary ýurt maliýe institutlaryna göýberilmegine artdyrylýar.

Reforma geçirilen döwründe esasy mesele infliýasiýa boldy, 1980-nji ýylyň ahyrynda onuň bu göwrümi ýokary dereje ýetdi ýagny 21%-deň boldy . Hytaýda infliýasiýa bilen göreşmek üçin ykdysadyýeti “sazlamak” hereketi girizilýär (ýa-da bazaar reformasyna mehanizmi togtatmak). HHR resmi maksatnamalarynda infliýasiýa 5-6% derejesinde saklamaklyk wezipesinde goýulýar.

Salgyt býujet ulgamy. Hytaýyň salgyt –býujet ulgamy öz ösüş döwründe birnäçe başdan geçirdi. Reforma başlamazdan öň uzak wagtlap döwlet kärhanalary bitewi söwda-senagat salgydyny tölemänden soň döwlet býujetinde galan girdeji tölegleriň geçirdiler we olaryň ösüşine býujetden doly maliýeleşdirilen üpjün edilerdi. Ykdysady reformanyň ösüşi bilen salgyt salmak gurşowynda üýtgeşmeleriň geçirilmeginiň wajyplygy bilen şertlenendir. Has wajyp üýtgeşmeler 1980-nji ýyllaryň 2-nji ýarynda hytaýda soňky 40 golaý görnüşli salgyt hereket edip başlada döwletiň maliýe girdejisiniň 90% gowragyny üpjün edende bolup geçdi.

1994-nji ýylda täze salgyt salmak ulgamyny geçmeklik ýola goýuldy, dürli eýeçilik görnüşindäki kärhanalary salgyt salmak bütewi bir nusga geçmeklik belenildi, salgytlaryň bir topary birleşdirdi we salgyt salmak ulgamyny dünýä tejribesinde bar bolan görnüşine ýakynlaşdyrylsy. Täze salgyt salmak ulgamy salgydyň 22 görnüşini öz içine birleşdi, alty uly topara getirildi. Şol bir wagtyň özünde bütün reformada soňuna çenli alnyp barylmaýdy. Reformada iň kyn mesele daýhançylara salgyt salmak bolup galdy oba hojalyk önümçilikde meşgullanýan oba öndürijileriň uly möçberli töleglerini we ýygyndylaryny galdyrmak şerti bilen maliýe agramyny azaltmak wajypdygyny bilen düşündirilýär. 2000-nji ýylyň başynda ençeme prowinsialarda (welaýatlarda) salgyt goýumlaryny peseltmek we goşmaça köp tapawutlaryny ýatyrmak baradaky, şol sanda daýhanda ýerli tölegleri azaltmak tejribesi geçirildi . Bu tejribe ýerine düşen diýilip belenildi we häzirki wagtda ýurduň hememe oba hojalyk etraplarda hereket edýärler.

Hytaý sosial ykdysady modeliniň ajaýyplygy ýurduň düzüminde öz özüni dolandyrylýan we örän ösen gonkong bolmagy köp zady kesgitleýär. Ol ýüz elli

ýyldan hem gowrak (1841-nji ýyldan 1997-nji ýyla çenli) Beýik Britaniýanyň ýeri boldy. Hytaý Halk Respublikasynyň birikmegi “ bir döwlet-iki ulgam” konsepsiýasyny durmuşa ornaşdyrmagynyň çäginde bolup geçdi (bir döwletin çäginde iki dürli sosial ykdysady ulgamynyň mümkinçiliginiň bolmagy göz önünde tutulýar) . Şonuň üçin HHR kanuna laýyklygynda Gonkong ýokary derejedäki awtonomyny saklaýar muňa degişlikde: öz başdak ýerine ýetirijiligi bar, kanuny hökümi, özbaşdak maliýe ulgamy, HHR merkezi hökümeti tarapyndan salgyt salmaklyga duçar edilmeyär; hususy eýeçilik eýelik etmäge we miraslyga hukuk daşary ýurt maýalary kanunlar bilen goralýar; aýratyn ejaza düzgüni saklanýar we aýratyn gümrük zolygy derejesinde saklanýar; Gonkong dollar erkin konwertirlenýän walýuta bolmagynda galýar, ýer öz adyndan ykdysady gatnaşyklary we ýurtlar sebitler we halkara guramalar bilen beýleki gatnaşyklary ýola goýmaga hukugy bardyr.

Gonkong HHR-ýň düzümine birikmeginiň netijesinde awtonom derejesiniň saklanmagy adada işjeňligi pese gaçyrmazlyga gönükdirilendir, maýadarlara olaryň hukuklaryny kepillendirmek, şeýle hem tejribede girdejileri işläp düzmek, soňra Taýwan we Makao ýurda birleşende “bir yurt-iki ulgam”diýen ugur boýunça ulanmaklyk göz önüne tutulýar(Makao HHR-ýň düzümine 1999ý girdi). Şeýle modeli durmuşa ornaşdyrmak HHR ýolbaşçylarynyň Paragmatistlyklaryny tassyklady, ol idealogiýa hakyky durmuşyň garşysyna gytmegine ýol bermedi. Netijede Hytaý häzirki zaman ýokary netijeli ykdysady kuwwaty aldy, ol ýurduň hojalygynyň ösmegine itergi berdi.

Taryhy Gonkong, günorta Hytaýyň kenarynda wajyp strategik nokadyň biri mahaly, erkin port derejesini eýeleýärdi we onda söwda salgyt salmak ýokdy. 1980-nji ýyllaryň başlaryna Gonkong, Koreýa Respublikasy, Taýwan we Singapur bilen birlikde Aziýanyň täze industrial ýurtlaryň hatarayna girdi. Ýer ösen dinamika öwrüldi, bar bolan ykdysadyýetiň senagat infrastrukturasyny ösdürmek.eksporta ugradylýan häzirkizaman harytlary we hyzmatlary öndüriji. Adanyň ykdysadyýetinde infrastrukturany çalytlandyryp ösdürmegiň ugrunda häzirki zaman hyzmat we senagat sektory hil taýdan öňe sürülýär. Gonkongyň

pudaklarynyň hemmesynde daşary yurt maýalary bardyr. Şeýlelikde öň Beýik britaniýanyň maýdarlarynyň paýy uly bolan bolsa, onda soňky on ýylda ABŞ-nyň, Ywroora ýurtlarynyň, Ýaponiýanyň maýalarynyň paýy artdy.

2000-nji ýyllaryň başyna Gonkong Dünýä ykdysadyýetinde iň hyzmatlaşan deýen derejäni gutarnykly berkitdi 2005-nji ýyl 87% (81% iş bilen meşgul bolýanlardan) hyzmat sferasynyň paýyna düşdi. Hyzmatyň düzüminde öňde baryjy orunlary maliýe, ätiýaclyk, gozgalmaýan emläkler we söwda eýeleýär. Gonkong JIÖ-ň adam başyna düşýän bölegi boýunça 26,1 müň ABŞ dollryna deňdir. Bu görkeziji Aziýada şeýle hem dünýäde iň ýokary görkezijileriň biridir.

Gonkong üçin soňky on ýyl HHR-nyň ykdysadyýetine goşulmagy ýola goýmak döwri boldy. Bu ýagdaý syýasy, ykdysady we etnomedeniýetiň esaslarynyň jemine daýanýar.

HHR-da ykdysady strategiýa düzülende Gonkongyň tejribesi üns biln öwrenilýär. HHR-da erkin telekeçilik we bäsdeşlik barhem bolsa, olar öňkisi ýaly bir bitewi jemgyýete boýundyr, şeýle hem (jengýet döwletde) kämilleşdirmek ýagdaýynda ýolbaşçy we sazlaýjydyr. Gonkongyň ykdysady ösüşde ýeňişleri hytaý ýolbaşçylarynyň geljekki ösüşi işläp düzmeklerine tapawutly täsirini ýetirdi.

7-nji bap: Orta Gündogar ýurtlarynyň ykdysady nusgasy

7.1 Umumylyklary we tapawutlary

Türkiýäni, Eýrany we Owganystany olaryň medeni-jemgyýetçilik taýdan umumylyklary, öňi bilen yslam dünýäsine degişlilikleri birleşdirýär. Ýöne yslam bu ýurtlarda meňzeş däl, ol käbir ýagdaýlarda içerki we daşarky gapma-garşylyklaryň çeşmesi bolup durýan sünniçilik, şaýylyk we ismailçylyk bilen görkezilen.

Türkiýäniň, Eýranyň we Owganystanyň arasyndaky araçäkler geçmişde üznüksiz kesilip geçilipdir. Bu ýagdaý bolsa olaryň ykdysady gurluşyny hakykatda birmeňzeş etdi, ol döwletleriň etnik düzümleriniň umumylygyna täsirini ýetirdi. Türkiýäniň 72 million ilatynyň 50 millionyny türkler düzýär, Eýranda ýaşaýan türki halkyň sany bolsa 30 million adam. Etniki we dil meňzeşlikleri döwletleri ýakynlaşdyryjy faktor bolup durýar. Ýöne käwagytlar durnuksyzlygyň çeşmesi hem bolup biljek faktora öwrülýär. Mysal üçin kürt meselesi. Esasan jaýlaşykly ýaşaýan 25 milliondan gowrak kürt etnosynyň öz döwleti bolman olar dürli ýurtlaryň düzümine girýärler. Şol sanda Türkiýede 12 million we Eýranda 6 million kürt ýaşaýar. Şunuň ýaly etniki aýratynlyk (kürtleriň, buluçlaryň, eýran türk-azerbaýjanlarynyň arasynda) separatistik meýilleri döredýär.

Özleriniň tebigy gurlary boýunçada ýurtlar mese-mälim tapawutlanýarlar. Dünýäde nebit gurlary boýunça başinji orny we tebigy gazyň gurlary boýunça ikinji orny eýeleýän Eýran gazylyp alynýan tebigy baýlyklara örän baý. Türkiýäniň diňe öz senagat ösüşini üpjün edýän çäkli tebigy resurslary bar. Olar kömür, metal, gurluşyk materiallary, amatly toprak-klimatik şertleri, şonuň ýaly hem özboluşly ykdysady resurs hökmünde garalýan örän peýdaly geografiki ýerleşişidir. Häzirki günde Owganistany çäkli tebigy baýlyklara eýelik edýän ýurtlaryň hataryna degişli etseň bolar.

Şol ýurtlara mahsus bolan ol ýada beýleki derejedäki umumylyklara, meňzeşliklere garamazdan, olaryň arasynda ösüş derejesi boýunçada, şonuň ýaly sosial-ykdysady modelleri boýunçada görnetin tapawutlar bar.

2004-nji ýylda Orta Gündogar ýurtlarynyň ilaty we jemi içerki önümi

11-nji tablisa

Ýurt	Ilaty, mln adam.	JMG, mlrd doll.	JMG-niň adam başyna düşýäni
Türkiýä	71,7	269/551	3750/7680
Eýran	66,9	154/505	2300/7550
Owganystan	31,0	21,5	310/800

Eýran we türk modelleri diňe bir şu sebit üçin dälde, eýsem ähli yslam dünýäsi üçin hem häsiýetlidir. Ösüşin türk modeli musulman jemgiýetiniň ýokary gatlakly döwletin çägendäki ösüşiniň netijesini görkezýär. Ol düzgün baryp yrşdan öňki ýyllardan başlap kanuny tarapdan berkidilen (1928 ý. başlap hakyky, 1937 ý. başlap-konstitusiýada). Eýran, onuň tersine, 1979 ýyldaky yslam rewolýusiýasyndan soň yslam düzgünlerini ykdysadyýetde we syýasatda-da ulanýar. Owganystan hem taliblaryň ýurduň köp sebitlerinde hokum sürýän wagtylarynda yslam döwlet gurluşly döwri başyndan geçirdi. Ýöne häzirki wagtda Eýran we Türk tejribelerini we özüniň taryhy tejribelerini peýdalanmak bilen Owganystanyň täze ykdysady modeli döreýär.

Sosial-ykdysady ösüşin esasy meýilleri we meseleleri. Orta Gündogar ýurtlarynyň esasy meseleleri sosial-ykdysady gurluşyň XX asyryň başyna emele gelen ýarym kolonial häsiýetinden üýtgemeginden, olaryň ykdysady ösüş derejesiniň ýokarlanmagyndan ybaratdyr. Ýurtlar ösüşin dürli we gabat gelyän, ýagny liberaldan etatizme çenli modellerini ulanyp gördüler. Şol döwürde, aýratynda 70-nji ýyllaryň ahyryna gabat gelyäni ösüşin türk we öňki eýran modelleridir. Adam başyna düşýän JMG-ň ululygy boýunça öz goňşularyndan ep-esli yza galýan Owganystan hem pes derejedeligine garamazdan şol ugur boýunça ösýärdi.

1950-nji ýylda adam başyna düşýän JMG-i Türkiýada 125 dollara, Eýranda 85 dollara, Owganystanda 35 dollara deň bolupdyr. Türkiýada (ony YB-e assosirlenen agza hökmünde kabul edilenden soň), esasanam patyşa hökümeti tarapyndan “ýokardan” özgertmeler geçirilen Eýranda 60-70-nji ýyllarda modernizirleme prosesiniň çaltlaşmagy, iki ýurdy adam başyna düşýän girdejisi boýunça deňleşdirdi diýen ýaly, ýöne olaryň Owganystan bilen üzňeligi ýokarlandy. Şol görkeziji boýunça Owganystan 70-nji ýyllaryň aýagyna dünýäniň has pes ösen ýurtlarynyň toparyna girýärdi, adam başyna düşýän JMG 160 dollar. Eýran bilen Türkiýä – orta derejedäki ýurtlaryň toparyna girýärdi, adam başyna düşýän JMG deňşilikde 2,0 we 1,2 müň dollar.

Orta Gündogar ýurtlaryna uruşdan soňky birinji onýyllyklarda “garyşyk ykdysadyýet” modelini (ýagny güýüçli döwlet sektory hem-de işjeň döwlet düzgünleşdirişi bilen) ulanmak bilen, özüniň sosial-ykdysady ösüş derejesini ep-esli ýokarlandyrmak başartdy. Ýöne ykdysady modernizirleme prosesiniň çaltlaşmagy düzülen sosial-syýasy gurluşyň bozulmagyna eltýärdi, bu ýagdaý bolsa ýiti syýasy tolgunmalara getirdi. Owganystanda SSSR-iň kömegi bilen (1973 ýylda monarhiýanyň synmagyndan we 1979 ýylyň dekabrynda sowet goşunlarynyň girizilmeginden soň) sosialistik modeli gurmaklyga synanşygyň netijesi köpýyllyk raýat urşuna öwrüldi. Eýrandaky yslam rewolýusiýasy ösüşiň ýokary gatlakly modeliniň amala aşyrylyşyny togtadyp hem-de Eýranyň dünýä bileleşigi bilen özara gatnaşyklaryny düýpli üýtgedip, yslam dolandyryşyny gurdy.

Türkiýe halkara walýuta fondy (HWF) bilen bilelikde işläp düzen maksatnamasynyň esasynda, ykdysady liberal düzgünlerini ornaşdyrmak bilen özüniň ykdysady strategiýasyny düýpli üýtgetmeklige girişdi. 1983 ýylda hökümeti raýat dolandyrylyşyna berilmeginden soň ykdysady liberallaşdyrmak prosesi çaltlaşdy, impoty çäklendiriji modeli eksporta nazarlanýan model bilen çalşyldy. 80-nji ýyllar Türkiýede hojalygy dolandyrmagyň bazar şertleriniň emele gelen döwri boldy. Şol döwürde Eýranda Yrak bilen sekiz ýyla çeken urşuň netijesinde döwletiň ykdysadyýetdäki roluny ýokarlandyran we senagat taýdan ösüşiň importy çäklendiriji meýilleriniň saklanyp galmagyny üpjün edýän yslam düzgünlerini

ulanýan model emele geldi. Eger Türkiýe bazar ykdysadyýetiniň emele gelmeginiň başlangyç döwründe daşary kreditlerini we daşary ýurt kapitalyny giňden ulanan bolsa, onda Eýranda rewolýusiýadan soňky on ýyllykda daşary ýurt kapitalyny peýdalanmaklyk gadagan edildi.

Häzirki wagtda sebitiň ýurtlary, dürli syýasy gurluşlaryna garamazdan, esas bolup durýan liberal bazar ykdysadyýetiniň modelini amala aşyrýarlar. Nyrhlary döwlet tarapyndan düzgünleşdirmek doly ýatyryldy, walýuta we daşary söwda düzgünleşdirilişi düýpli üýtgedi, döwlet eýeçiligini hususlaşdyrmak amala aşyrylýar.

Eksporta gönükdirlen pudaklaryň has çalt depginde ösmegini üpjün edýän açyk görnüşli ykdysadyýeti döretmegiň ýolunda Türkiýä hasda öňe gitdi. Eýran sosial ugra gönükdirlen bazar ykdysadyýetini döretmekligi özüniň esasy maksady edinip, entek liberal bazar ykdysadyýetiniň emele gelmeginiň başlangyç döwründe dur. Häkimiýetiň yslam düzgünleri şertlerinde Eýrana nebiti eksport etmekden walýuta girdeýjileriniň gelmegi, düzümläýin reformalary geçirmekden, esasanam hususlaşdyrmakdan, döwlet subsidirlemeginden boýun gaçyrmakdan, hususy bank we daşary ýurt kapitallarynyň işlerini çäklendirmekden saklaýan faktor boldy.

Ykdysady liberalizasiýalaşdyrmak prosesi ykdysady ösüş depgininiň togtamagy, maliýe we ykdysady çökgünlik, daşary bergiň artmagy, girdeýjileri paýlamakda gyra deň dälligiň ýokarlanmagy ýaly ýagdaýlar bilen baglylykda uly kynçylyk bilen geçýär. Eýranda we Türkiýäde 2006-njy ýyla çenli ilatyň ösüş depginini 1%-e çenli peselendigine garamazdan, iş bilen üpjünçilik meselesi sebitiň ýiti meseleleriniň biri bolmagynda galýar. Yslam rewolýusiýasyndan soň ilatyň artmagy (80-nji ýyllarda ýyllyk artys 3,4%-e çenli) bilen bir hatarda hojalygy dolandyrmagyň yslam düzgünleriniň girizilmegi netijesinde önümçiligiň aşak gaçmagy hem-de Yrak bilen alnyp barylýan uruş işsizligiň artmagyny çaltlaşdyrdy, hem-de ilatyň düzüminiň üzül-kesil üýtgemegi bolsa ykdysady liberalizasiýa geçirmeklik zerurlygyny dörettdi. İş bilen üpjün etmek meselesi Owganistanyň öňünde hasda ýiti meseleleriň biri bolup durýar. Onuň ilaty 1,3 million bolup, ol 1975-nji ýyl bilen deňeşdireniňde iki esse artdy.

Gizlin işsizliğin bolmagy sebitde kölegeli ykdysadyýetiň ep-esli geriminiň saklanmagynyň sebäpleriniň biri bolup durýar. Ol Owganystanda neşe önümçiliginiň we söwdasynyň esasynda has negatiw häsiýetli duýulýar.

Önümçilik potensialynyň artmagy sebit üçin umumy hem-de wajyp mesele bolup durýar. Ýöne her ýurt üçin bu wezipeler dürlidir. Eger Türkiýe üçin öz harytlarynyň dünýä bazarynda bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak esasy mesele bolup dursa, Eýran üçin – işläp taýýarlaýan senagatyň eksporta nazarlanan pudaklaryny ösdürmek we gazyň eksportyny artdyrmak, Owganystan üçin bolsa – senagatyny dikeltmek we ýakyn ýyllarda ony importy çäklendirilen görnüşinde ösdürmek esasy mesele bolup durýar.

Ösüşin daşky faktorlary. Sebitiň ýurtlarynda ösüşin daşky faktorlarynyň ähmiýetliligi ösüşin liberal bazar modeline geçilmekliginiň netijesinde ep-esli ýokarlandy. Olardan daşary söwda we daşary ýurt kapitalyny ulanmaklyk esasy bolup durýar. Sebitiň daşary söwda dolanşygynyň JIÖ-ki paýy 1982-nji ýyldaky 29% bolanlygyndan artyp, 2002-nji ýylda 60% deň boldy. Eksport kwotasy, eksport önümçiliginiň höweslendirilýändigine garamazdan import kwotasından geçmeýär we ol 30%-e deň (1982 ý. 15%). Sebitiň dünýä hojalygyna gatnaşmak derejesi orta halda, daşary söwda dolanşygy 250 mlrd dollardan geçmeýär. Esasy eksport edilýän harytlary eýran nebiti we gazy, Türkiýäniň ýeňil we azyk senagatynyň önümleri, el halyalary, maňyzlar we guradylan miweler.

Sebitiň ýurtlarynyň daşary söwdasy ep-esli derejede sebit bazaryna dälde dünýä bazaryna gönükdirilendir. Eýran, Türkiýä we Owganystan Ykdysady hyzmatdaşlyk guramasynyň agzalary bolup durýarlar. 1969-njy ýylda Eýran, Türkiýä we Pakistan tarapyndan Sebitiň hyzmatdaşlyk guramasy döredildi. 1985-nji ýylda ol gurama Ykdysady hyzmatdaşlyk guramasyna çalşyryldy. 1992-nji ýylda Ykdysady hyzmatdaşlyk guramasyna dolyhukukly agzalary hökmünde täze musulman ýurtlary – öňki SSSR-iň respublikalary we Owganystan goşuldy. Ykdysady hyzmatdaşlyk, esasanam bilelikdäki ulag kommunikasiýasy ugrundaky hyzmatdaşlyk YHG-yň makstnamasy boýunça amala aşyrylýar, Owganystan bilen ykdysady aragatnaşyk hem ep-esli derejede YHG-yň çäginde amala aşyrylýar.

Eksporta nazarlanan ykdysadyýete geçmeklik sebitiň ýurtlarynda daşary ýurt kapitalyny çekmeklige gyzyklanma döremegine sebäp boldy. Türkiýä eýýäm 50-nji ýyllarda öz güýjüne daýanmak syýasatyndan boýun gaçyrdy we 80-nji ýyllardan soň ýurduň öz investisiýalary bilen deň derejedäki hukuga eýe bolan daşary ýurt kapitalyny giňden ulanyp başlady. Gyra deň bolmadyk ösüş, ýygy-ýygydan bolýan maliýe çökgünlik Türkiýä gelýän daşary ýurt kapitalynyň akymynyň çäklenmegine sebäp bolýarlar. Daşary ýurt kömegi häzirki wagtyda Owganystanyň ykdysady ösüşiniň esasy faktory bolup durýar. Daşary ýurt kapitalyny çekmeklik meýli Eýranda antiimperialistik şygary astynda geçen 1979-njy ýylyň rewolýusiýasy tarapyndan togtady, ýöne 90-njy ýyllarda doly dikeldildi. Eýran kanunynyň çäklendirmeleri we ABŞ-nyň Eýrana deňişlilikdäki sanksiýalar syýasaty sebäpli, Eýranyň daşary ýurt kompaniýalarynyň kömegi bilen täze nebit we gaz ýataklaryny özleşdirmeklige we gazy dünýä bazarlaryna eksport etmeklige gyzyklanma bildirýändigine garamazdan, onuň ykdysadyýetine gelýän göni daşary ýurt maýalarynyň akymy juda uly däl (2004-2005 ýý. ortaça 400 mln dollar). Eýran gazyny we nebitini peýdalanmakda Türkiýä we Hindistan göni gyzyklanma bildirýärler, ýöne ABŞ-nyň Eýran jähitdäki pozisiýasy turba geçirijileriň gurluşygy boýunça taslamalary investirlemegi juda kynlaşdyrýar.

7.2 Ösüşiň türk modeliniň ewolýusiýasy

Türkiýä Respublikasy özüniň dörän wagtyndan, ýagny 1923-nji ýyldan bäri sosial-ykdysady ösüşiň dürli modellerini we strategiýalaryny başdan geçirdi. 30-40-nji ýyllarda şol wagtyň ykdysady syýasatynyň konseptual ýörelgesine öwrülen, etatizm, ýagny “döwletçilik” formasyndaky döwlet kapitalizmi has uly rol oýnady. Ol öz güýjüne daýanyan hem-de esasan döwletiň güýji bilen tizleşdirilen ykdysady ösüşiň formasyny häsiýetlendirýärdi. Döwlet walýuta amallaryny, daşary söwdasyny düzgünleşdirmekligi öz gözegçiligine aldy, içerki bazary regulirlemeklige işjeň goşulşyady. Döwlet ykdysady guramalary (DYG) döwletçilik syýasatyny geçirmekligiň esasy serişdeleriniň biri bolup çykyş edýärdiler. Döwlet ykdysady guramalary aglaba pudaklarda monopol pozisiýany eýeleýärdiler.

50-nji ýyllarda ykdysady liberalizasiýa geçmeklige synanşyk esasan daşary ýurt kapitalyny peýdalanmak bilen bagly syýasatyň üýtgemegine getirdi. NATO-nyň hem-de halkara maliýe institutlarynyň agzasy bolanyndan soň, Türkiýä daşary ýurt karzlaryny we investisiýalaryny ykdysadyýeti modernizirmek maksady üçin işjeň ulanyp başlady. Daşary ýurt kreditlerini we sermaýalaryny çekmekde 1950-nji ýylda döredilen Türkiýäniň Senagat ösüş banky esasy maliýe kanaly boldy.

1960-njy ýyldaky harby agdarylyşykdan soňra ýigirmi ýyla çeken “garyşyk ykdysadyýet” döwri başlandy. Ol döwür döwletçiligi we hususy sektorlaryň ýokarlanmagyny özünde jemleýär. Planlaşdyrma döwletiň ykdysady syýasatynyň esasy gurallarynyň biri hökmünde işjeň ulanylýardy.

“Garyşyk ykdysadyýet” döwründe maşgala kompaniýalarynyň telekeçilik korporatiwformalaryna, ýagny holdinglere öwrülişi bolup geçýär. 1963-nji ýylda birinji holding “Koç” döredilen bolsa, on ýyldan eýýäm ykdysadyýetde öz orunlaryny işjeň artdyran 56 holding hereket edýärdi. Şol bir wagtyda döwlet ykdysady guramalaryň paýy peselip başlaýar. “Garyşyk ykdysadyýet” modeliniň ulanylmagy oňat netijeli bolup çykdy. JIÖ-iň ortaça ýyllyk ösüş depgini 60-70-nji ýyllarda 6,8%-e deň boldy, industrial pudaklaryň JIÖ-däki paýy ýokarlandy, gaýtadan işleýän senagatyň önümleriniň eksporty ösüp başlady. Ýöne importy çäklendirmek, döwlet kärhanalaryna goltgy bermek, baha emele geliş prosesine goşulyşmak strategiýasynyň ters netijeleri ykdysadyýeti döwlet düzgünleşdirmesiniň oňat netijelerinden barha agdyklyk edýärdi. 1978-nji ýyldan başlap inflýasiýa görnetin artyp başlady, işsizlik ýokarlanýardy. Sosial närazylygyň artmagy syýasy durmuşyň durnuksyzlygy bilen baglanyşyklydy.

Türkiýäniň hökümeti Halkara walýuta fondy bilen birlikde 1980-nji ýylda, täze ykdysady strategiýa hökmünde ykdysady stabilleşdiriji çärelerini işläp düzdüler. Täze ykdysady strategiýa liberal bazar prinsiplerini ornaşdyrmak ýoly bilen açyk ykdysadyýete geçmekligi aňladýar. Bu maksatnamany amala aşyrmak üçin harby faktorlar ulanyldy. Ýurtda tertip ýola goýlandan soňra we 1982-nji ýylda ähliahalk ses berlişi esasynda täze konstitusiýa kabul edilenden soňra, ýagny 1983-nji noýabr

aýynda parlament saýlawlary üstünlikli geçirilip, ozalky harby häkimiýetiň ornuna raýat hökümeti gelýär.

1980-nji ýylyň başlaryndan başlap Türkiýäde bazar ykdysadyýetiniň liberal modeli üçin şertler döräp başlady. Onuň esasy ugurlary daşary söwda düzgünini we walýuta sazlaşygyny liberallaşdyrmak, döwlet kärhanalaryna goltgy bermekligi (subsidiýlemekligi) azaltmak hem-de käbir ykdysady we sosial funksiýalary hususlaşdyrmak, nyrhly düzgünleşdirmekden boýun gaçyrmak, salgyt syýasatyny üýtgetmek we goşmaça gymmata salgydy girizmek, daşary ýurt sermaýalaryny höweslendirmek, giň gerimli hususlaşdyrmaklygy amala aşyrmak bolup durýar. Ösüş strategiýasy – importy çäklendirýän ugurdan, eksporta nazarlanýan ugra düýpli üýtgedi.

Ykdysady reformalar uly kynçylyklar bilen alnyp barylýardy. 1994 ý., 1998-1999 ýyllardaky krizisler, 2000 ýylyň aýagyndaky krizis, 2001-2002 ýyldaky maliýe krizis hasda güýçli boldy. Türkiýä 90-njy ýyllary ösüşiň inflýasion ýoly bilen geçdi. 1992-nji ýyldan başlap sarp ediş bahalaryň indeksi 1982-nji ýyldaky 31% bilen deňeşdireniňde 70% -den geçdi, ýöne 90-njy ýyllaryň ikinji ýarymyndan başlap kemden pese gaçdy (2006-njy ýylda – 10% çenli).

Türkiýäde ykdysady liberallaşdyrmak syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri döwlet eýeçiligini hususlaşdyrmakdan ybarat bolup durýar. 80-nji ýyllaryň başynda – 90-njy ýyllar döwlet maýasy az gatnaşýan garyşyk kompaniýalar hususlaşdyryldy. Hususlaşdyrmagy esasy bökdeýän mesele döwlet kärhanalarynda işleýänleriň sanynyň artykmaç edýänligidi. 1994-nji ýylda kabul edilen priwatizasiýa baradaky kanunda hususlaşdyrmagyň netijesinde işiňi ýitiren ýagdaýynda kompensasiýa tölemeklik, pensiýa wagtyndan öň çykmaklyga hukuk we pensiýa goşmaça tölegler göz önünde tutulan. Hususlaşdyrma gory döredilip, ol kärhanalary satmakdan gelýän ähli serişdeleri toplan şol serişdeler diňe hususlaşdyrmak maksatlaryna gönükdirilýärdi. Şol bir wagtda Fonduň serişdeleri býudjet çykdaýjylaryny ýapmaklyk üçin ulanmaklyk kanun tarapyndan gadagan edildi. Hususlaşdyrylýan obýektleriň spektry giňeldildi, aksiýalary Istanbul birzasynyň üstünden satmaklyk

hususlaşdyrmagyň has netijeli usuly diýlip hasap edildi. Netijede hususlaşdyrmak prosesi güýçlendi, köp döwlet ykdysady guramalar hususlaşdyryldy.

Ykdysady liberallaşdyrmagyň gowşak ýerleriniň biri bolup çykdaýjyly döwlet kärhanalaryny subsidirlemekligiň (kömek bermekligiň) saklanyp galmagydyr. Maliýe ulgamynda, esasanam salgyt ulgamyndaky kemçilikler, uly göwrümde kölegeli ykdysadyýetiň bardygyny görkezýär. Halkara we türk ekspertleriniň hasaplamalaryna görä, onuň gerimi 28%-den 49%-e çenli (salgyt girdeýjileriniň ösüşi baradaky maglumatlara görä) ýa-da 30-40% töwerekleridir (iş bilen meşgullyk baradaky maglumatlar esasynda).

Türkiýäde häkimiýetiň ýokary gatlaklylyk häsiýeti dini häsiýetli ykdysady kada-kanunlaryň hereket etmekligini aradan aýyрмаýar, esasanam ýörite yslam maliýe guramalaryny we yslam holdinglerini. Ýöne olaryň ýurduň ykdysadyýetindäki orny ýokary däl, ýagny yslam maliýe institutlarynyň umumy bank aktiwlerindäki paýy 2%-den gowrakdyr.

Türkiýäniň ykdysadyýeti açyk görnüsine geçmekligiň netijesinde ýüze çykan kynçylyklara garamazdan ep-esli derejede modernizirlendi. Ol orta girdeýjili ýurtlaryň toparyna girýär. JIÖ-ňiň ortaça ýyllyk ösüş depgini bazar reformalarynyň birinji on ýylynda (1982-1992 ýý.) 5,1%-e deň boldy, soňky on ýylynda (90-njy ýyllaryň ortalarynda we 2000-nji ýylyň başlaryndaky çökgünlik sebäpli) ol görkeziji 2,8%-e çenli peseldi. Ýöne JIÖ-ň ösüşindäki bökdençlikler liberal meýilleriň depgininiň gowşamagynyň dälde olaryň giňelmeginiň netijesidir. Senagat önümçiligi diwersifisirlenýärdi, köp pudaklar modernizirlendi, şol sanda aragatnaşygyň täze görnüşlerem. Bilim derejesi ýokarlandy. Eksportyň düzümi hasda optimallaşdy, dünýä bazary bilen milli önümçiligiň arabaglanyşygy çuňlaşdy. Öňdebaryjy tehnologiýalary ulanmaklyga mümkinçilik döredýän göni daşary ýurt investisiýalary artýar. Özüniň ykdysady parametrleri boýunça Türkiýä Ýewropa Soýuzynyň agzalary bolan we bolmak isleýän Günorta-Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň käbirleriniň derejesinden pes galmaýar.

Hojalygy ýöretmegiň bazar şertlerine geçmekde Türkiýä girdejileriň gyrađeňsiz paýlanmagynyň ösmegine uçrady. 1987-1994-nji ýyllarda bary-ýogy 20%-i tutýan has

ýokary girdejili topar, beýleki toparlaryň hasabyna özüniň milli girdejidäki paýyny (49,9-dan 54,9%-e çenli) ýokarlandyryp bildi. Ol bolsa liberalizasiýaň dowamynda birinji düýpli syýasy sarsgynlyga getirdi. Oňa garamazdan girdejilerdäki üzňelik haýal bolsada, ýuwaş-ýuwaş gysgalýardy. 1996-2002-nji ýyllarda ýokary toparyň paýy 46,7%-e çenli peseldi.

Daşary söwda düzgünini liberallaşdyrmagyň çäklerinde eýýäm 1984-nji ýylda import kwotalarynyň tertibi ýatyryldy, ýurda getirmeklik gadagan edilen harytlaryň sanawy her ýylda gysgalýardy. Ol sanaw 1986-njy ýyldan ýatyryldy. Tarif düzgünleşdirmeleri regulirlemegiň esasy usullary bolup, ol hem hemişe liberallaşýar. Türkiýä 1995-nji ýylda Bütindünýä söwda guramasynyň agzasy boldy, 1996-njy ýylda bolsa ÝS-y bilen gümrük soýuzyna goşuldy.

Ösüşiň eksporta nazarlaýan strategiýasyna geçmeklige, eksporty goldamakda döwlet çäreleriniň ýörite ulgamynyň kömegi bilen amala aşyrylyp başlandy. Salgyt ýeňillikleri, ýeňillikli karzlar, höweslendiriji sylaglar, döwletiň kömegi bilen, dürli ýeňillikleri bolan iri eksport firmalaryň döredilmegi giňden ulanylýardy. Sylaglar 1980-nji ýylda döredilen Bahalary goldamak we stabilleşdirmek gorunyň üsti bilen berilýärdi.

Ýöne höweslendiriji pul kömekleri kem-kemden eksporty goldamaklygyň bazar usullaryna geçip başlady. Eksport edijilere döwlet kömegini bermek üçin marketing barlaglarynyň ýoly bilen, daşary ýurt sergilerini we ýarmarkalaryny geçirmek, ylmy-tehniki işläp düzmeleri geçirmek üçin maliýe kömegini berer ýaly ýörite maksatnama düzüldi. Türk harytlarynyň ykdysady aralaşmasy, şol sanda Merkezi Aziýa we Zakawkazýa ýurtlaryna, 1988-nji ýylda işläp başlan döwlet Eksimbankyň (eksport-import) işi tarapyndan üpjün edilýär. Eksporty höweslendirýän zat onuň paçsys amala aşyrylýanlygydyr, eksporta kontrollyk etmek bolsa eksport edilýän harytlaryň oňat hilli bolmagynda hem-de ýurda walýuta girdejisiniň (üç aýyň dowamynda 70%) gelmegini üpjün etmekde jemlenendir. Daşary söwda syýasatynyň üýtgemeginiň netijesinde daşary söwda ösüp başlady. Liberallaşdyrmak ýyllarynda daşary söwda dolanşygynyň ösüşi JIÖ-ň ösüş depgininden hem geçýärdi. Esasanam türk gurluşyk kompaniýalarynyň işiniň hem-de syýahatçylykdan gelýän girdejileriň artýanlygynyň

hasabyna, öňi bilen hyzmatlaryň eksportynyň ösüşi ýokarydy. Haryt eksportynda işläp taýýarlaýan senagatyň harytlary agdyklyk edýärdi – 2002-nji ýylda 83%. İşläp taýýarlaýan senagatyň pudaklary türk ykdysadyýetiniň has täsirli pudaklarydyr, esasanam dokma , gön-aýakgap we azyk senagaty. Eksportyň ýarsyndan gowragy Ýewropa Soýuzy ýurtlarynyň paýyna düşýär, ol bolsa türk senagatynyň önümçiliginiň göwrüminiň hem-de hiliniň ýokarlanýandygyny häsiýetlendirýär. Muňa garamazdan investision harytlaryň eksportdaky paýy 7-8%-den geçmeýär, türk ykdysadyýetiniň çig mal we aralyk harytlaryň importyna mätäçlik derejesi ýokarylygyna galýar.

Daşary ýurt investiorlary 90-njy ýyllar ýokary mümkinçilikli ýeňillik düzgünleri bilen üpjün edildi. Toplanan göni daşary ýurt sermaýalarynyň göwrümi 2004-nji ýylda 36 mlrd dollara çenli ýokarlandy. Ýurtda münlerçe daşary ýurt kompaniýalary hereket edýärler, esasanam maliýe sferasynda we söwdada (54%). Iri kompaniýalaryň ählisinde diýen ýaly daşary ýurt kapitaly gatnaşýar.

Daşary ýurt karzlaryny we maýalaryny ykdysady ösüşiň maksatlarynda ulanmaklygyň nygtalmagy daşary berginiň döremegine getirdi. 1982-nji ýylda daşary bergi JIÖ-ň 31%-ini düzýärdi, 2005-nji ýylda - 53%-ini. Berginiň ululygy 1982-nji ýyldan 2005-nji ýyl aralygynda 19,7 mlrd dollardan 161, 8 mlrd dollara çenli artdy, diňe bergi boýunça tölegler 2004-nji ýylda 30,5 mlrd dollar boldy, ýagny haryt eksportynyň ululygynyň ýarysyna golaýy.

Türkmen-türk gatnaşyklary

Türkmenistanyň ýurt Garaşsyzlygyny ilkinji bolup ykrar eden döwlet Türkiýedir. Iki doganlyk döwletleriň asyrlaryň jümmüşinden gözbaş alyp gaýdýan özara gatnaşyklarynyň taryhy turuwbaşdan deň hukuklylyk, özara peýdalylyk we milli bähbitleri hasaba almak esasynda gurulýan hyzmatdaşlyga esaslanýar.

Uly möçberli kadalaşdyryjy-hukuk binýady köp babatda netijeli okgunly ösýän türkmen-türk hyzmatdaşlygyna giň mümkinçilik açýar. Häzirki wagtda Türkmenistan bilen Türkiýe Respublikasynyň arsynda döwletara, hökümetara we pudagara derejesinde ikitaraplaýyn resminamalaryň 94-ne çekdi. Kabul edilen ylalaşyklara görä iki döwletiň iki döwletiň ilçihanalary we kosmullyklary açyldy,

yzygiderli awiagatnawlar ýola goýuldy, bilelikdäki taslamalar amala aşyrylýar. Türk kompaniýalarynyň Türkmenistanda golçur kärhanalary, filiallary we wekilhanalary açylyar, söwda-ykdysady hyzmatdaşlyk pugtalaşdyrýar. Iki ýurduň arasynda haryt dolanyşygynyň gyşarnyksyz ösüşi muňa şaýatlyk edýär. 2007-nji ýylda haryt dolanyşygynyň möçberi 2000-nji ýyldaka garanynda 3 essä golaý artyp, 1 milliard 296 milliard amerikan dollaryna barabar bolýar.

Türkiýe Türkmenistanyň daşary söwda dolanyşygynda eksport babatda Russiýadan, Eýrandan we Italiýadan soňra dördünji, importda babatda birinji orny durnukly eýeleýär. Türkmenistan esasan ýurdumyzyň dokma senagatynyň önümlerini, pagta süýümini, elektrik energiýasyny, himiýa senagatynyň önümini we türk bazarynda durnukly ýagdaýda isleg bildirilýän beýleki harytlary eksport edýär. Türkiýe öz nobatynda Türkmenistana stanoklary, maşynlary, enjamlary, metallary hem-de olardan ýasalan önümleri, elektrik we hojalyk harytlaryny, gurluşyk materiallaryny, azyk önümleri we başga önümleri getirýär.

Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministriliginiň maglumatlaryna boýunça 2008-nji ýylyň Nowruz aýynyň 15-ndäki ýagdaýa görä, ýurdumyzda türk maýasynyň gatnaşmagynda kärhanalaryň 479-sy bar. Munuň özi ýurdumyzda bellige alnan daşary ýurt kompaniýalarynyň 33% dolaýdyr. Türk kompaniýalary öňden gelýän, wagtyň synagyndan geçen hyzmatdaşlaryň biridir. Olar sosial-ykdysady ösüşiň Hormatly Prezidentimiz tarapyndan başy başlanan iri möçberli taslamalary durmuşa ornaşdyrmaga özleriniň mynasyp goşantlaryny goşýarlar. Olaryň işeňňir gatnaşmagy bilen ýurdumyzda bilelikdäki taslamalaryň ýüzlerçe, şäher gurluşygynda, ýangyç-energetika toplumynda, saglygy goraýyşda, dokma we gurluşyk senagatynda, ulaglarda we beýleki ençeme pudaklara durmuşa geçirýär. Mysal üçin türk kompaniýalarynyň gatnaşmagy umumy möçberi 6 miliard amerikan dollaryna, 707 milliard ýewra 69millird manada barabar şertnamalaryň 809-sy bellige alyndy.

Türk kompaniýalary tarapyndan milli ykdysadyýetimize 11,5 milliard manat, 327,9 million amerikan dollaryna barabar bolan göni maýa goýumlary goýuldy, olaryň 256,7 million dollar diňe dokma senagatyna goýlandyr.

Iki ýurt gumanitar hyzmatadşlygy ösdürmäge-de aýratyn ähmiýet berýär. Häzirki wagtda Türkiýäniň ýokary okuw mekdeplerinde türkmen talyplarynyň 1652 okaýar. Türkmenistanda türkmen-türk umumy bilim berýän mekdepleriň 14-si, türk başlangyç mekdepleri, “Başkent” bilim merkezi, Halkara türkmen-türk uniwersiteti işleýär. Türk alymlary Türkmenistanda geçirilýän ylmy maslahatlarlara we seminarlara örän işeňir gatnaşýarlar, iki halkyň Medeniýet günleri, amaly-bezeg sungatynyň sergileri yzygiderli geçirilýär.

7.3 Ösüşiň eýran modeliniň ewolýusiýasy

1925-nji ýylda Pehlewi neberesiniň hökümet başyna gelmeginden soň, goňşy Türkiýä döwletinde bolşy ýaly, ykdysady syýasatyň esasy ugry etatistik, ýagny “döwletçilik” modelini ornaşdyrmakdan ybaratdy. Monarhiýanyň hem-de ýurduň ösüşiniň esasy hökmünde yslamyň kanun tarapyndan berkidilen rolunyň saklanyp galmagynda, täze nebere hakykatda ýokary gatlakly modernizasiýa ýoluny saýlap aldy. Ýewropa nusgasyndaky hukuk esaslary döredildi, ýurtda hojalygy alyp barmagyň, bilimiň ýokary gatlakly ulgamynyň, sud prosesleriniň, saglygy goraýyşyň ýewropa formalary işjeň ornaşdyrylýardy, ruhanylaryň pozisiýalary ep-esli çäklendirildi. 30-nji ýyllardan başlap regulirlemekde bolşy ýaly, ykdysady işlerdede döwletiň güýçli gatnaşmagy netijesinde döwlet kapitalizminiň modeli gutarnykly emele geldi. Döwletiň elinde ähli infrastruktura, aýry kärhanalar görnüşindäki, şeýle hem iri pudak monopoliýasy görnüşindäki senagat eýeçiligi jemlenendi. Şol döwürde importy çäklendirýän häsiýete eýe bolan, industrializasiýalaşdyrmagyň birinji tapgyry amala aşyryldy.

Ösüşiň şol tapgyrynyň maliýe esasy bolup ýurduň öz, esasanam döwlet kapitaly çykyş edýärdi. Eýran daşary ýurt inwestisiýalaryny ulanmaklykdan doly boýun gaçyrdy, esasanam XX asyryň başlarynda ýurdy ýarym kolonial ýagdaýda goýan daşary karzlardan. Muňa garamazdan ýurtda nebit gazyp almaklygy we eksportyny amala aşyryan konsession şertlerde iňlis-eýran nebit kompaniýasy hereket edýärdi.

Ikñji jahan urşundan soň eýran ykdysadyýetinde ABŞ-nyň pozisiýasy güýçlendi. Amerikan kompaniýalarynyň kömegi bilen ösüş meýilnamasy düzülýär. 1951-nji ýylda nebit senagatyny millileşdirilmeginden hem-de iňlis-eýran nebit kompaniýasynyň dargamagyndan soň Halkara nebit konsorsiumy döredildi. Onda agalyk ediji orny amerikan kompaniýalary eýeleýärdiler.

Nebiti eksport etmekden gelýän girdejileriň artmagy modernizasiýanyň ikinji tapgyryny geçirmekligiň esasy maliýe bazasy boldy. Ol 60-70-nji ýyllarda “ak rewolýusiýa” adyny alan toplumlaýyn özgerişleri geçirmekligi üpjün etdi. Iri ýarymfeodal ýereýeçiligi we ülüşçiligi ýok eden düýpli agrar reformalary geçirildi. Industrializasiýalaşdyrmagyň täze etapynyň mazmuny täze tehnologiýalaryň import etmekden, ösen ýurtlarda kärhanalary “açar astyna” satyn almakdan ybarat. Ykdysady syýasatyň täze gurallarynyň biri daşary ýurt kapitallaryny, köplenç hususy sermaýalar görnüşinde, peýdalanmakdan ybarat. 1955-nji ýylda Mejlis “Daşary ýurt investisiýalaryny çekmeklik we goramaklyk barada” kanun Kabul etdi. Ol investisiýalaryň el degridemesizligini kepillendirýär. 1958-nji ýylda Eýranda daşary ýurt banklary üçin çäklendirmeleri ýatyrnak barada kanun kabul edildi. Bu bolsa häzirki zaman bank ulgamynyň emele geliş prosesini çaltlaşdyrды hem-de Eýranda daşary ýurt kapitalynyň gatnaşmagyny güýçlendirdi.

60-70-nji ýyllardaky özgertermeleriň netijesinde Eýranyň durmuşynda ykdysady sferada bolşy ýaly, syýasy sferasynda hem birnäçe iri pozitiw ilerlemeler gazanyldy. JIÖ-iň ortaça ýyllyk ösüş depgini 1960/61-1966/67-nji ýyllar 6,7%-e, 1967/68-1976/77-nji ýyllarda 10,8%-e deň boldy. 1970-nji ýyldan başlap senagat pudaklarynyň paýy (nebiti goşmanynda) oba hojalygyň paýyndan ýokarlanyp başlady. Birnäçe täze pudaklar döredi – nebitimiýa, metallurgiýa, maşýngurluşyk. Eýran täze tehnologiýalary işjeň satyn alyp başlady, esasanam 70-nji ýyllaryň birinji ýarymynda nebitiň dünýä bahasynyň ýokarlanmagyndan soň. Öňdebaryjy tehnologiýany, şonuň ýaly hem öňdebaryjy tehnikany, patyşa düzgüni ozaly bilen goşunda we goranyş senagatynda jemledi.

Ýadro maksatnamasy amala aşyrylyp başlandy. Ol maksatnama ilki başda 20 sany iri reaktorlaryň gurluşygyny we hususy çig mal bazasyny döretmekligi göz önüne

tutýardy. Soňra taslamalaryň sany ikä çenli azaldyldy. Eýranyň dünýä bazarynda häzirki zaman tehnologiýalaryny özleşdirmekde potensial mümkinçilikleri hem-de maliýe mümkinçilikleri nukdaý nazaryndan tutýan orny gyşarnyksyz ýokarlanýardy.

Emma, ykdysady modernizirleme esasan döwlet sektory bilen hem-de telekeçileriň çäkli topary bilen galtaşdy. Ol topar bolsa patyşa köşgi hem-de daşary ýurt kapitaly bilen berk baglanyşykly. Döwletiň ykdysadyýete, aýratynda nyrhyň emele gelmegine goşulmaklyk derejesi güýçlenýärdi. Netijede gara bazar döredi, korrupsiýa ösdi. JIÖ-iň ösüş depgini haýallap başlady, inflýasiýa güýçlendi. Düzgün ykdysady dinamikany we sosial özüne çekijiligi ýitirýärdi. Ol bolsa 1979-njy ýylyň fewral aýynda düzgüniň ýykylmagyna getirdi.

Şaýy ruhanylary syýasy, ideologik we ykdysady täsir etmeleri ulanyp, bir ýyla ýetmän ýurtda teokratik düzgini girizdi. Uruş döwrüniň yslam ykdysady garaýyşlaryna we şertlerine nazarlanmagyň netijesinde ykdysadyýetiň “touhid” (birhudaýlyk) modeli emele geldi. Onuň esasy häsiýeti öz güýjüne daýanmakdan, daşary ýurt we iri şahsy eýeçiligi millileşdirmekden, yslam gorlaryny döretmekden ybaratdy. Yslam gorlaryna konfiskasiýa edilen ýer we senagat eýeçilikleriniň ep-esli bölegi geçirilýärdi. Ownuk telekeçilere ýardam bermeklik nygtaldy. Halkara nebit konsorsiumy bilen baglaşylan ylalaşyk ýatyryldy, daşary ýurt kompaniýalaryň işi togtadyldy.

Walýuta bazary, daşary we içerki söwda berk gözegçilik edilýärdi. Metjitleriň üstünden paýlanylýan kupon ýa-da kartočka düzgüni girizildi. 1987-nji ýylda 5 müň harydyň bahasyna kontrollyk edilýärdi. Bahalaryň derejesini saklamaklyk döwlet dotasiýalarynyň köpelmegini talap edýärdi, “kölegeli” bazar ulaldy, gizlin eksport ýokarlandy. 1986-nji ýyldan 1988-nji ýyl aralygyndaky döwürde döwletiň ykdysadyýete goşulyşmasy ýokary nokada ýetdi. Birnäçe walýuta kurslarynyň girizilmegi üç sany özbaşdak diýen ýaly bazarlaryň – regulirlenýän, kommersiýa we kölegeli bazarlaryň bolmagyny şertlendirdi. Banklar yslam normalaryna geçirildi, döwlet banklarynyň işi kanun tarapyndan çözüldi.

Ýurtdaky ýagdaýy kynlaşdyrýan faktorlara demografiki faktor hem goşuldy. 80-nji ýyllarda ilatyň artyş depgini 3%-den hem geçdi. Diňe resmi taýdan registrirlenen

işsizlerin derejesi 1986-njy ýylda ýurduň zähmete ukyply ilatynyň 14%-ini düzýärdi. JIÖ-iň dinamikasy esasan oňaýsyzdy.

Yrak bilen bolan uruşdan soň ykdysadyýetiň ösüşini çaltlandyrmagyň zerurlygy, yslam ykdysady düzgünlerini ulanmaklygy çäklendirmegi talap etdi. Ykdysady ugur üýtgedildi, 1989-njy ýylyň aýagyndan başlap bazar ykdysadyýetiň sosial nazarlanan modeli ornaşdyrlyp başlandy. Onuň esasy ugurlary döwlet düzgünleşdirilişini gowşatmakdan, walýuta we daşary söwda düzgünleşdirilişini liberallaşdyrmakdan, baha emele geliş grosesine göni goşulýşmakdan kem-kemden boýun gaçyrmak, hususlaşdyrmak, daşary ýurt kapitalyny çekmek, erkin ykdysady zonalaryny döretmek, işläp taýýarlaýan senagatyň eksport pudaklaryny ösdürmek.

Ykdysady liberallaşdyrmak syýasatyna geçmeklik ýurda uzaga çeken ykdysady krizisden çykмага, ykdysady ösüşiniň depginini ýokarlandyrmaga, jemi toplaýyşyň möçberini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berdi. Senagat önümçiliginiň, senagat eksportynyň, ilatyň bilim derejesiniň görkezijileri ep-esli ýokarlandylar.

JiÖ-iň dinamikasy, üýtgäp duranlygyna garamazdan, umuman kanagatlanarlydy, we 1992-2002-nji ýyllarda ortaça ýyllyk artyş depgini 3,6% (80-nji ýyllar-0,75%), 2004-2005-nji ýyllarda – 6,6% boldy. Şunlukda JiÖ-iň ösüş depgini, nebiti goşmanynda, ähli JiÖ-iň ösüş depgininden ýokarydy. Düzgün çaga dogluşynyň ösüşini höweslenditmekden boýun gaçyrdy, ilatyň artyş depgini peseldi. Ol görkeziji 80-nji ýyllar 3,1% bolan bolsa, 90-njy ýyllar 1,5%-e, 2000-nji ýylda 1,1%-e deň boldy.

Liberal özgerişleriň geçirilen döwründe soňky on ýylda jemi girdejiniň möçberi 12,4%-den 34,9%-e çenli ýokarlandy, şol bir wagtda hususy sektoryň umumy milli inwestisiýalaryndaky paýy 54%-den 75%-e çenli ýokarlandy.

Täze ykdysady syýasatyň gowy netijeleriniň biri hem nebit önümleriniň eksportynyň ýokarlanmagydyr (özgerişleriň on ýylynda 1,0 mlrd dollardan 4,1 mlrd dollara çenli, ýagny 4,1 esse artdy).

Emma, JiÖ-iň oňaýly hereketine garamazdan, onuň durnuksyzlyk derejesi örän ýokarylygyna galdy. JiÖ-iň görkezijileriniň üýtgäp durmagyna täsir edýän esasy faktor bolup, nebit meselesi durýar. Eýran ykdysadyýetiniň düzümi ep-esli derejede

diwersifisirlendi, ýöne nebit pudagy walýuta girdejilerini almakda monopol ýagdaýy eýeleýär. Nebit eksportynyň hasabyna ähli walýuta girdejeleriniň 80%-den gowragy we ähli býudjet girdejeleriniň ýarsyna golaýy üpjün edilýär.

Liberallaşdyrmak syýasatyny geçirmeklik juda durnuksyzlygy, hatda çaprazlygy bilen tapawutlanýar. Döwlet pul maýalary, bank ulgamy liberallaşdyrmagyň has gowşak bölegi bolmagynda galýar. Yslam düzgünleri bilen bank işleriniň çäklendirilmegi, hususy banklaryň hereket etmegine rugsat berýän bank kanunlarynyň ýoklugy, gürrüňsiz, hojalygy alyp barmagyň bazar usullaryny girizmekligi bökdeýär.

Hususylaşdyrmak maksatnamasyny işläp düzmek we amala aşyrmak işi juda gyra deň gitmeýär. Konstitusion düzgünler uly päsgelçilik berýär. Ol düzgünler boýunça möhüm pudaklar döwlet eýeçiligine degişli edildi. Hususylaşdyrmak prosesine daşary ýurt maýalarynyň gatnaşmagy çäklendirildi. Hususylaşdyrmagyň maksatnamalaryna yslam fondy hem girizildi, ýöne ol maksatnamalary amala aşyrmak kyn.

Liberallaşdyrmak syýasatynyň geçirilmeginiň on ýyldan gowrak wagtyndan soň döwlet ykdysadyýetiň birnäçe önümçilik pudaklaryndaky eýeleýän esasy ornuny saklaýar. Öňi bilen, bu nebit senagaty, bu pudaga hususy maýalar diňe soňky ýyllarda çekilip başlandy. Infrastrukturaly pudaklary hususylaşdyrmaklyga edilen synanşyga garamazdan, olaryň barysy entek döwletiň elinde galýar. Ýurduň bank ulgamy, üç sany hususy bank açmaklyga rugsat berilendigine garamazdan, gazylyp alynýan senagat aglaba döwlete degişli.

Yslam dolandyryş şertlerinde ykdysady ösüşiň tejribesi “yslam ykdysadyýetiniň” kem-kemden has bazarlaşýandygyny görkezýär, yslam düzgünleri bolsa diňe geçiş döwrüniň negatiw sosial netijelerini düzetmäge ygtyýar berýär. Yslam ykdysady gurluşyny ulanyp, özüniň netijeliligini subut eden ýewropa we gündogar aziýa ýurtlarynyň modeline garanyňda, musulman halkly ýurtlar üçin has özüne çekiji bolan, üýtgeşik ykdysady modeli gurmak Eýrana başartmady.

7.4 Owganystan ykdysady aýratynlyklary

Owganystan – agrar ýurt bolup, onuň ilatynyň 80%-den gowragy häzirki güne çenli obada ýaşaýar hem-de oba hojalygynda işleýär, ilatynyň üçden bir bölegine golaýy bolsa sowatly. Ol diňe XX asyryň ikinji ýarymynda, SSSR-iň, şeýlede ABŞ-yn we beýleki ösen ýurtlaryň maliýe we tehnika kömeklerini peýdalanmak bilen industrializasiýa başlamaklyga synanşyk etdi. Emma halk hojalygyň ähli pudaklaryny industrializasiýalaşdyrmakda gazanylan käbir üstünliklere garamazdan, ilatyň adam başyna düşýän milli girdejisiniň derejesi boýunça 128-iň içinde 120-nji orny eýelemek bilen, Owganystan dünýäniň iň yzagalak ýurtlarynyň biri bolmagynda galýar. JIÖ-iň 58%-i oba hojalyk girdejilerinden geldi, ähli senagat bolsa diňe 23%-ini berdi (onuňam ýarsy senetçilik önümçiliginiň paýyna düşýär).

XX asyryň 80-nji ýyllarynda başlap, 20 ýyldanam gowraga çeken grazdan urşy halk hojalygyna örän uly zyýan ýetirdi. Ähli ilatyň 8-10%-i derejesinde hasaplanýan adam pidalaryndan başgada, ykdysady gatnaşyklaryň ulgamy doly bozuldy, infrastruktura ýykyldy, kärhanalaryň eýeleriniň hem-de tehnika bilen meşgullanýan intelligensiýanyň köp bölegi ýurdy taşlamaga mejbur boldular. 1999-njy ýylda urşa çenli bar bolan 366 sany senagat kärhanalarynyň diňe 6 sanysy öz işini dowam etdiler. Baş milliondan gowrak adam emigrasiýadady, köp sanly mallar, maşynlar, dürli enjamlar daşary ýurda äkidildi. Käbir sebitler diňe öz-özünü üpjün etmegiň hasabyna gün görmäge mejbur boldular.

Ilatyň serişde ýetmezçiligi hem-de olary adaty ýol bilen gazanmaklyga mümkinçiligiň ýoklugy, tirýek öndürmekligiň ösmegine getirdi. Onuň hasyly Owganystanda 4 müň tonna ýetdi, ol bolsa tirýegiň dünýä önümçiliginiň 80%-e golaýyny düzýär. Ýurdyň territoriýasynda geroin öndürýän laboratoriyalar döredilip başlandy. Geroin daşary ýurtlara eksport edilýär, ol ýagdaýy saklamaklyk entek hem başardanok. 2004-nji ýylyň başyna JIÖ-iň möçberi 7 mlrd dollar töweregi hasaplanýardy, ýagny adam başyna 310 dollardan düşýär, şonuň 35%-i neşe söwdasyndan gelýärdi.

Talibler häkimiýeti derbi-dagyn edilenden soň, prezident Karzaýyň ýolbaşçylygynda merkezi agalygyň dikelmeginden soň, hojalygy dikeltmek boýunça gaýragoýulmasyz çäreleriň maksatnamasy işlenip düzüldi. Ol maksatnama üçin

kömek ediji ýurtlar 2001-nji ýylyň ýanwaryndaky Tokiýa konferensiýasynda 4,5 mlrd dollar bermäge söz berdiler, 2004-nji ýylda Berlin konferensiýasynda 8,9 mlrd dollar bermäge söz berdiler. Specialistleriň baha bermegine görä, 10-ýyllyk döwrüň dowamynda ýurdy dikeltmek üçin 15 mlrd dollar gerek bolmagy mümkin. Ýöne söz berilen kömek haýal gelýär, bar bolan döwlet apparaty entek juda gowşak hem-de netijeli işläp bilmeýär. Bütindünýä banky ileri tutulýan meseleleri kesgitledi, olar: bilimi, medisina-sanitariýa hyzmatyny dikeltmek, administratiw apparaty güýçlendirmek, oba hojalygyny ösdürmek, ýol ulgamyny, energetiki we telekommunikasiýa obýektlerini abatlamak.

Senagat. Üç sany kömür şahtalary bir ýylda bary ýogy 200 müň tonna kömür berýär. Gazyň umumy anyklanylan gorlary 180-200 mlrd m.kub, nebitiňki – 12-15 mln tonna. Bir ýylda gazylyp alynýan 2,5-3 mlrd m.kub möçberdäki gaz turbageçirijiler boýunça azot dökünleri zawodyna we Mazari-Şarifdaky ÝES-e satylýardy hem-de SSSR-e eksport edilýärdi. Ýöne häzir ol gazylyp alynanok.

Ýurdyň Hajy Gek geçelgesiniň golaýynda baý demir-magdan käni bar (gory 1700 mln tonna bolup, düzüminiň 68-72%-ni demir tutýar), emma bu etrap barmasy kyn bolup we ony özleşdirmek üçin uly çykdajylary talap edýär.

Bir ýylda 105 müň tonna kuwwatly karbamid öndürýän zawod we 150 müň tonna sement berýän sement zawody agyr senagatynyň esasyny düzýärler. Has uly ösüşi ýeňil we azyk senagatlary, şeýlede önümçiligiň 120-den gowrak görnüşi bar bolan senetçilik önümçiligi gazandy. Olardan ähmiýetlisi haly önümçiligidir. Bu önümçilikde 1 milliona golaý adam işleýär.

Oba hojalyk. Ulanmaga ýaramly bolan ýeriň umumy meýdany 17 mln gektar bolup, onuň 5,3 mln gektary suwarymly ekerançylyga ýaramly. Ýöne suwyň ýetmezçiligi bilen her ýylda 3,5 mln gektardan köp bolmadyk ýerler suwarylýar.

Esasy ekin bolan bugdaý (2,8-3 mln t) ekin meýdanynyň 60%-e golaýyny eýeleýär, ondan soň mekgejöwen (800-900 müň t), arpa (300-350 müň t), tüwi (200-250 müň t) gelýär. Tehniki ekinlerden pagtaçylyk, gant şugundyryny we ýag alynýan ösümlikleri ýetişdirmek ösüşe eýe boldy. Ýurt köp miwe ösdürip ýetişdirýär, olary gaýtadan işlemek we daşary ýurda çykarmak ýola goýuldy.

Maldarçylyk ähli sebitlerinde ösen, demirgazygynda garaköli goýun köpeldilýär (6 mln başa golaý), ownuk şahly mallaryň umumy sany 20 mln başa ýetýär. Iri şahly mallaryň sany 3-3,5 mln başdan geçmeýär.

Ulag we aragatnaşyk. Owganystanda (2003 ý.) uzynlygy 34,8 müň km bolan awtomobil ýollary bar, şol sanda 8,2 müň kilometri asfalt, beton ýa-da çagyl düşelen, galany bolsa – möwsümleýin ulanylýan daş düşelmedik ýollar. Guşgy-Turgundy (9,6 km) şahasyny we Termizden Amyderýanyň üsti bilen Haýratana (Russiýadan, Merkezi Aziýadan we Ýewropa ýurtlaryndan gelýän ýükleriň sklada ýerleşdirilýän ýeri) çenli 15 kilometrlik şahasyny hasaba almasaň demir ýol ulagy ýok diýen ýaly.

Maliýe. Grajdanlyk urşy döwründe ýurtda inflýasiýa hereket edýärdi, dollaryň kursy dürli ýyllarda 17 müň owgana, resmi kursy 2,3-3 müň owgana ýetýärdi.

Uruşyň taraplaryň düýbünden kontrolyz çykarýan pullarynyň umumy göwrümini hasaba almak mümkin däl. Pul reformasy geçirilenden soň dollaryň kursy bir ABŞ-nyň dollary 49 owgana deň diýilip kesgitlendi, dolanyşykda puluň möçberi bolsa 30 mlrd owganydan geçýär.

Karzaýyň hökümeti ýurdyň maliýe ýagdaýyny gowulandyrmak üçin birnäçe çäreleri geçirdi. Merkezi bank öz işinde doly özbaşdaklygy aldy, täze banklary, şol sanda daşary ýurt banklaryny döretmeklik üçin 11 sany lisenziýa berildi, daşky we içkeri investisiýalar barada kanun işlenip taýýarlanyldy, 2003-nji ýylyň awgust aýynda investisiýalary goldamaklyk boýunça agentlik döredildi, onuň wezipesi ýurtda investorlaryň ähli işini düzgünleşdirmekden durýar.

Owganystanda geçiş döwriň hökümeti döredilenden soň 60-a golaý ýurt we dürli halkara guramalary ýakyn ýyllarda ýurda uruş sebäpli ýykylan hojalygyny dikeltmäge 4,5 mlrd dollar möçberinde kömek bermäge taýýardyklaryny aýtdylar.

Daşary söwda. Owganystanyň eksportyny esasan ter we kakadylan miweler, garaköli bagana, ýüň, pagta, haly, bagana önümleri, gymmat baha we ýarym gymmat baha daşlar hem-de neşe düzýär. Importyň esasy bölegini senagat enjamlary, maşynlar, gurluşyk materiallary, nebit önümleri, köp sarp edilýän harytlar eýeleýär.

Häzirki wagtda Owganystanyň esasy söwda hyzmatdaşlary Pakistan, Hindistan, Ýaponiýa we ÝS. Hökümet tarapyndan goňşy ýurtlar bilen ýitirilen söwda gatnaşyklaryny dikeltmek üçin birnäçe çäreler kabul edildi, birnäçe täze ylalaşyklara gol çekildi, daşary söwda meýdanynda hereket edýän kanunlara we düzgünnamalara (gümrük haklary, tarif düzgünleri) täzedan seretmeklige girişildi. 2004-nji ýylda haryt dolanyşygy 2,4 mlrd dollara deň boldy, onuň defisiti 800 mln boldy, ol bolsa daşarky kömegiň hasabyna ýapylýar.

8-njy bab: Günorta Aziýa ýurtlaryna umumy häsiýetnama

Hindista Günorta Aziýa ýurtlaryna Hindistan ýarym adasydaky döwletler we Hindi ummanyndaky adalar girýär. Günorta Aziýa ýurtlaryna Hindistan, Päkistan, Bengladeş, Şiri-Lanka, Maldaw Respublikalary, Nepal Şalygy we Buton Korollygy degişlidir. Günorta Aziýa ýurtlarynyň tutýan meýdany 4,5 mln. inedördül kilometer deň, ilatynyň sany 1,5 mlrd. Adamdan gowrak. Günorta Aziýa ilatynyň sany boýunça dünýäniň has uly sebitidir. Günorta Aziýa ýurtlarynyň çäginäniň uly bölegini düzlükler peslikler we tekiz daglyklar tutýar. Bu bolsa sebitde hojalygyň dürli ugurlaryny ösdürmeklige oňaly täsir edýär. Günorta Aziýa ýurtlary amatly ykdysady-geografik we ulag-geografik ýerleşiş bilen tapawutlanýar. Sebitiň ýurtlarynyň köpüsi halkara ähmiýetli ulag ýollarynyň çatrygynda ýerleşýär. Ýuwaş we Hindi umumanlarynyň köp sanly gämi gatnaw

ýollaryna şu sebitiň portlary hyzmat edýär. Mumbai, Kalkutta, Karaçi, Kolombo portlarynyň üstaşyr ýükleri geçirmekdäki ähmiýeti ulydyr.

8.1 Günorta Aziýa ýurtlarynyň umumylygy we aýratynlygy.

Günorta Aziýa sebitiniň ýurtlary özüniň fiziki-geografiki gurşawy, döwlet gurluşy, ilatynyň etniki düzümi, confessional we ilatynyň durmuşynyň sosial-ykdysady şertleri, ykdysady ösüşiniň derejesi bilen tapawutlanýar. Şol bir wagtyň özünde sebitiň döremegini kesgitleýän umumylyklarhem bardyr.

Bu ýurtlaryň arasynda aýratyn-da ikinji jahan urşundan soňra uly tapawutlar döräp başlady. Syýasy we sosial-ykdysady ösüş derejeleri boýunça olaryň tapawudy güýçlendi.

Taryhy ösüşi we häzirki zaman halkara ýagdaýy boýunça sebitiň ýurtlarynyň ençeme umumylyklary bardyr. Ikinji jahan urşuna çenli bu ýurtlar Ýewropa ýurtlaryna we ABŞ bokma bolupdyr.

Ykdysady mümkinçilikligi, çäginin möçberi we ilatynyň sany boýunça Hindistan sebitiň merkezi bolup çykyşedýär. Hindistanyň sebitiň hojalyk, syýasy we medeni ösüşine täsiri agdyklyk edýär.

Sebitiň ähli ýurtlary integrasion topar bolan Günorta Aziýa sebit kooperasiýa assosiýasyna girýär. Toparyň integrasion gatnaşygy pes derejede alnyp barylýar. Sebiara söwda häzirki wagtda jemi daşary söwda dolanşygynyň 5% geçenok. Sebitara ykdysady gatnaşyklaryň gowşak ösmegini birnäçe obýektiv faktorlar kesgitleýär. Sebitiň ähli ýurtlary birmeňzeş çig mallary eksport edýär we daşary bazarda bäsdeş bolup çykyş edýärler. Günorta Aziýa ýurtlarynda (Şiri-Lankadan başga) ýokary tariff we tariff däl päsgelçilikleri bar, bu bolsa özara söwdanyň ösmegini düýpli saklaýar. Özara söwdanyň ösmegine täsir edýän sebäplere ýeterlik derejede ösmedik ulag ulgamyny we syýasy gapma-garşylygy hem goşmak bolar.

Sebitiň wajyp strategiki problemasy-uzak wagtyň dowamynda ulanylýan çäkli tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak bolup durýar. Şol bir wagtda umumy strategiki mesele Gimalaý dagynyň ummasyz energiýasyny ýagny, 83 mün

megawatt baha berilýän gidroenergiýasyny netijel I peýdalanmak bolup durýar. Gidroenergiýa boý derýalar Banglades, Buton, Hindistan, Nepal we Päkistan döwletleriniň çäginde geçýär, şol sebäpli bu meseläni çözmek sebit ýurtlarynyň has ýakyn kooperirlemegi zerurdyr.

8.2 Hindistanyň durmuş-ykdysady ösüş aýratynlygy

Hindistanyň ykdysady-geografik ýerleşşi onuň hojalygynyň ösmegi üçin amatlydyr. Hindistan Respublikasy Günorta Aziýanyň merkezinde ýerleşip, onuň günbatar, günorta we gündogar kenarlary Arap deňziniň we Bengal aýlagynyň suwlary bilen ýuwulýar. Üç tarapy aýyk deňiz bilen araçäkleşen bu ýurduň kenarýaka liniýalarynyň umumy uzynlygy 7,5 müň km bolup, onuň 5,4 müň km yklyma we 2,1 müň km adalara degişlidir. Munuň özi ýurduň ykdysady-geografik ýerleşişiniň aýratyn amatlyklaryny döredýär. Hindistanyň kenarýakalarynyň üstünden dünýäniň söwda ýollary geçýär. Bu bolsa ähli yklymlar bilen aragatnaşyk etmäge giň mümkinçilik berýär. Ýurduň demirgazygynda dünýäniň iň beýik dag ulgamlary bolan Gimalaý we Garakorum ýerleşýär. Bu dag ulgamlary ulag ulgamyny we söwda-ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmeklige belli bir derejede päsgelçilik döredýär. Şol sebäpli Hindistan Respublikasynyň daşary söwda-ykdysady gatnaşyklarynyň uly bölegi deňiz ýollary arkaly amala aşyrylýar. Hindistan günbatarda Päkistan, demirgazyk-gündogarda Hytaý, Nepal we Butan, gündogarda Bangladeş we Mýanma döwletleri bilen araçäkleşýär. Jedelli Jammu we Kaşmir ştatynyň çäkleri Owganystan bilen araçäkleşýär.

Hindistan Respublikasy tutýan meýdany (3,3 mln. inedördül km golaý) boýunça dünýäde ýedinji orunda durýar. Hindistan ýer üstüniň gurluş häsiýeti boýunça üç görnüşe bölünýär. Ýurduň demirgazygy Gimalaý we Garakorum beýik dag ulgamy tutýar. Dag ulgamyň günortasynda giň Gang düzlügi, ondan günortada bolsa Dekan tekizdaglygy ýerleşýär. Ýurduň çäginde uly böleginiň düzlükde we tekizdaglykda ýerleşmegi hojalyk hem-de inžener-gurluşyk işlerini alyp barmaklyga oňalylyk täsir edýär. Hindistan Federatiw Respublika bolup, ol 28 sany

ştata, 6 sany soýuz territoriýalara hem-de Deli Milli merkezi okrug a bölünýär. Ähli ştatlar we soýuz territoriýalar dolandyryş we häkimiýet birlikleri bolan okruklara bölünýär. Ýurtda 600-den gowrak okruklar hereket edýär. Okruklar hem öz gezeginde has kiçi dolandyryş birlii bolan taluklara bölünýär.

Hindistanda çygly hem-de gurak tropik, mussonly subtropik we beýik dagly klimat agdyklyk edýär. Hindistanyň klimatyna Gimalaý dagy we Tar çöli güýçli täsirini ýetirýär. Gimalaý dagy sowuk merkezi-aziýa ýellerini özünden geçirmän, Hindistanyň uly böleginde ýyly we ýumşak klimaty üpjün edýär. Tar çöli bolsa çygly günorta-günbatar tomus mussony çekmekde esasy rol oýnaýar. Ygallaryň ýyllyk möçberiniň 80 göterimi tomsky günorta-günbatar mussonyň döwrüne düşýär (iýun-oktyabr). Ýylyň beýleki wagtlarynda ýurduň çäginin uly böleginde otnositel salkyn demirgazyk-gündogar passat (noýabr-fewral), şeýle hem örän yssy we gurak geçiş (mart-maý) döwürleri agdyklyk edýär. Ýurduň çägene düşýän bol ýylylyk ekerançylygy bütin ýylyň dowamynda alyp barmaklyga, her ýylda iki hasyl almaklyga mümkinçilik berýär. Ygalyň in köp düşýän ýeri Günbatar Gat we Gimalaý (ýylda 600 mm çenli). Dünýäniň in ygally ýeri bolan Şillong tekiz daglygyna ýylda 12 000 mm golaý ygal düşýär. Ygalyň in az düşýän ýerlerine Tar çöli (100 mm golaý) we Indostanyň merkezi bölegi (300-500 mm) degişlidir. Hindistanyň içerki suwlary köp sanly derýalardan ybaratdyr. Ýurduň derýalary iýmitleniş çeşmeleri boýunça “gimalaý”we “dekan” toparlaryna bölünýär. Gimalaý toparyna degişli derýalar (Gang, Brahmaputra) esasan gar-buzlardan we ýagyşlardan iýmitlenip, ýylyň dowamynda doly akymynda akýarlar. Dekan tekiz daglygyndan gözbaşyny alýan derýalar (Godawari, Mahanadi, Krişna, Narmada) esasan ýagyşlardan, mussonlardan iýmitlenýärler. Şonuň üçin bu derýalaryň akymy güýçli üýtgäp, iýundan oktyabr aýlary aralygynda joşup durýar. Hindistanyň derýalarynyň köpüsiniň suwaryş çeşmesi, elektroenergiýa almak, hem-de derýa ulag ýollary hökmünde ähmiýeti uludyr.

Hindistanyň çäginde ýaýran mes topraklar ekerançylygy ösdürmek üçin amatly şert döredýär. Gang düzlginde derýalaryň getiren mes topraklary ýaýrandyr. Ýurduň uly bölegini tutýan dekan tekiz daglygynyň toýunly topraklary tebigy

mesligi bilen tapawutlanýar. Maldarçylyk üçin tebigy ot binýady çäkli. Oba hojalygynda ýaramly meýdanlaryň esasy bölegi sürüm ýerlerdir. Hindistan biodürililige baý ýurtdyr. Ösümlük dünýäsiniň 33% endemikdir. Hojalyk işleriniň artmagy we medeni çäkleriň giňelmegi netijesinde tokaý baýlyklarynyň tutýan meýdany yzygiderli azalýar. Andaman adalarynda tropiki ygally, daglyk sebitlerinde bolsa pürli tokaýlar ýerleşýär. Tokaýlar häzirki wagtda ýurduň çäginin 20 göterimini tutýar. Ilatyň ýokary gürlüligi we tebigy landşaftlaryň uly derejede özgerdilmegi Hindistanyň haýwanat dünýäsiniň düýpli azalmagyna getirdi. Hindistanyň özboluşly biologiki baýlyklaryny gorap saklamak we baýlaşdyrmak maksady bilen ýurtda 500 gowrak milli seýilgähler we goraghanalar, şol sanda 13 sany biosfera goraghanalary döredildi.

Hindistanyň köp görnüşli we uly gorly tebigy resurslary ýurduň ykdysady taýdan ösdürilmegine oňaýly täsirini ýetirýär. Energetiki resurslardan daş kömrüň gorlary uly ähmiýete eýedir. Daş kömrüň uly gorlary ýurduň demirgazyk-gündogar, goňur kömrüň gorlary bolsa günorta-gündogar böleginde ýerleşýär. Hindistanyň monasitli çägelerinde energiýanyň wajyp çeşmesi hasaplanýan, radioaktiw element bolan toriýniň uly gorlary jemlenendir. Ýurduň günbatarynda we Arap deňiz kenarynda nebitiň we gazyň gorlary bar. Ýurt demir we marganes magdanlarynyň, boksitiň dünýä ähmiýetli gorlaryna eýedir. Hindistanda mis, wolfram, kobalt magdanlarynyň, altynyň, almazyň, uranyň iri senagat ähmiýetli gorlary jemlenendir.

Hindistan Respublikasy ilatynyň sany boýunça (1,2 mlrd. adam) dünýäde Hytaýdan soň ikinji orunda durýar. Dogluşy kemeltmek maksady bilen alnyp barylýan demografik syýasata garamazdan, Hindistanda ýokary tebigy artys saklanýar. Ilatyň tebigy ösüşi her ýyl 2 göterimden geçýär. Ilatyň 40 göterimden gowragy 14 ýaşa çenli çagalardan we ýetginjeklerden, 55 göterime golaýy 15-59 ýaş aralygyndaky we 5 göterimden gowragy 60 we ondan ýokarky ýaşdakylardan ybaratdyr. Ilatyň ýokary tebigy ösüşi we köp sanly ýaş nesli iş bilen üpjün etmek meselesi wajyp ähmiýete eýedir. Ilatynyň sanynda erkek adamlar agdyklyk edýär.

İlatyň 51,5% erkek adamlar, 48,5% aýal adamlar. Hindistanyň ilatynyň sowatlylygynyň orta görkezijisi 64,8% deň.

Hindistanda ilatyň gürlügi 1 kw. km. ortaça 364 adama deň. İlatyň ýerleşşi deň däl. Deňiz kenaryaka çäklerinde ilatyň gürlügi 1 kw. km 700 adama ýetýär, Gang düzlüginde 400-450, demirgazykdaky daglyk çäklerde bolsa 20-25 adama ýetýär. Hindistanyň ilatynyň 70% golaýy oba ýerlerinde ýaşaýar. Uly şäherleriň sany boýunça Hindistan Russiýadan we Hytaýdan soň üçinji ýerde durýar. İlatynyň sany boýunça Mumbaý (13,7 mln. adam), Deli (12,1), Bangalor (5,2), Kolkata (5,1), Çennaý (4,6), Haýdarabad (4,0), Ahmadabad (3,9 mln. adam) şäherleri tapawutlanýar. Mumbaý dünýäniň iň uly şäherleriniň biri bolup, Hindistanyň durmuşynda wajyp orny tutýar. Mumbaý Hindistanyň port, senagat, maliýe, söwda we medeni merkezidir.

Hindistan işçi güýjüniň sany boýunça (520 mln. adam) dünýäde ikinji orunda durýar. Şol bir wagtyň özünde ýurtda, aýratyn hem oba ýerlerinde we kiçi şäherlerde ýokary hünärli, häzirki zaman tilsimatlaryny dolandyryp bilýän hünärmenleriň ýetmezçiligi duýulýar. Ýokary depginde sany artýan işçi güýjüni iş bilen üpjün etmek döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugrudyr. İşçi güýjüniň 60% oba hojalyk, 28% hyzmatlar we 12% senagat pudaklarynda zähmet çekýärler.

Hindistan köp milletli ýurtdyr. Hindistan iki sany uly hindi-ariý we drawidiý dil maşgalalarynyň watanydyr. Hindi iň giň ýaýran dil bolup, ol resmi döwlet dilidir. İňlis dili dolandyryşda, işewürlikde we bilimde “kömekçi resmi dil” derejesine eýedir. İlatyň uly böleginiň gürleýän 21 sany dili resmi taýdan Hindistan Respublikasynyň konstitusiýasynda kesgitlenen.

Hindistanyň halklary dürli dinlere uýýarlar. İlatyň 80,5% induizm dinine uýýar. Beýleki dinlerden islam (13,4%), hristian (2,3%), sikhizm (1,9%), buddizm (0,8%) dini hem bar.

Hindistan 150 ýylyň dowamynda Beýik Britaniýanyň koloniýasy boldy. Kolonial şert we koloniýadan öňki sosial-ykdysady özboluşlylygyň aýratynlygy uly derejede ýurduň milli hojalygynyň düzümini kesgitledi. Syýasy garaşsyzlygyny gazanandan (1947-nji ýyl) soňky döwürdäki ykdysady ösüşi iki

sany iri döwre bölmek bolar. Onuň birinjisi garaşsyzlygy alan ýylyndan başlap 1990-njy ýyla çenli, ikinjisi bolsa 1990-njy ýyldan şu wagta çenli bolan döwri alýar. Birinji döwrüň ykdysady syýasaty “Gatyşyk ykdysadyýetli” ugra esaslanyp, onda, döwlet hojalyk gurluşygyna işjeň gatnaşyp, kolonial ykdysadyýeti düzümläýin, tehnologik hem-de çäkleýin özgertdi. Döwlet eýeçiligi ýurduň ykdysadyýetinde möhüm ähmiýete eýe boldy. 1990-njy ýylyň başyna ýurduň jemi içerki önüminiň 25% gowragy döwlet eýeçiliginiň paýyna düşdi. Esasy milli hojalyk pudaklaryň 28-si döwlet gözegçiligindedi. Hususy milli maýa goýum diňe ýeňil we azyk senagat kärhanalaryna eýelik edýär. Senagatyň ösüş derejesi içerki islegi doly kanagatlandyryp bilmeýärdi. Oba hojalygynda geçirilen möhüm özgerişikler netijesinde pudagyň önümliligi ýokarlanýar. 1990-njy ýylyň başyna “Gatyşyk ykdysadyýetli” model öz mümkinçiligini doly gutardy. Milli hojalygyň wajyp pudaklaryna esaslanýan döwlet sektory ýokary girdejili işläp bilmedi. Bu bolsa býujet ýetmezçiligine, bahalaryň galmagyna we inflýasiýa getirdi. Şonuň üçin, 1990-njy ýyldan başlap “Gatyşyk ykdysadyýetli” modeliniň köp alamatlaryny özünde jemleýän täze sosial-ykdysady özgerişikli – ykdysadyýeti liberallaşdyrýan, döwlet sektorynyň täsirini azaldýan täze döwre geçilip başlandy. Hindistanyň ykdysady ösüşiniň ikinji döwründe esasan, oba hojalyk önümçilik bazarynda bäsleşikli şert döretmekden ugur alyndy. Oba hojalygynda ykdysady işjeňlige we bazar ýörelgelerine oňaýsyz täsir eden döwlet gözegçiligi we düzgünleşdirilmegi ýatyryldy. Senagatda döwlet aktiwiniň bir bölegi hindi telekeçilerine satyldy, döwlet kärhanalaryna hususy maýa goýumlaryny gönükdirmeklige mümkinçilik döredildi. Geçirilýän ykdysady reformalar netijesinde Hindistan Respublikasynyň çykdaýjy ykdysady modeli ýokary ösüşli ulgam bilen özgerdildi. Bu bolsa býujet ýetmezçiliginiň azaldylmagyna, inflýasiýanyň pese gaçmagyna hem-de ýurduň ykdysady ösüş depgininiň yzygiderli ýokarlanmagyna getirdi. Ýagny, 1990-njy ýyllarda Hindistanyň jemi içerki önüminiň orta ösüş depgini 5,8% deň bolan bolsa, bu görkeziji XXI asyryň birinji onýyllygynda 8% golaý ýokarlandy. Amala aşyrylýan ykdysady özgertmeler Hindistan döwletiniň dünýä hojalygyna amatly

goşuluşmagyna oňaýly şert döretdi. Ýurduň ykdysadyýetine erkin ýagdaýda daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek maksady bilen degişli kanunlar kabul edildi.

Kiçi önümçilik Hindistanyň industrial aýratynlygydyr. Ýurduň kiçi önümçiligi adaty we häzirki zaman görnüşlerine bölünýär. Adaty önümçilik hünär-senetçilik görnüşde bolup, ol esasan el zähmetine we sada gurallara daýanýar. Bu önümçilikler esasan ýurduň oba ýerlerinde we kiçi şäherlerinde ösendir. Adaty kiçi önümçilikler nah mata, haly dokamaklyga, sada gurallary, altyndan, kümüşden, misden dürli şaý-sepleri öndürmeklige ýöriteleşen. Adaty kiçi kärhanalaryň sany 3,5 milliona golaý bolup, olaryň öndürýän önümleri içerki we daşarky bazarlara ugradylýar. Häzirki zaman kiçi önümçilikler düýpli maýa goýumlaryň möçberi boýunça kesgitlenýär. Häzirki zaman tehnologiýa enjamlar bilen üpjün edilen bu kiçi önümçilikler esasan şäherlerde ýerleşýär. Häzirki zaman kiçi kärhanalaryň paýyna ýurduň senagatynyň esasy maýasynyň 5% we senagat pudaklarynda işleýänleriň 1/3 düşýär. Häzirki zaman kiçi kärhanalaryň öndürýän önümleri köp ugurlydyr. Elektronika, kompýuter, gurallar, stanok we enjamlar öndürmeklik kiçi kärhanalarda has ösen ugurdyr. Hindistanyň eksportynyň üçden bir bölegi kiçi önümçilikleriň paýyna düşýär. Ýurduň ykdysady syýasaty kiçi telekeçiligiň ähli görnüşlerini dürli ugurlar boýunça ösdürmeklige gönükdirilendir.

Hindistan Respublikasy industrial-agrar ýurtdyr. Hindistanda hojalygyň ähli ugurlary ösdürilýär. Ýurduň milli hojalygynda oba hojalygy, hyzmatlar we senagat aýratyn orny tutýar. Jemi içerki önümiň 28% oba hojalygyň, 54% hyzmatlaryň we 18% senagatyň paýyna düşýär.

Hindistan senagat taýdan ösen ýurt. Ýurduň işçi güýçleriniň 12% we jemi içerki önümiň 18% şu pudagyň paýyna düşýär. Hindistanda senagat pudaklarynyň dürli ugurlaryny ýerleşdirmek we ösdürmek üçin köp görnüşli tebigy resurslar we sosial şertler bar. Kolonial döwürde ýurduň senagaty diňe mineral çig-mallary gazyp almaklyga, ýeňil we azyk önümçiligine ýöriteleşýärdi. Garaşsyzlyk ýyllarynda Hindistanyň senagaty pudaklaýyn we çäkleýin özgerdi. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ýeňil senagaty güýçli depginde ösdürildi. Soňky ýyllarda ýurduň senagatynyň düzüminde ýeňil we azyk senagat pudaklary bilen bir hatarda,

düýpgöter täze önümçilikler, şol sanda, maşyn gurluşygynyň dürli pudaklary uly ösüşlere eýe boldy. Eger, 1950-nji ýyllarda dokma pugagy ýurduň senagat önüminiň 50% golaýyny beren bolsa, häzirki wagtda bu görkeziji 12% çenli pese gaçdy. Şol bir wagtyň özünde maşyn gurluşygynyň önümi 8-den 22% çenli ýokarlandy. Täze senagat gurluşygy önümçiligiň ýerleşesine hem öz täsirini ýetirdi. Kolonial döwürde Hindistanyň senagat kärhanalary esasan iri hem-de port şäherlerde jemlenipdi. Häzirki wagtda öňki kärhanalaryň ösüşine ýardam bermek bilen bir hatarda, täze şäherlerde täze önümçilikler döredilýär. Täze önümçilikler esasan, ýokary taýýarlykly hünärmenleriň bar ýerlerinde döredilýär. Senagatyň esasy pudaklaryna awtomobil gurluşygy, himiýa, sement, azyk, elektronika, maşyngurluşygy, tebigy baýlyklary gazyp alýan, nebit, farmasewtika we dokma önümçilikleri degişlidir.

Hindistanyň ýokary depginli ykdysady ösüşi uly möçberde energoresurslary talap edýär. Şol sebäpli ýurtda sarp edilýän energoresurslaryň möçberi yzygiderli artýar. Häzirki wagtda Hindistan nebitiň sarp edilişi boýunça dünýäde altynjy, daş kömrüň sarp edilişi boýunça bolsa üçünji ýerde durýar. Hindistanyň energetika hojalygy öň esasan ýurduň gündogar böleginde gazylyp alynýan kömre esaslanýardy. Häzirki wagtda Arap deňiz kenarynda we ýurduň günbatarynda nebit gazylyp alynýar. Ýurtda nebitiň çykarylyşynyň hem-de onuň importynyň artmagy netijesinde ýangyç balansy özgerdi. Hindistanda öndürilýän elektroenergiýanyň uly bölegi ýylylyk elektrostansiýalaryň paýyna düşýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda iri gidro we atom elektrostansiýalary işe girizildi. Hindistanyň energetika pudagynyň ösmegi bilen daşary ýurtlardan import edilýän ýangyjyň we elektroenergiýanyň möçberi belli bir derejede azalýar. Hindistanyň metallurgiýa zawodlary daş kömrüň hem-de demir we marganes magdanlarynyň gazylyp alynýan gündogar sebitindäki Bokaro, Durganpur, Rourkela, Bhilaý, Wisakhapnamed şäherlerinde ýerleşýär. Bu zawodlar ýurduň metala bolan islegleriniň uly bölegini üpjün edýär. Ýurduň agyr maşyn gurluşyk kärhanalary gara metallurgiýa zawodlaryň golaýynda jemlenendir. Ulag, çylşyrymly maşyn gurluşyk kärhanalary Kolkata, Mumbaý, Ahmadabad, Çennaý, Çittarandjan, Rançi şäherlerinde ýerleşýär. Bu zawodlar

esasan metal kesiji stanoklary, elektrotehniki enjamlary, ulag we oba hojalyk maşynlaryny öndürýär. Hindistanyň reňkli metallurgiýa pudagynda alýumin önümçiligi ösendir. Ýurduň demirgazyk-gündogar çäginde ýerleşen alýumin çig mallarynyň golaýynda alýumin öndürýän kärhanalar hereket edýär. Soňky ýyllarda Hindistanda ylmy hünärmenleri talap edýän atom, elektron, aerokosmiki pudaklary ösýär. Himiýa senagatynda nebitimiýa, farmasewtika we dökün öndürmeklik ösendir. Sandri şäheri ýurduň himiýa senagatynyň merkezi hasaplanýar. Gurluşyk materiallary öndürýän kärhanalar esasan, sement önümçiligine ýöriteleşendir. Ýeňil senagat pudaklarynyň arasynda dokma we aýakgap önümçiligi has ösendir. Nah matalar, jut önümleri, ýüň ýaglyklar, halylar we keçeler ýeňil senagaty pudagynyň esasy eksport harytlarydyr. Azyk senagaty ýerli çig mallaryň esasynda ösümlük ýaglaryny, gant, dürli şerbet, balyk önümlerini öndürmeklige ýöriteleşýär.

Hindistanyň tebigy şertleri ýurduň çäginin uly bölegide oba hojalyk pudaklaryny ösdürmek üçin amatlydyr. Hindistanyň işçi güýçleriniň uly bölegi, ýagny, 60% oba hojalyk pudaklarynda zähmet çekýärler. Hindistanyň oba hojalyk önümleriniň uly bölegini ekerançylyk pudagy berýär. Ýurduň sürüm meýdanlary 141 mln. gektardan gowrak bolup, şonuň 15 mln. gektarynda ýylda iki gezek ekin ekilýär. Hindistanyň esasy ekerançylyk zolagy Hindi-Gang pesliginde ýerleşýär. Hindistanyň ekin meýdanlarynyň uly bölegini, ýagny, 80% gowragyny azyk ekinleri tutýar. Azyk ekinlerinden esasan şaly, bugdaý, mekgejöwen ösdürilip ýetişdirilýär. Şaly ekerançylygy deňiz kenar ýakasynyndaky pesliklerde, Gangyň we Brahmaputranyň aşak we orta akymlarynda has ösendir. Bugdaý Gang derýasynyň ýokary we orta akymlaryndaky suwarymly ýerlerde ekilýär. Darynyň esasy bölegi Dekan tekiz daglygynda ekilýär. Tehniki ekinlerden esasan gant çişrigi, gowaça, jut, çay ösdürilip ýetişdirilýär. Gant çişrigi Gang derýasynyň jülgesinde, gowaça Dekan tekiz daglygynyň demirgazyk-günbatarynda hem-de Hindi-Gang derýa aralygynda ekilýär. Pagtany ösdürip ýetişdirmek boýunça Hindistan dünýäde ikinji ýerde durýar. Ýurtda arahis, tagamly nygmatlary, kofe ösdürip ýetişdirmeklige aýratyn ähmiýet berilýär. Çay Hindistanyň esasy eksport ekinidir. Çay Gündogar Gimalaýyň dag eteklerinde has köp ekilýär.

Hindistanyň maldarçylyk pudagyny ösdürmek üçin tebigy ot binýady çäklidir. Hindi halky mal etini az iýýär, dini adamlar bolsa iri şahly mallary keramatly hasaplap onuň etini iýmeýärler. Şonuň üçin, Hindistanyň oba hojalyk pudagynda maldarçylyk ekerançylyga garanynda az girdeji berýär. Iri şahly mallaryň sany boýunça Hindistan dünýäde birinji ýerde durýar. Maldarçylyk, aýratyn hem goýundarçylyk ýurduň demirgazyk-günbatarynda ösendir. Hindistan dünýä boýunça uly möçberde süýt öndüriji ýurtdyr. Deňizýaka kenarlarynda balyk hojalygy ösen. Balyk önümlerini öndürmek boýunça Hindistan dünýäde altynjy orunda durýar.

Hindistan Respublikasynda hyzmatlar pudagy ýokary depginde ösýär. Ýurduň täsin we owadan relýefi, gadymy şäherleri we binalary dünýä syýahatçylarynyň üns merkezindedir. Hindistan tebigatynyň gözelligi hem-de orta asyrlarda gurlan ymaratlar bilen jahankeşdeleri özüne çekýär. Diňe ýurduň paýtagty Deli şäherinde ýerleşýän bütündünýä ähmiýetli taryhy ýadygärlikleriň sany 60 müňe ýetýär. Ýurduň ykdysady girdejisiniň esasy bölegini syýahatçylyk pudagy berýär. Hindistana gelýän syýahatçylaryň sanynyň artmagy bilen söwda we hyzmatlar pudagy uly ösüşe eýe bolýar. Hyzmatlar pudagynda ýurduň işçi güýçleriniň 28% zähmet çekýän hem bolsa, jemi içerki önümiň 54% şu pudagyň paýyna düşýär. Hindi halkyna ýurduň taryhy we keramatly ýerlerine zyýarat etmeklik mahsusdyr. Ýurduň ähli taryhy hindileriň keramatly hasaplaýan Gang derýasy bilen aýrylmaz baglanyşykdadyr. Hindistanda kinoindustriýa pudagy güýçli ösendir. Çennaý we Mumbaý şäherleri ýurduň kinoindustriýa merkezleridir.

Ösýän ýurtlaryň arasynda Hindistan ösen ulag ulgamy bilen tapawutlanýar. Hindistanda ulaglaryň ähli görnüşleri ösendir. Ýurduň içerki ýük we adam gatnawynda demir ýol ulaglaryna esasy orun degişlidir. Hindistanyň demir ýol ulaglary her ýyl 6 milliarda golaý ýolagçylary gatnadýar we 350 million tonna ýük daşýar. Ýurduň içinde ýükleri daşamakda we adamlary gatnatmakda ikinji orunda awtomobil ulagy durýar. Gang, Krişna, Godawari, Kaweri derýalaryň aşaky akymalarynda derýa ulagy ösen. Hindistanyň derýalarynyň akymalarynyň ýylyň dowamynda güýçli üýtgäp durýanlygy sebäpli, ýurtda derýa ulaglarynyň ähmiýeti

uly dälidir. Halkara gatnaşyklarynda howa ulagynyň tutýan orny ýylsaýyn artýar. Häzirki wagtda Hindistanda 454 sany aeroport hereket edýär. Hindistanyň daşary söwda gatnaşygynda deňiz ulagynyň ähmiýeti has uludyr. Mumbaý, Kolkata, Çennaý ýurduň esasy port şäherleridir. Nebit we gaz pudagynyň ösüp başlamagy bilen geçiriji turbalar ulgamy hem ösýär.

8.3 Päkistanyň sosial-ykdysady ösüşiniň esasy meýilleri

Päkistan Yslam Respublikasy Günorta Aziýanyň demirgazyk-günbatar böleginde ýerleşýär. Meýdany 804 müň inedördül kilometr. Ilaty 163 mln. adamdan gowrak. Paýtagty Yslamabat şäheri. Päkistan günbatarda Eýran, demirgazyk-günbatarda Owganystan, demirgazyk-gündogarda Hytaý we günorta-gündogarada Hindistan döwletleri bilen araçäkleşýär.

Päkistan Yslam Respublikasy 1947-nji ýylda özüniň garaşsyzlygyny gazandy.

Päkistan döwletine uly derejede bolmadyk sosial-ykdysady ösüş häsiýetlidir. Ykdysady taýdan işjeň ilatyň 44% gowragyny özünde jemleýän we ýurduň 23,1% jemi içerki önümini öndürýän pudak bolup oba hojalygy edýär. Şol bir wahtyň özünde gaýtadan işleýän senagatyň (esasan azyk we dokma) paýyna ýurduň jemi içerki önüminiň 18,3% düşýär. Uly ýaşdaky ilatyň sowatlylyk derejesi 50% geçýär.

Ýurduň sosial-ykdysady meselelerine garamazdan Päkistan köp ugurly ykdysadyýetde eýedir. Ýurduň ykdysadyýetinde hususyýetçilik esasy rol oýnaýar. Päkistanyň ykdysadyýetiniň ýyllyk ösüş derejesi 3% gowrakdyr. Päkistanyň ykdysadyýetiniň esasy problemasy býujet ýetmezçiliginiň artmasydyr, ol käbir ýyllarda jemi içerki önümiň 10%-hem geçýär. Ony çözmegiň esasy guraly bolup içerki we daşary karz pul alma hem-de ýetmezçilikli maliýeleşdirmek syýasaty durýar. Bu bolsa öz gezeginde puluň hümmetiniň gaçmagyny häsiýetlendirýär.

1990-njy ýyllaryndan başlap Halkara walýuta Fondunyň we Bütindünýä bankynyň hödürlemesi esasynda Päkistanyň häkimiýeti liberal ykdysady reformalary geçirip

başlady. Reformanyň esasy maksady döwlet býujetiniň we töleg balansynyň ýetmezçiligini azaltmak; hümmetsizlenmegiň derejesini peseltmek; esasy bolsa-ykdysadyýeti kadalaşdyrmazlyk we hususy sektoryň roluny ýokarylandyrmak hem-de milli ykdysadyýeti, kem-kemden daşary döwletler üçin açmak bolup durýar.

XXI-asyryň başyndan bäri geçirilýän ykdysady reformalar ykdysady ösüşiň ýokary derejesini gazanmaklyga mümkinçilik berdi. 2003-2008-nji ýyllar aralygynda ykdysady ösüşiniň ýetmezçiligi ep-esli azaldyldy. Döwlet çykdajylaryna gözegçiligiň has güýçlendirilmegi we şol bir wagtda salgyt reformalarynyň geçirilmegi netijesinde býujetiň girdejileri çykdajylardan artyp başlady.

Şol bir wagtda ýurduň salgyt sektorynyň esasy meselesi az sanly salgyt töleýjileriň bolmagydyr (163 mln. ilatynyň diňe 1,5 mln. girdeji salgytlaryny töleýär, galanlary bolsa garyplygy sebäpli tölegden boşadylan).

Hümmetsizlenmegiň garşysyna geçirilen çäreler hem öz oňyn netijwsini berip başlady. Eger 1990-njy ýyllarda hümmetsizlenmegiň ortaýyllyk derejesi 10-14% bolan bolsa, bu görkeziji 2004-2008-nji ýyllarda 6-9% çenli pese düşdi.

Daşary ýurt maýadarlaryny özüniň gymmat bahaly kagyzlaryna bolan gyzyklanmany artdyrmak we päkistan rupiýasynyň kursuny berkitmek maksady bilen.

1990-njy ýyllaryň başynda Päkistanyň walýuta kanunlygy hem liberallaşdyryldy.

Ýurduň ykdysadyýetinde hususy sektoryň eýeleýän ornuny artdyrmak maksady bilen Päkistanyň häkimiýeti kärhanalary, şol sanda telekomunikasiýa we käbir energokompaniýalary hususylaşdyrýar. Hususylaşdyrmak işine daşary ýurt maýadarlary hem çekilýär, olar üçin ykdysadyýetiň ähli sektory açykdyr. Döredilen mümkinçiliklere goramazdan hususylaşdyrmagyň derejesi ýokary däl. Soňky ýyllrda iri döwlet kärhanalarynyň diňe 5% golaý aksiýalary hususylaşdyryldy.

Päkistanda geçirilýän özgertmeleriň ýene-de wajyp ugry, ýurtda erkin eksport-önümçilik zolaklarynyň döredilmegidir. Erkin eksport-önümçilik zolaklarynyň döredilmegidir. Erkin eksport-önümçilik zolaklarynyň döredilmegi daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmeklige, senagat we oba hojalyk önümçiliklerini guramaçylyga, hem-de täze iş orunlarynyň döredilmegine sosial meseleleriň çözülmegine mümkinçilik berdi. Häzirki wagtda ýurtda resmi taýdan şular ýaly zolaklaryň başisi hasaba alnan. Bu zolaklary döwürlemegine, taslamalary maliýeleşdirmeklige diňe Päkistanly däl eýsem daşary ýurtly telekeçiler hem (aýratyn hem Hytaýly telekeçiler) işjeň gatnaşýarlar. Ýurduň içinde toplanýan ýokary derejeli ykdysady ösüşi üpjün etmäge ýetenok. Şol sebäpli maliýeleşdirmegiň daşky çeşmeleri (esasan kömek görnüşinde we hususy daşary ýurt maýalary) uly derejede Päkistanyň ykdysady ösüşini üpjün edýär.

Daşary ýurt kömeginiň esasyň häzirki wagtda zaýemlar (ähli kömegiň 80% gowragy), şeýle hem sowgat edilen we muzdsyz pul kömegi tutýar. Döwletiň üsti bilen geçýän daşary ýurt zaýemlarynyň we kömek pullarynyň akymy her ýylda 2 milliard dollar golaýlaýar, ýagny, jemi içerki önümiň 3,5% golaý bolýar.

Päkistan Yslam Respublikasy öz çäginde daşary ýurt investisiýasyny göni çekmek üçin işjeň syýasaty geçirýär. Emma, şol syýasatdan gelýän akym ýylda 1 milliard dollardan geçenok, onuň Päkistanyň ykdysadyýeti üçin toplanan möçberi bolsa bary-ýogy 8 milliard dollardan geçdi (bu möçber ýurduň ykdysadyýetine gönükdirilýän ähli maýa goýumalaryň 4-den 11%-e çenlisini üpjün edýär). Beýik Britaniýa, ABŞ, Hytaý we Pars esasy investorlary bolup çykyş edýär.

Daşary ýurtlarda zähmet çekýän raýatlaryň geçirýän pullary wajyp ähmiýete eýedir. 2004-2005-nji maliýe ýylynda onuň möçberi 3,9 milliard dollar deň boldy.

Söwda balansynda importyň elmydama eksportdan artmagy Päkistanyň daşary söwdasynyň baş problemasydyr. Soňky ýyllarda onuň aratapawudy yzygiderli azalýar (2004-2005-nji maliýeýylynda -3,3 milliard dollar). Ýurduň eksportynda haryt strukturasy has çäklidir (ýurduň ähli eksportynyň $\frac{3}{4}$ bölegi 10-sany önümiň paýyna düşýär) hem-de ähli eksportyň 50% golaýy oba hojalyk bilen baglanyşyklydyr. Päkistanyň ykdysadyýetiniň industriallaşdyrylmagy netijesinde

soňky ýyllarda eksportyň düzüminde taýýar önümleriň möçberi artýar. Häzrki wagtda Päkistanyň eksportynyň esasy görnüşleri bolup dokma we ýüplük, taýýar egin-eşikler, tüwi, göni-deri çig maly we taýýar önümleri, haly, balyk we balyk önümleri çykyş edýär. Päkistanyň esasy söwda hyzmatdaşlaryna ABŞ, Ýaponiýa, Hytaý, Günbatar Ýewropa we Pars aýlagynyň ýurtlary degişlidir.

Päkistanyň daşary ýurtlara bergisi has wajyp problema bolup durýar. 2005-nji ýylda daşary ýurtlara bergisiniň möçberi 40 milliard dollar golaýllady. Ýurduň eksportyndan gelýän serişdäniň 34% gowragy her ýylda bergileri üzmeklige göýberilýär. Ýurduň resmi altyn pul ätiýaçlygy köp däl. 2006-njy ýylda onuň möçberi 11,5 milliard dollar ýetdi.

8.4 Bangladeş sosial-ykdysady modeliniň tapawutly alamatlary.

Bangladeş Halk Respublikasy-köp gurluşly agrar-industrial ýurt. Bangladeş dünýäde ilatyň iň gür ýerleşen ýurdy (2010-njy ýylda 144 mün inedördül km meýdanda 159 mln. adam ýaşaýar). Bangladeşde ilatyň tebigy artyşy ýokary bolup ol her ýylda 1,4% golaýdyr. BMG klassifikasiýasyna görä Bangladeş 43 sany has pes ösen dünýä ýurtlarynyň hatarynda durýar. Ilatynyň 1/3 böleginiň girdejisi bir günde 1 dollara he ýetenok.

Oba hojalyk Bangladeşiň ykdysadyýetiniň esasy pudagy. Ilatyň 64% oba hojalyk bilen meşgullanýar. Jemi içerki önümiň 30% golaýy şu pudagyň paýy düşýär. Bangladeş döwletiniň esasy eksportyny hem obahojalyk üpjün edýär.

Bangladeş döwletiniň ykdysadyýeti oba hojalyk bilen ýakyn banglanyşykly senagat pudaklaryna-dokma we tikiň, çay, jut we göni-deri önümçiliklerine esaslanýar. Şol bir wagtda ýurtda häzirki zaman pudaklary bolan formasetika, himiýa, elektrotehnika, electron önümçilikleri hem bar. Bu önümçilikleriň ösmeginde daşary ýurt maýa goýumlary wajyp orny eýeleýär. Soňky ýyllarda

daşary ýurt investisiýasyny çekmegiň hasabyna gaz senagaty ýokary depginde ösýär. Ilatyň pes derejedäki bilim derejesi, ýokary kadaly toplanmanyn ýetmezçiligi häzirki zaman pudaklaryny ösdürmeklige esasy päsgelçilik bolup durýar.

Garaşsyzlygy gazanmagynyň birinji on ýyllygynda (1971-nji ýydan başlap) Bangladeşiň häkimiýeti importa garşy modeli alyp bardy. 1980-nji ýyllaryň ortasyndan başlap ýurtda ýuwaş-ýuwaşdan geçýän eksporta niýetlenen açyk ykdysadyýet ýöredildi hem-de içerki hojalyk we daşary ykdysady sfera liberallaşdyrylyp başlandy. Şu modeliň ýöredilmegi netijesinde Bangladeşiň ykdysadyýetiniň ösüş derejesi ýylsaýyn ýokarlanyp başlady. 2001-2008-nji ýyllarda Bangladeşiň jemi içerki önüminiň ösüş derejesi 5-6% çenli ýokarlandy (bu görkeziji 1990-njy ýyllrda 4,8% we 1980-nji ýyllrda 4,4% deň boldy).

1990-njy ýyllaryň ahyryndan başlap käbir döwlet kärhanalarynyň hususylaşdyrylmagy, zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyna we enjamlar parkynyň täzelenmegine getirdi. Hususy sektoryň tutýan ornunyň berkemegi häzirki wagtda ýurtda hereket edýän iki sany –Dokk we Çittagont erkin ykdysady-önümçilik zolagynyň döremegine getirdi. Bangladeşiň häkimiýeti geljekde şular ýaly zolaklaryň ýene-de birnäçesini döretmekligi meýilleşdirýär.

Ykdysadyýetiň karz-bank ulgamynda hem kesgitli özgertmeler geçirilýär. Ýurtda iki sany ýagny , Dokk we Çittagont fond biržalarda 350-deň gowrak kompaniýalaryň gymmat bahaly kagyzlary aýlanýar. Söwdanyň jemi orta günlük aýlawy-1,5 mln. dollardan geçýär.

Bangladeşiň ykdysadyýetiniň esasy maliýe problemsy bolup býujetiň çenden aşa ýetmezçiligi çykyş edýär. (JIÖ 5% golaýy), şonuň hem ýarpysyna golaýy daşyndan gelýän serişdeleriň (häzirki wagtda daşary ýurtlara bergisi 21 mlrd. Dollardan geçýär) we azalýan altyn pul ätiýaçlyklaryň hasaplaryna ýapylýar (häzirki wagtda ätiýaçlyklyk serişdeleri 3,4 mlrd. Dollar deň). Ýurtda maliýe problemsynyň döremegine esasy täsir edýän sebäpleriň biri döwlet eýeçiligindäki köp sanly düşewütsiz kärhanalary uly möçberli döwlet harajatlarynyň hasabyna saklamakdyr. Ýurduň sosial aýratynlygyna görä häzirki wagtda bu kärhanaary

hususlaşdyrmak mümkin däl (ikinci nobatda ilatýň sanynyň we işsizligiň ýokary derejede artmagy).

Daşary ýrut maýasynyň akymy, ilkinji nobatda daşary ýurtlaryň kömek serişdeleri Bangladeşiň ykdysadyýetinde aýgytly rol oýnaýar. Şol serişdeleriň hasabyna býujet çykdajylarynyň 20% golaýy maliýeleşdirilýär.

Bangladeşde göni çekilen daşary ýurt investisiýasyndan taplanan puluň möçberi uly däl-dir-ol bary ýogy 3 mlrd. Dollardan geçýär. Daşary ýurt maýa goýumlary üçin liberal şertleriň döredilmegine garamazdan, ýurtda investision klimat amatsyzdyr. Syýasy durnuksyzlyk, ýokary derejedäki parahorlyk we jenaýatçylyk, köneleşen kanun esaslary, pes ösen infrastruktura göni goýberilýän daşary ýurt investisiýasyny çäklendirýär.

Päsgelçilik berýän faktorlara garamazdan daşary ýurtly hyzmatdaşlar ýurduň erkin eksporta niýetlenen zolaklaryndaky investision taslamalara has işjeň gatnaşýarlar.

Ýurudň hyzmatlar eksportynyň düzüminde işçi güýjüniň eksporty wajyp orny eýeleýär. Daşary ýurtda işleýän raýatlaryň yzygiderli geçirýän pul serişdeleriniň ähmiýeti döwlet üçin umumysyzdyr. Her ýylda daşary ýurtlarda işleýän raýatlar 2 mlrd. Dollar golaý pul geçirýärler.

Daşary söwda Bangladeşiň ykdysadyýetinde çenden-aşa wajyp orny eýeleýär, sebäbi ýurduň eksport kwotasy 14% gowragyny tutýar. Soňky onýyllygyň dowamynda daşayndan getirilýän çig mallaryň we enjamlaryň hem-de daşary ýurt firmalarynyň buýurmasy esasynda we arzan işçi güýçleriň giňden ulanylmagy netijesinde tikin senagaty güýçli derejede ösýär. Taýar eşikler, şol sanda trikotaž önümleri eksportyň esasy görnüşini boldy. Häzirki wagtda ýurduň eksportynyň 75% tikin senagatynyň önümleri tutýar. Şol bir wagtda jut we jut önümleriniň eksporty 1980-nji ýylda 68% bolan bolsa, bu görkeziji 2008-nji ýylda 1% çenli asaklady.

8.5 Şri-Lankanyň sosial-ykdysady modeliň esasy alamatlary.

Şri-Lankanyň daşary söwdasy elmydama importyň eksportdan esasy artýanlygy bilen häsiýetlendirilýär. Ýurduň esasy eksport önümlerine çay (12-14%) kauçuk, gymmat bahaly daşlar we soňky ýyllrda tikin önümleri (egin-eşikler) degişlidir. Ýurduň importynda maşyn we enjamlar, himiýa senagatynyň önümleri agdyklyk edýär.

Şri-Lanka Demokratik Sosialistik Respublikasy orta derejedäki döwletleriň hatarynda durýar. Ýurduň jemi içerki önümi 87 mlrd. dollar, jan başyna düşýäni bolsa 4,3 müň dollar deňdir. Oba hojalygynda ilatynyň 38% golaýy zähmet çekýär. Ýurduň jemi içerki önüminiň 18% şu pudagyň paýyna düşýär.

Senagat ýurduň jemi içerki önüminiň 27% berýär we bu pudakda ilatynyň 17% golaýy zähmet çekýär. Has ýokary depginde golaýy zähmet çekýär, esasan erkin senagat zolaklarynda eksporta niýetlenen önümler öndürilýär hem-de çay we kauçuk ilkinji gezek gaýtadan işlenilýär ?

Toplanan pullaryň möçberi JIÖ-niň 27% düzýär. Emma, 1983-nji ýylda bäri dowam edýän singal-tamil milletara çaknyşygy ykdysadyýetiň ösüşini belli bir derejede togtadýar.

2002-nji ýyldan başlap ýurtda ykdysadyýeti ösdürmäge we ykdysady durnuklylygy gazanmaga gönükdirilen sosial-ykdysady ösüş Maksatnamasy amala aşyrylýar. Onuň esasy meselesi-döwlet bergisiniň möçberini azaltmak, ykdysady ösüşi höweslendirmek, işsizligiň garşysyna göreşmek we ilatyň girdejisini ýokarlandyrmakdyr. Bu maksatnamanyň ilkinji ugry bolup salgyt we maliýe ulgamynyň reformasy, energetiki problemalary çözmek, ýurduň balyk hojalygyny dikeltmek we ösdürmek we başgalar durýar.

Şri-Lanka döwletine göni gelen daşary ýurt investisiýasynyň toplanan möçberi bary-ýogy 3 mlldollar möçberinde berilýän daşary ýurt kömek pullary Şri-Lankanyň sosial-ykdysady ösüş şertlerinde has wajyp rol oýnaýar.

9-njy bap: Afrika ýurtlarynyň durmuş-ykdysady aýratynlyklary

9.1 Afrika ýurtlarynyň ykdysadyýetine umumy syn.

Afrika Ýewraziýadan soň, özüniň tutýan meýdany boýunça ikinji orunda durmak bilen gury ýeriň 1/5 bölegini tutýar. Yklymyň ini onuň demirgazygynda 7.5 müň kilometer, günortasynda 3100 kilometre çenli ýetýär. Yklymyň geografiki taýdan ýerleşşi amatly hasap edilýär. Sebäbi onuň daş-töweregini suw gurşap alýar. Ýöne bu amatlyklardan yklymyň hemme ýurdy peýdalanyp bilmeýär. Aýratyn hem merkezi Afrika ýurtlary. Sebäbi Merkezi Afrika ýurtlarynyň açyk deňze göni çykalgasy ýokdur. Bu ýagdaý bolsa yzagalanan ýurtlaryň ýagdaýyny has hem kynlaşdyrýar.

Häzirki wagtda bu yklymda 50-den gowrak döwlet bar hasap edilýär. Ýöne olaryň hemmesi diýen ýaly yzagalak ýurtlardyr. Munuň sebäbi hem kolonial basyp alyşlaryň edýän täsirinden gelip çykýan netijesidir. Ilat häzirki günlerde yklymyň jemi ilatynyň 100-den 70 göterime golaýy garyplyk alamatynyň bellenen çäginde hem has pes derejedeýaşaýarlar. Sowatsyzlyk bolsa tutuş yklymyň yzagalaklygynyň keşbini açyk görkeziýär alamatlaryň biridir.

Afrika yklymynda häzirki wagtda 800 mln-a golaý adam ýaşaýar diýlip hasap edilýär. Ilatyň etniki düzüminiň köpdürliligi boýunça Afrika diňe Aziýadan yza galýar. Yklymda jemi 200-den gowrak halklar we halkyýetler ýaşaýar. Bu halklaryň içinde in ululary araplar ýorubatlar, hausa, fulbe we ahmarlardyr. Araplar we ahmarlar esasan Demirgazyk Afrikada ýaşaýarlar. Olar esasan musulman döwletlerdir. Afrikada diller onuň ýaşaýan milletiniň görnüş sanlaryndan hem köpdür. Gelip çykyşy birmeňzeş bolsa-da dürli –dürli dillerde ýaşaýan halklar hem, özbaşyna gürleşýän taýpalar hem örän köp. Bu ýagdaý bolsa ilatyň özara düşünişmek meselesini has kynlaşdyrýar. Hut şonuň üçin hem Afrikanyň köp ýurtlary köp milletli döwlet hasap edilýär.

Afrika yklymynyň ilatynyň aýratynlyklaryny belläp geçmek möhümdir. Ol hem bu yklymyň ilatynyň örän çalt köpeliýänligidir. Ilatyň köpeliş derejesi boýunça alanynda bu yklym dünýä-de birinji orunda durýar. Bu ugurdaky rekord görkeziji Keniýa döwletine degişlidir. Bu ýurtda her 1000 adama 46 çaga düşýär. Afrika yklymy diňe bir 1990-2000-nji ýyllar aralygynda tas 4 esse diýen ýaly köpeldi. Ilatyň şeýle ýokary derejede ösmegi öň hem ykdysady taýdan gowşak ýurtlara has hem agyr täsir edýär.

Çaga ölümi örän ýokary derejededir. Bu görkeziji bu yklymda örän ýokary. Dogulýan 1000 çagadan 100-den gowragy 1-ýaşyna ýetmän ýogalýar. Ilatyň ortaça ýaş düzümi hem örän pes. Ortaça ýaş bu yklymda 40-45 ýaş hasap edilýär. Bütindünýä boýunça açlykdan ölýän adamlaryň sany boýunça Afrika ýenede birinji orunda durýar.

Yklymyň şäher ilaty hem onçakly ýokary däl. Tutuş ilatyň 30 göterime golaýy şäher ilatydyr. Ýöne soňky wagtlarda şäherleşme prosesi örän ýokary depginler bilen ösýär. Aýratyn hem bu ýagdaý Demirgazyk Afrika ýurtlaryna degişli. Ilatyň galan bölegi oba ýerlerinde ýaşaýar. Afrikanyň oba hojalygy häzirki zamanyň in yzagalak pudagydyr. Şäher ialtynyň artmagyna esasy täsir edýän ýagdaýlary, biri hem soňky wagtlarda bu yklymda daşary ýurtlara işçi güýjüniň barha köp çykyp başlamagy bilen düşündirilýär. İşçi güýjüniň çykýan ýurtlary esasan ösen ýurtlar bolup, olar şol ýurduň öň basyp alan ýurtlar hasap edilýär.

Mysal üçin Demirgazyga Afrikadan gidýän ilat esasan Fransiýa baryrlar. Sebäbi Fransiýa bu yklymynyň 60 göterimini diýen ýaly basyp alypdyr. Ýöne gözläp gidýänlariň köpüsi ol ýurtlarda hem “bal gününe” batyp barmaýlar. Sebäbi sowatsyzlyk zerarly işçi güýjüň aň bilim pesdir. Bu bolsa olara ýokary hak tölenýän işlerde iş bermeklige mümkinçilik berýär. Olar esasan ýerli ilatyň işläsi gelmeýär, hapa hasaplanýan işlerde işleýärler. Ýöne şeýle-de bolsa bu yklymdan işçi güýjüniň migrasiýasy barha artýar.

Geçen asyryň altmyşynjy ýyllarynda bu yklymda içerki migrasiýa has güýçlüdi. Sebäbi şol ýyllarda bu yklymda raýatlyk urşy möwç urýardy. Şonuň üçin hem şol ýyllarda gaçgaklaryň-bosgunlaryň örän iri toparlary ol döwletden, ol döwlete geçýärdi. Sowuk urşuň tamamlanmagy bilen yklymda raýatlyk urşy hem kiplarlady. Ýöne indi iallyň açlyk we gurakçylyk zerarly ondan-oňa geçmek entek hem dowam edýär.

Afrika yklymy tebigy baýlyklara örän baý hasap edilýär. Bu yklymda her dürli gazylyp alynýan tebigy resurslaryň örän uly, dünýä belli gorlary bar. Emma, olaryň bolmagy hem döwletleri ýeterlik derejede kuwwatlandyryp bilmeýär. Sebäbi colonial döwletler bu ýurtlaryň ykdysadyýetine örän güýçli täsir edýärler. Şonuň üçin hem olaryň diňe çigmal öndürýän bazaryna öwürüpdirlär. Umuman dünýä bazaryna diňeçigmal çykarmak Afrikanyň häzirki zaman keşbidir. Gaýtadan işleýi senagat bu yklymda örän pes. Ýogsam yklymda altyn, kümüş, uran, nebit, gaz, kömür, demir, kabalt, mis, polimetallar we ş.m. ýaly dünýä bazarynda örän geçgel tebigy baýlyklary bar. Emma gaýtadan işleýän senagatyň bolmazlygy zerarly bu çig mallar ösen ýurtlara mugtuna diýen ýaly äkidilýär.

Diňe soňky ýyllarda käbir ýurtlarda gaýtadan işleýji senagat merkezleri gurup başlady. Mysal üçin nebit we gazy gaýtadan işleýän kärhanalar Liwiýada, Alsirde, Tunisde, Müsürde gurulýar. Lideriýa, Mowritaniýa Gwineýa, Gabat ýaly ýurtlar demir magdanlary gaýtadan işleseler, Gwineýa, Kameruk beýleki gazylyp alynýan magdanlary özleşdirilip başladylar. Umuman yklymda häzirki zaman senagat nokatlary barha köpeliýär. Emma, ilatyň sosial ýagdaýy we ilatyň tebigy ösüşi bilen deňeşdireniňde bu ösüş örän ujypsyzdyr.

Afrika yklymy ýene-bir ýerasty baýlyklara däl-de ýerüsti baýlyklara hem örän baýdyr. Mysal üçin yklymyň gury ýeriniň 1/10 bölegini tokaýlar tutýar. Bu tokaýlaryň arasynda seýrek duşýan gymmat bahaly agaçlar beýleki materiklere garamyňda örän köpdür. Emma kolonial döwürde tokaýlyklar örän aýawsyz we rejesiz peýdalanylandygy üçin yklymda indi olaryň tytýan meýdany örän azaldy.

Afrikada gür tokaýly ýurtlar diýlip häzirki wagtda Gobon, Zair we Kongo hasap edilýär. Bu döwletleriň ykdysadyýetinde tokaý hojalygy örän möhüm rol oýnaýar.

Afrikanyň örän özboluşly tropiki we subtropiki mes ýerleri bar. Umuman mes toprakly ýerler yklymyň köp ýurtlaryna giňden ýaýrandyr. Emma, bu toprak agrotehniki kadalar bozulanda örän tiz ýaramazlaşýar. Şol sebäpli hem yklymyň toprak zaýalanmasy örän ýokary. Bu ýagdaý aýratyn hem Merkezi Afrika ýurtlaryna degişli.

Gurakçylyk we tokaýlaryň yzygiderli çapylyp, ýok edilmegi, yklymyň haýwanat dünýäsinde hem örän uly zeper ýetirýär. Dünýä boýunça hasap edeniňde ýitip, ýok bolmak howpy abanýan haýwanlaryň aglaba bölegi bu yklymyň paýyna düşýär.

Umuman alanyňda Afrika suw resurslaryna baý hasap edilýär. Yklymda dünýä belli derýalaryň birmäçesi mysal üçin, Nil, Kongo, Niger, Zambezi ýaly derýalar köplenç çygly, subtropik ýerlerden akyp geçýärler. Şonuň üçin hem bu derýalaryň suwy yklymyň köp ýurtlary üçin peýdasyz diýen ýalydyr.

Afrika tutuş ýer şar şarynyň iň gyzgyn materigidir. Sebäbi bu yklymy ekwator ikä bölüp, kesip geçýär. Ekwatoryň kesip geçýän zolagynda dünýä-de iň uly Sahara çöli ýerleşýär. Bu çöl birnäçe döwletleriň territoriýasyna ýaýylyp ýatyr. Yklymyň iň gurak ýerleri hem bu çölün paýyna düşýär.

Bu çöle ýylyň dowamynda ýagşy ýagmaýan ýerler bolýar. Bu bolsa ösümlik we haýwanat dünýäsine ýaramaz täsir edýär.

Yklymda suw meselesini çözmek üçin ýerasty suwlar örän giňden ulanylýar. Geçmişden miras galan we şu günki tehnika daýanylyp ýerasty suwlar bilen hem ekerançylyk ýöredilýär. Emma gurak ýyllarda hem ýerasty suwlaryň hem gory

azaldy. Umuman alanymyzda materik suw resurslaryna baý hasap edilse-de, onuň geografiki taýdan deň ýerleşmezligi zerarly köp ýurtlarda suw meselesi ör-boýuna galyp duran meseleleriň biridir.

Afrika ýurtlarynyň ykdysadyýeti üçin esasy mahsus zatlaryň biri hem bu yklymda oba hojalygy we dag magdany çykaryjy senagatyň agdyklyk etmegidir. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly işläp bejeriji senagat köplenç döreýiş etapyndadyr. Afrikanyň ykdysadyýetine syn berlende umuman deňeşdirilende paýtagt, çig mal çykarýan we yzagalak toparlara bölýärler. Yklymyň ösen etraplary ýurduň paýtagtlary hasap edilýär. Ikinji orunda ösen ýerleri bolup çig mal çykarýan etraplar degişli hasap edilýär. Ýöne bu etraplar yklymyň keşbini açyp görkezýär.

Afrikan ykdysadyýetiniň esasy düzümi oba hojalygydyr. Oba hojalygynda ekerançylygyň paýy maldarçylyga garanynda ýokarydyr. Esasy ekilýän ekinler däneli ekinlerdir. Soňky ýyllarda ýurtlaryň arasynda ýöriteleşme hem bolup geçýär. Mysal üçin Müsür, bugdaý, şaly ekse, Gabon mekgejöweni köp ekip başlady.

Mallaryň baş sany boýunça Afrika hiç bir materikden yzda däl. Emma ösüşiň ekstensiw ýol bilen gitmegi, şeýle hem eýeçiligiň dürli görnüşleriniň agdyklyk etmegi, et we süýt önümleri bilen özüni ekläp bilmeýär.

Ýurduň oba hojalygynyň tehniki bazasy örän gowşakdyr. Onuň hem birinji sebäbi suwaryş ulgamlarynyň örän gowşak ösenligi bilen düşündirilýär. Yklym ekerançylyk ýerleriniň 40 göterime golaýynda wagtal-wagtal güýçli gurakçylyk bolýar. Diňe soňky ýyllarda käbir ýurtlarda häzirki zamana mahsus suwaryş ulgamlary peýda boldy. Ol ulgamlar ekerançylygyň ösmegine uly itergi berip başlady. Maldarçylykda hem özgertmeler geçirilip başlandy. Hususy eýeçilikde durýan mallaryň sany artyp başlady. Hususy fermerleriň sany barha ýokarlanýar.

Yklymyň ykdysadyýetiniň ýene-de bir möhüm aýratynlygy bar. Ol hem milli senagatyň düýbünüň ýaňy tutulyp başlanmagydyr. Sebäbi daşary ýurt maýasyny ýerli çig mallary özlerine satyn almak üçin diňe bu pudaga maýa goýýardylar. Döwletler hem eksportly höweslendirmek üçin çig mallaryň

satylyşyny, şeýlelikde ondan gelýän walýutanyň möçberini artdyrmak işleýärler. Bu bolsa gaýtadan işleýji, ýagny milli senagatyň ösüşine ters täsir edipdi.

Yklymyň köp ýurtlarynda senagatyň düzüminde ýeňil we azyk senagatynyň paýy agdyklyk edýär. Şeýle hem maşyn gurluşyk metallurgiýa, himiýa senagatynyň paýyny artdyrmaklyk hem belleniýär. Munuň üçin bolsa näçe diýseň mümkinçilikler bardyr. Bu ugry ösdürmek üçin esasy daýanylýan çeşmeler bolup tebigy baýlyklar we daşary ýurt kapitaly çykyş edýär. Tutuşlygyna alanyňda agyr senagat bu yklymda ýok diýip bolmaz. Käbir az sanly ýurtlarda mysal üçin, Müsür Zair, Zimbabwe ýaly ýurtlarda agyr senagat kärhanalary hem hereket edýär.

Yklymyň ulag ulgamy gowşak ösendir. Gaz ýa-da nebit geçirijiler esasan ýerli baýlyklary äkitmek üçin koloniaçylar tarapyndan gurlandyr. Esasy ösdürilýän ulaglar awtomobildir. Suw ýollary hem kenarýaka döwletleri üçin amatlydyr. Mysal üçin Liberiýa döwletiniň esasy girdejisi gämiler arkaly ýük daşamakdan gelyär.

9.2 Yklymyň ösen ýurtlarynyň ykdysadyýeti.

Afrika yklymyny dünýäniň iň yzagalak bölegi bolsa-da, onda beýleki döwletlerden tapawutlanýan ýurtlar hem bar. Yklymyň iň ösen ýurtlary diýlip iki ýurt hasap edilýär. Olar Günorta Afrika Respublikasy, (GAR) beýleki bolsa Müsür Arap Respublikasydyr (MAR). Dürli ýagdaýlara bu iki döwlet aýratyn ösüslere boldy. Olaryň hem özüne ýetik sebäbi bar. Ilkinji bilen ýurtlaryň ikisiniň hem açyk deňze göni çykalgalarynyň bolmaklygydyr. Şeýle hem dürli tebigy resurslara baý bolmaklygy bu döwletlere uly amatlyk döredýär.

Müsür Arap Respublikasy (MAR) ýeke bir Afrikanyň däl, eýsem Arap Gündogarynyň hem esasy ýurtlarynyň, biridir. Müsür gadymy medeniýetiň esasy ojaklarynyň biri bolup, ol gaty köp halklaryň medeniýeti hem güýçli täsir edýär. Bu ýurduň jemi meýdany 1001,4 müň kuwadrat kilometrdir. Bu döwlete Sinaý ýarym adasy hem degişlidir. Onuň meýdany 130 müň kwodraty kilometr. Bu döwlet Afrikanyň demirgazygy, gündogarynda we bölekleýin Sinaý ýarym

adasynyň ýerleşmekliginiň sebäbi hem aralykdan Sues kanalyňyň çekilmegi bilen baglanyşyklydyr. Müsür Ysraýyl, Palestina Liwiýa ýaly ýurtlar bilen araçäkleşýär. Demirgazygynda bolsa Ortaýer deňzi ýerleşýär. Sues kanaly bu ýurduň içi bilen jemi 173 kilometr akyp geçýär. Sues kanalyňyň açylmagy netijesinde Ortaýer deňzinden Hindi okeanyna çenli iň gysga ýoluň bu ýurduň üstünden geçýär diýildigidir. Bu kanalyň açylmagy bilen Müsür örän amatly ýurda öwrülipdi. Sebäbi bu kanaldan geçýänligiň üçin tölenýän töleg ýurduň gyzyly walýuta girdejileriniň biri bolup durýar. Ýöne, bu kanalyň Müsürüň üstüne betbagtçylyk getiren ýagdaýlary hem bolupdy. Sebäbi ilki iňlis, soňra ysraýyl basybalyjylary bu kanala göz gyzdyryp, ony öz gözegçiliklerinde sakladylar. Milli azat-edijilik hereketiň netijesinde bu kanal ýene-de millileşdirildi.

Müsürüň esasy ilaty araplardyr. Olaryň hem aglabasy sünni musulmanlardyr. Şeýle hem az sanly hristianlar hem ýaşaýar.

Müsürüň paýtagty Kair şäheridir. Ol dünýäniň iň iri şäheriniň biridir. Häzirki wagtda onuň ilaty 16 million adama golaýdyr. Kair şäheri Müsürüň dini, medeni, ykdysady ojagydyr. Ýurduň jemi ilaty daşary ýurtly müsürlileri goşanynda 63 million adam diýlip hasap edilýär. (2000-nji ýyl boýunaça). 2050-nji ýylda ýurduň ilaty 85 million bolar diýlip çak edilýär. Daşary ýurtlarda bolsa müsürleriň 3,5 milliondan gowragy ýaşaýar.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly Müsür Ýakyn Gündogaryň we Afrikanyň iň ösen ýurdudyr. Müsür 1980-nji ýyllardan başlap diýseň durnukly ösüşe eýe bolup başlady. Sebäbi şol wagtky Prezident Anwar Sadat ýurduň ösdürmegiň ýeke täk ýoly hökmünde bazaar ykdysadyýetini saýlap alypdy. Daşary ýurt maýadarlar üçin giň mümkinçilikler döredilipdi. Bu ýurt 1980-1990-njy ýyllarda jemi içerki önümini ýylda 5,4 göterim bilen ösdürmegi başarypdy. 1990-2000-nji ýyllar aralygynda 4,6 göterim ösüş gazandy. 1993-1994-nji ýylda bu ýurduň jemi içerki önümi 41,3 milliard dollar bolan bolsa 2002-nji ýylda bu san 60 milliard dollara barabar boldy. Jemi içerki önümiň jan başyna düşýän bölegi barha ýokarlanýar. Mysal üçin, JIÖ-ň jan başyna düşýän 1994-nji ýylda 520 dollar bolan bolsa 2001-nji ýylda bu san 600 dollardan hem geçdi. Aýratyn bellemeli zat hem öndürilýän

önümiň içinde hususyýetçileriň paýy barha ösýär. Hut häzirki günlerde jemi içerki önümde hususy sektoryň paýy 65 göterimdir. Galany bolsa döwlet we dürli eýeçilikdäki öndürijileriň paýyna düşýär.

Ýurtda oba hojalygynyň ähmiýeti örän ýokary. Asian bendiniň gurulmagy bilen mes toprakly ýerlere suw çykarmaga mümkinçilik açyldy. (Dünýä belli Asian bendi ozalky SSSR-iň kömegi bilen müsür halkyna sowgat diýlip gurlupdy). Oba hojalygynyň jemi içerki önümdäki paýy 16 göterime golaýdyr. Ýurduň jemi ekin meýdany 4,9 million gektara barabar bolup, onuň 3,1 million gektary işlenilip bejerilýän ýerlerdir. Müsüriň ýer meýdanynyň diňe 4 göterime golaýy işläp bejermäge ýaramlydyr. Sebäbi onuň meýdanynyň 90 göterime golaýyny çöllük meýdanlar tutýar. Çöl ýerlerde diňe maldarçylyk ösdürilýär. Maldarçylygynyň esasy ugurlary düýe we goýunlardyr.

Müsür azyk önümlere we et-süýt önümlere bolan isleginiň 40 göterime golaýyny üpjün edip bilýär.

Ýurduň senagatynyň esasy pudaklary nebit we gaz çykaryjy we gaýtadan işleýji ýeňil we azyk senagaty hereket edýär. Täze döredilen we barha ösdürilýän pudaklarynyň biri hem metallurgiýa senagatydyr. Bu senagat 1980-nji ýyllarda döerdilipdi. Şeýle hem bu ýurtda maşyn gurluşyk senagatynyň käbir pudaklary hem hereket edýär. Senagat önümçilikde esasy orny döwlet eýeçiligi oýnaýar. Senagat önümçiliginiň möçberiniň 70 göterime golaýy, haryt eksportynyň 90 göterime golaýy döwletiň paýyna düşýär. Elektrik energiýasyny öndürmek, nebit we gaz çykarmak we gaýtadan işlemek tutuşlaýyn döwletiň eýeçiligindedir. Ýurduň nebit we gaz ätiýaçlygy beýle bir uly däl. Häzirki wagtda nebitiň ýüze çykarylan gorlary 981 million tonnadyr. Her ýylda 4,5-5 million tonna nebit çykarylýar. Gazyň ätiýaçlygy bolsa 5 trln 950 milliard metr³ golaýdyr. Onuň her ýylda 11,3 milliard m³ çykarylýar. Umuman alanymyzda geljekki 10-ýyllyklarda Müsür nebiti daşyndan satyn alar diýlip çak edilýär.

Müsürüň ykdysadyýetiniň esasy ugurlarynyň biri hem işçi güýjünü eksport etmekden girýär. Her ýylda işçi güýjüniň satylmagyndan ýurda 6-8 milliard dollar girdeji gelýär diýlip hasaplanylýar. Munuň özi Sues kanalyny peýdalanylandan

hem has peýdalydyr. Sues kanalyndan 3,5-4 milliard dollar peýda alynýar. Işçi güýjüni eksport etmeklik Müsürde öňe sürülýän esasy meseleleriň biridir. Bu ýagdaý ýurtda işsizligi azaltmaga hem mümkinçilik döredýär. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly häzirki wagtda müsürleriniň 3,5 milliony öz wagtlaryndan daşarda zähmet çekýärler. Olaryň köpüsi hem şol ýurtlarda raýat bolup galypdyr. Olar esasan hem ABŞ-da Fransiýada we Angliýada ýaşaýarlar. Müsüriň esasy hyzmatdaşlyk edýän ýurtlary aşakdakylardyr.

Müsüriň daşary söwdasynyň ýurtlar boýunça paýlanyşy

12-nji tablisa

	Ýurtlar	Paýy%-de
1	ABŞ	13,1
2	GFR	9,8
3	Fransiýa	8
4	Italiýa	7,6

Müsürüň daşary söwdasynyň haryt dolanyşygy ýylda 55,9 milliard müsür funtuna barabar bolupdy. Bu diýildigi 16,6 milliard amerikan dollaryna deň diýiligidir.

Şol sanda ýurduň eksport 5,1 milliona import bolsa 11,5 million dollar deň boldy.

Ýurduň ykdysadyýetiň esasy pudaklarynyň biri hem syýasatçylykdyr. Gadymy ösen medeniýete eýe bolan Müsüre ýylda millionlarça jahankeşde gelýär. Jahankeşdeleriň sany boýunça Müsür dünýä-de oňdakileriň hataryndadyr.

Soňky ýyllarda Müsüriň ykdysadyýeti ösüş depginini gowşadyp başlady. Aýratyn hem Yrak urşy Müsüre uly zyýan çekdirdi. Bilermenleriň çaklamasyna görä bu usuşda Müsür 15 mlrd dollar zyýan çeker diýip hasap edilýär. Müsür ykdysadyýetiniň eýeleýän syýasatçylyk we eksport pudaklarynyň bu ýitgilerden taplanmagy üçin ep-esli wagt gerek boljakdygy aýdylýar. Müsüriň syýahatçylyk ministrliги tarapyndan berlen beýanatda 2003-nji ýylda syýahatçylyk pudagynyň girdejisini 38 göterim pese gaçyp 3,65 mlrd dollardan 2,25 mlrd dollara düşüpdi.

BMG-niň “azyga derek nebit” atly maksatnamasyna laýyklyda Yrak bilen 1996-njy ýylda şertnama baglaşan Müsür Yraga dürli önümleri eksport edýärdi. Yrak urşy Müsüriň bu sebitdäki ýurtlara edýän eksportyna uly täsir etdi. Türkiýa edilýän eksport bütinleý togtady. Müsür Türkiýa ýylda 7,5million tonna suwuklandyrylan gaz satmak boýunça 1996-njy ýylda şertnama baglanyşypdy. Şol bir wagtyň özünde hem Müsüriň dokma senagatynyň önümlerini Ýewropa bazarlaryna çykarmakda Türkiýaniň uly orny bardy. Bu ýagdaýlar ýurduň bergisiniň artmagyna hem getiripdir. Müsüriň merkezi bankynyň aýtmagyna görä 2003-nji ýylyň ikinji ýarymynda ýurduň daşary bergileri artyp 28,8 mlrd. dollara ýetipdi.

Häzirki wagtda Müsürde täze karar kabul edilip, eksporta uly goldaw berilýär. Täze karara laýyklykda eksport we import işleri bir ýerden dolandyrylýar. Şeýle hem müsürli ykdysatçylar Yragy dikeltmegiň zerurdygyny aýdýarlar. Sebäbi Yraga her ýyl 2,8 mlrd dollarlyk haryt eksport edilýärdi. Emma bu işiň amala aşmagy üçin pesinden 8-10 ýylyň gerekligi hem aýdylýar.

Afrika yklymynyň ýenede bir ýokary derejede ösen döwleti Günorta Afrika Respublikasydyr. Bu respublika yklymyň senagat taýdan iň ösen ýurdudyr. Respublikanyň ilaty 25 mln adam bolup paýtagty Pretoriý şäheridir. GAR prezidenti dolandyryşly respublikadyr.

Günorta Afrika beýleki Afrika ýurtlaryna garanyňda tebigy baýlyklarynyň dürliligi bilen tapawutlanýar. Bu respublikada gazylyp alynýan çig mallary gaýtadan işlemeklik giňden ýaýrandyr. Bu ýurt ähli Afrika yklymyndaky ýurtlaryň jemi önümleriniň 25 göterimi, senagat önümçiliginiň 40 göterimi düşýär. Bu döwletiň hojalyk keşbini ozalky bilen dag-magdan senagaty kesgitleýär. GAR altynyň zapasy we ony çykarmak birinji, almazyň zapasy we gory boýunça ikinji, uran boýunça üçünji orny eýeleýär. Eksportynyň düzüminde hem şu sanalyp geçilenler has agdyklyk edýär. Metallurgiýa ýerli çig mala daýanýar. Maşyn gurluşygy ýokary derejede ösendir. Ýurduň oba hojalygynda esasn ekerançylyk agdyklyk edýär. Esasy ekinleri bugdaý we mekgejowendir. GAR tutuş Afrikada azyk önümlerini eksport edýän ýeke-täk döwletdir.

GünortaAfrika Respublikasy bir ykdysady taýdan däl-de harby taýdan hem ösen ýurtdur. Bu ýurt 1960-njy ýyllardan başlap apertaid (jynsparaz) syýasaty ýöretdi. Goňşuçylykda ýerleşýän ýurtlary basyp alyp başlady. Ýöne halkara gysyşlardan soň bu syýasatyny bes etmeli boldy. Emma, basylyp alnan ýerlerden özüne arzan çig maly we işçi güýjüni import edýär. Bu döwlet yklymyň işçi güýjüni import edýän ýeke-täk döwletdir.

9.3 Afrikan yzygalaklygyny ýeňip geçmekligiň meseleleri.

Afrika yklymynyň ykdysadyýetini ýokary götermek üçin 1965-nji ýylda ilkinji gezek forum geçirildi. Bu foruma gatnaşýan ýurtlar yklymy nädip halas etmelidigi barada giňişleýin maslahat geçirdiler. Bu forum soň-soňlar hem geçirildi.

Käbir ykdysadyýetçiler bu ýurtlary halas etmek üçin esasy roly ösen döwletler oýnamaly bolarlar diýip çak edýärler. Ilkinji nobatda bu döwletleriň daşarky bergilerini geçmelidir diýip, ykdysadyýetçiler nygtaýarlar. Sebäbi bir näçe ýyllaryň dowamynda karzyna alnan bergiler, olaryň wagtynda üzülmezligi, göterimleriň ýokarlanmagy netijesinde bu ýurtlaryň daşary bergileri jemi 1 trln dollardan geçýär. Bu bergileri geçmeklik, şeýle hem berginiň ujundan azda-kände süýşürilip durulmagy öňem ysgynsyz ykdysadyýete agyr zarba urýar. Emma, ösen ýurtlar bu ýagdaýdan peýdalanýarlar. Sebäbi bu ýurtlaryň tebigy çig mallara baý bolmaklygy ösen ýurtlaryň “işdäsini” oýarýar. Olar berginiň ujundan arzan bahadan çig mal satyn alýarlar. Afrika ýurtlarynyň iň köp bergidar ýurdy ABŞ-dyr. ABŞ-a hatda GAR-nyň hem bergisi ýeterlik derejededir. GAR jynsparazlyk syýasatyny ýöredýän ýyllary ABŞ-a bu ýurdy jany-teni bilen goldady. Aýratyn hem onuň döwlet eýeçiligine geçmek isleýän ýurtlara has agressiw garşylyk görkezmegi ABŞ hoş ýokýardy. Şonuň üçin ABŞ bu ýurda örän köp möçberde harby tehnika satdy. Goşuny dişinden-dyrnagyna çenli ýaraglandyrdy. Hatda golaý aralyga atýan we howa hüjümine garşy ulanylýan raketalara çenli berdi. Emma “sowuk urşuň” tamamlanmagy bilen sosialistik ulgam hem ýykyldy. ABŞ-a

bolsa bütindünýäde demokratiýany goramak baradaky syýasatyny jar etdi. Indiden soň oňa jynsparazlyk düzgüni ýöredýän ýurt amatly boljak däl. Şonuň üçin hem ABŞ, GAR-y jynsparazlykda aýplady. Şeýle hem öňki berlen harby, maliýe we beýleki kömekleri yzyna gaýtarmalydygy ýatladyp başlady. Bu kömekler bolsa 18 mlrd dollardan hem geçip ýatyr. Munça bergini birbada beräýmek islendik ýurda agyr düşjekdigi görnüp dur. Şonuň üçin hem hökümet amerikan hökümetiniň talabyna görä ýerli çig mallara daşary ýurt maýasyna goýulýan päsgelçilikleri amerikan maýasy üçin aradan aýyrady. Amerikan maýasyna salynýan salgytlary peseltdi. Berginiň ujundan çig mallar aýratyn hem altyn, almaz we uran bilen hasaplaşyp başlady.

Hut şular ýaly ýagdaýlar yklymyň beýleki ýurtlary üçin hem häsiýetli zatlardyr.

Hut şular ýaly emeller beýleki ýurtlaryň hem dowam edýär. Mysal üçin, Fransiýa Tunis öz garaşsyzlygyny jar edenden soň bu ýurda embargo girizdi. Beýleki gatnaşyk saklajak bolýan döwletlere hem dürli hili päsgelçilikler döretdi. Emma birdenem bu ýurt bilen gatnaşyklaryny dikelti. Öz maýasy üçin erkinlik bermegini talap etdi. Halkara gabawdan sypmak üçin Tunis bu talaplary kabul etdi.

Ýokardaky getirilen mysallardan görnüşi ýaly ösen döwletler özleri üçin bu aňsatja awdan dynaslary gelmeýär. Şonuň üçin hem bergileri geçmek baradaky mesele entekler başa bararly däl.

Käbir ykdysadyýetçiler diňe ýerli senagaty ösdürmegiň zerurdygyny aýdýarlar. Munuň özi elbetde dogrudyr, ýöne nädip ösdürmeli? Mesele şu ýerde. Ýerli hökümetiň senagaty ösdürmek üçin ýeterlik serişdeleri ýok. Şonuň üçin olar ýene-de kömegi mätäç. Halkara walýuta Fondundan kömek amatly diýip hasap edýänlerem ýok däl. Ýöne HWF hem afrika döwletlerine uly möçberlerde karzyň berilmegini juda töwekgelçilikli hasap edýär. Sebäbi bu ýurtlar entek öňki bergilerini hem berenoklar. Şeýle hem HWF bu ýurtlara şeýle uly möçberde karzyň berilmegi beýleki ýurtlara berilýän karzyň azalmagyna getirjekdigini aýdýarlar. Bu bolsa öz gezeginde dünýä ykdysadyýetiniň ösüşine ters täsir etmek mümkinçiligi bar diýip hasaplaýarlar.

Afrikanyň ykdysadyýetini ýokary götermek üçin esasy meseleleriň biri hem ilatyň söwatsyzlygydyr. Ilatyň sowatsyzlygy bu ýerde akyl zähmetini köp talap edýän önümçilikleri açmaga mümkinçilik berýär. Şeýle hem täze tehnika durmuşa ornaşdyrmak birnäçe adamlaryň işsiz galmagyna getirjek. Mysal üçin bir ýer sürýän traktoryň satyn alynmagy 120 adamyň işsiz galmagyna getirýär. Bu bolsa öň hem zordan gününü aýlaýan adamlara has hem agyr düşjek. Ykdysadyýetde amala aşyrylýan özgertmeleriň köpüsini birbada amala aşyrmaly däl diýip hasap edýänlerem bar. Sebäbi täzeke önümçilikde işläp biljek kadalary ýetişdireniň bilen hem öndürilen önümleri satyn almaga halkyň gurbaty çatanok. Şonuň üçin hem halkyň sarp edililik ukybyny ýokary götermek hem zerur.

Çözmegi kyn bolan meseleleriň biri hem açlyk, çaga ölümi we keselçilikdir. Açlyk we dürli kesellerden ýaňa bu yklymda her ýylda 10 milliona golaý adam ýogalýar. Aýratyn hem çaga ölümi biçak ýokary. Amerikan bilermenleri şeýle hasaplama çykarypdyrlar. Ýewropada bir sygra günde 3 dollarlyk çykdajy edilýär. Emma Afrikada ýaşaýan halklara günde 1-dollardan hem düşenok. Haýran galaýmaly hasaplama. Keselçilikden ýogalanlary azaltmak üçin käbir dindarlar yslamy ýaýratmagyň zerurdygyny aýdýarlar. Olaryň nygtamagyna görä yslam dinine uýýanlaryň arasynda keselçilik az bolýar. Geçirilen barlaglar munuň dogrudygyny tassyk etdi.

Umuman alanyňda Afrika yklymynyň yzagalaklygynyň esasy alamatlaryny görkezýän deliller örän kän. Ýöne bu müşgillikleri nädip çözmelidigini görkezip bilýän ýeke-täk we dogry çözgüt welin entek tapylaýanok.

10-njy bab: Türkmenistanyň durmuş-ykdysady modeli

10.1 Türkmenistanyň ykdysady modeliniň ýörelgeleri we alamatlary

Türkmen ykdysady-durmuş modeliniň emele gelmegi ykdysadyýetimiziň geçiş döwri bilen şertlendirilendir. Ykdysadyýetimizi tapgyrlaýyn bazar gatnaşyklaryna geçirmek bu modelniň aýratynlygydyr. Geçiş döwründe halkyň sosial-medeni ýagdaýyny gorap saklamak, ony ösen döwletleriň hataryna çykarmak bu modelniň häsiýetli taraplarynyň biridir. Geçiş döwründe emele gelen bu model birnäçe ýörelgelere esaslanýar. Ol ýörelgeler aşakdakylardan ybaratdyr.

- Agalyk etmek hukugynyň ýörelgesi. Bu ýörelge jemgyýetimizde diňe kanunçylyk-hukuk esaslaryň agalyk edýänligini aňladýar. Kämil jemgyýetçilik, ykdysady kanunlaryň kabul edilmegi we olaryň ýerine ýetirilmegi ýörelgäniň esasy mazmunyny düzýär.
- Ählumumy we adaty abadançylyk üçin maddy esas hökmünde ykdysady ösüşiň durnuklylygynyň ýörelgesi. Bu ýörelgäniň esasy mazmuny durmuşa ornaşdyrylýan her bir özgertmeleriň wagtlaýynça däl-de, yzygiderli, durnukly ösüşi üpjün etmek üçindir. Ýurdumyzyň eýýäm birnäçe ýyllar bäri aýratynda bütin dünýä maliýe-ykdysady çökgünlik döwründe-de durnukly ösüşe eýe bolmagy bu ýörelgäniň doly ýerine ýetirilýändigini görkezýär.
- Bar bolan kanunlaryň çäklerinde hojalygy ýörediji subýektleriň ykdysady işiniň erkin ýörelgesi. Türkmenistanda hojalygy ýöretmägiň dürli guramaçylyk-hukuk görnüşleri üçin deň ykdysady şertler döredilýär. Beýle diýildigi ýurdumyzyň her bir raýaty we hasaba alnan daşary ýurtly telekeçiler üçin deň derejede şertler deň derejede şertler döredilýär diýilmekligi aňladýar.
- Ilatyň zähmete ukyplarynyň doly iş bilen üpjünçiliginiň ýörelgesi. Bu şertleri döwlet döretmelidir. Bu ýörelge Türkmenistanyň hökümetiniň üns merkezinde durýar. Ýurtda iş orunlaryny, aýratyn hem ýurduň gür ilatly sebitlerinde döretmegi göz önünde tutýar ýörite maksatnamalar işlenilip taýýarlanylýar. Mysal üçin täze etraplaryň döredilmegi, gür ilatly ýerlerden

ilatyň täze açylan ýerlere göçürilmegi, el we akyl zähmetini köp talap edýän önümçilikleriň durmuşa ornaşdyrylmagy bu aýdylanlara aýdyň mysaldyr.

- Ilata durmuş kepillikleriniň ulagamyny kämilleşdirmek yzyiderli kämilleşdirilýär we ýurtda durmuş-ykdysady ýagdaýlaryň üýtgemeginiň derejesi boýunça düzedişler girizilýär. Şeýlelik bilen, eger islendik ykdysady ulgamyň umumy wezipesi jemgyýetiň durmuşa ukyplylygynyň maddy şertlerini üpjün etmek bolup durian bolsa, onda ol, elbetde, durmuşa gönükdirilen bazaar ykdysadyýeti üçin hem şeýle bolup galýar, onuň özboluşly wezipeleri bolup, şu aşakdakylar durýar:

- Raýatlaryň durmuş isleglerini kanagatlandyrmak:
- Durmuş adalatlygynyň üpjün edilmegi:
- Ykdysady ösüşiň çäklerinde jemgyýetiň ähli gatlagynyň maddy we ruhy hal-ýagdaýynyň ösüşini üpjün etmek:
- Durmuş ylalaşygy, durmuş-garşylygynyň gowşadylmagy.

Durmuş bazar ykdysadyýetiniň esasy düzüjileri bolup döwlet we bazar çykyş edýär. Şunda durmuş hal-ýagdaýy bilen ykdysady ösüşiň arasyndaky gatnaşyk berk ýagdaýda aňladylmaly däldir, sebäbi ol, gürrüňsiz, ykdysady ulgamyň nusgalarynyň (ýurda, onuň ösüşine, mümkinçiligine, raýatlaryň mentalitetine) durmuşa geçirilişiniň anyk şertlerine baglydyr. Şonuň bilen birlikde, durmuş bazaar ykdysadyýetiniň häzirki zaman ösüşiniň tapgyrynda beýleki ykdysady ulgamlar bilen deňeşdirreninde artykmaçlyga, eýedir, sebäbi olar nusgalary döretmäge mümkinçilik berýärler, olar dürli ştlerde has uly (ýa-da has pes) oňyn ykdysady we durmuş netijelerine getirýärler.

Durmuş gönükdirilen bazar ykdysadyýetiniň manysy şu aşakdakylarda jemlenýär:

- döwlet raýatlaryň mynasyp we howpsuz ýaşaýşynyň kepili bolup durýar;
- döwlet durnuklylygy we ähli ýagdaýlaryň hukuga laýyklygyny üpjün etmek maksatalry bilen bazar ykdysadyýetiniň öz eline alýar, olar öz nobatda durmuş institutlaryna täsi edýärler.

Garyşyk ykdysadyýetde hojalyk guraly düýpli özgertmä sezewar bolýar. Hojalygy ýöretmegiň meýilnamalaşdyryş institutlary dolandyryşyň marketing ulgamy görnüşinde aýry-aýry firmalaryň çäklerinde mundan beýläkki ösüşe eýe bolýarlar. Şol bir wagtda makro derejäniň meýilnamalaşdyryş usullary ykdysadyýeti döwlet kadalaşdyryşy bilen baglanyşyklydyr.

Meýilnama laýyklykda bazaryň talaplaryna işjeň uýgunlaşan hökümdede çykyş edýär. Netijede ykdysady ösüşiň esasy wezipeleri hem täze çözgüdi alýar. Diýmek, öndürilýän öndürilýän önümleriň möçberi we gurluşyk baradakymesele firmalaryň çäklerinde marketing barlaglarynyň, şeýle hem YTÖ-niň ilari tutulýan ugurlarynyň seljermesi, makro derejä jemgyýetçilik isleginiň ösüşiniň çaklamasy esasynda çözülýär. Bazaryň çaklamasy öz wagtynda köneleşen harytlaryň nçykarylyşyny kemeltmäge we önümleriň görnüşi boýunça hil taýdan täze nusgalaryny çykarmaga geçmäge mümkinçilik berýär. Önümçiligi dolandyrmagyň marketing ulgamy heniz önümi öndürmäge başlamazdan öň şu önümleriň esasy agramyny öndürýän kompaniýalara jemgyýetiň zerurbolan çykdaýylaryna laýyklykda özbaşdak çykdaýylary çykarmaga mümkinçilik berýär. Döwletiň pudaklaýyn we umumymilli maksatnamaalrywe gurluşyna düýpli täsiri ýetirip, üýtgeýän jemgyýetçilik isleglerine laýyklykda olaryň has uly üpjünçiligini gazanýarlar.

Serişdeleri peýdalanmak wezipesi has uly geljegi bar bolan pudaklary nazara almak bilen strategiki meýilnamalaşdyrmagyň esasynda iri kompaniýalaryň çäklerinde çözülýär. Şol bir wagtda möhüm pudaklaryň ösdürmegine serişdeleri paýlamak býujet geçirmeleriniň, ylmy-tehniki rewolýusiýanyň (YTR) ileri tutulýan uurlarynda ylmy-barlag we tejribe-konstruktorçylyk işleriniň (YBTKI) geçirilmeginiň, döwlet umumymilli we döwletara maksatnamalarynyň hasabyna bolup geçýär.

Ahyrsoňy, döredilen jemi içerki önümi (JIÖ) paýamak diňe bir döp boýunça emele gelen görnüşleriň esasynda çözülmän, eýsem, “adam faktorynyň” ösüşi üçin goýulan goýumlaryň üsti iri kompaniýalar, şeýle hem döwlet tarapyndan berlen has uly serişdeler doldurylýar (bilim ulgamyny, şol sanda dürli hünäril

işgärleri gaýtdan taýýarlamagy, ilata medisina hyzmatlaryny kämilleşdirmegi, durmuş hajatlaryny maliýeleşdirmegi).

Döwletiň strategiýasynyň geljekde başga hala geçmegi şulardan ybarat bolmaly:

- ykdysady we durmuş hal-ýagdaýyny goldamakda döwleriň roluny güýçlendirmek;

- ygtybarly kepilleriň we kanunlary ýerine ýetirmegiň, hyzmatdaşlygyň, dürli jemgyýetçilik toparlarynyň we döwlet institutlarynyň üsti arkaly döwlet syýasatyny emele getirmäge raýatlaryň işjeň gatnaşmagynyň esasynda durnukly ösüşi üpjün etmek bazar, döwlet we jemgyýetçilik kadalaşdyrylyşyny netijeli utgaşdyrmak we sazlaşdyrmak.

Bu strategiki ugurlary durmuşa geçirmek üçin döwletiň ýerine ýetirýän wezipeleri boýunça şu aşakdaky toparlary anyklamak gerekdir:

- şahsyýetiň hukuklarynyň we azatlygynyň, hususyýetçiniň hem-de hojalygy ýöredijiniň hukuklarynyň üpjünçiligini:

- durnukly durmuş-ykdysady ösüş we durnukly makroykdysady ýagdaýy emele getirmek esasynda ykdysadyýetiň anyk ulgamynyň netijesi ösüşi üçin şertleriň döredilmegini:

- milli ykdysadyýetiň bäsdeşige ukyplylygynyň derejesiniň ýokarlandyrmagynyň goldanylmagyny;

- ýakyndaky we uzakdaky daşary ýurtlar bilen köp şahly ýakynlaşmak gatnaşyklaryny ösdürmäge gönükdirilen işjeň daşary ykdysady syýasatyň geçirilmegini;

- saglygy goraýyşy, bilimli we ylmy, medeniýeti we sungaty, sporty we syýahatçylygy ösdürmäge ilari tutulýan ugurlary esasynda milletiň sagdynlaşdyrylmagy, onuň biliminiň we medeniýetiniň derejesiniň ýokarlandyrmagy üçin zerur bolan şertleriň döredilmegini;

- ilatyň durmuş taýdan goragsyz gatlagynyň goldanylmagyny;

- töwerekdäki gurşawyň goragyny we ekologiki ýagdaýyň gowulandyrmagyny;

- ýurduň milli howpsuzlygynyň üpjün edilmegini.

Şeýlelik bilen, durmuşa gönükdirilen bazar ykdysadyýeti şu aşakdakylary hasaba almalydyr:

- bäsleşikli ykdysadyýeti ösdürmek üçin şertleri we döwletiň bazary ykdysady kadalaşdyryşynyň elementlerini;

- ykdysadyýetiň netijililigini ýokarlandyrmaga gönükdirilen güýçli döwlet syýasatyny we jemgyýetde durmuş adalatlylygynyň üpjün edilmegini;

- hususy eýeçilige aldegirmesizligini we goldawy, ykdysadyýetiniň, netijeli döwlet ulgamy bilen onuň amala aşyrylmagynyň üpjünçiligini.

Netijede Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiň nusgasyny emele getirmekde şu alamatlar peýda bolýar.

Birinjiden, bu garyşyk bazaar ykdysadyýetli durmuşa gönükdirilen görnüşli nusga bolmalydyr, ol durmuş bazar hojalygynyň we makroykdysady kadalaşdyryşyň guralyna sazlaşykly utgaşýar. Ikinjiden, ol bir tarapdan, ykdysadyýetiň hususy ulgamynyň iň göz önünde tutmalydyr. Şunda döwlet ulgamynyň agdyklyk etmegi oňa haýsydyr bir aýratyn ýeňillikleriň, artykmaçlyk ýa-da aýratyn hukuklaryň berilýändigini aňlatmaly. Şonuň bilen birlikde hususy ulgamyň çalt depginde ösdürmegi döwlet kärhanalarynyň emeli ýa-da hüjüm edijilikli paýlaşylmagyny aňlatmaýar. Bu ýerde esasy ölçeg hökmünde eýeçiligi başga ýagdaýa geçirmegiň ykdysady we durmuş netijeliligi göz önünde tutulmalydyr.

Üçünjiden, ýakyn geljekde Türkmenistanyň ykdysadyýeti başga bir zat däl-de, ykdysadyýet bolmalydyr, onuň dolandyrylyşyna ykdysady ýagdaýlara we bazaryň öz-özini kadalaşdyryşyna bitewi döwlet kadalaşdyryşy wekiçilik eder. Şunda makro kadalaşdyryş ulgamynyň gowşadylmagy we gysylmagy diňe bazaryň öz-özini kadalaşdyryşynyň ösen görnüşleriniň emele gelmegini we ýokarlanmagynyň derejesi boýunça geçip bolar.

Dördünjiden, ykdysadyýet ulgamynda bazara tarap ugur almagyň we bazaar meýilleriniň güýçlenmegi durmuş ulgamynda döwletiň rolunyň şoňa meňzeş güýçlenmegi bilen utgaşyklykda geçmelidir.

10.2 Türkmenistanyň sosial-ykdysady syýasaty

Sosial ulgam düzüm taýdan çylşyrymly bölekdir. Ol milli ykdysadyýetiň öz wezipesi ýerine ýetirmegi üçin zerur bolan ilatyň ýaşaýyş işi üçin şertleri döredýän pudaklaryň toparyny öz içine alýar. Sosial ulgamyň hyzmatlarynyň uly bölegi bir derejede jemgyýetçilik nygmatlary hökmünde toparlaşdyrylýar hem-de, hyzmatlar sap jemgyýetçilik nygmatlaryna ýakyn boldugyça, olaryň ösdürilmeginde döwlet uly rol oýnaýar. Döwlet Türkmenistanyň Konstitusiýasynda we beýleki kanunçylyk namalarynda sanalyp geçilýän jemgyýetçilik nygmatlarynyň belli bir toplumyny ähli raýatlar üçin elýeterli etmek borjuny öz üstüne alýar, olaryň bir bölegi ähli ilata ýa-da raýatlaryň ýeňillik degişli toparlaryna mugt berilýär.

Sosial pudaklara şu aşakdakylar degişlidir:

1. Saglygy goraýyş.
1. Ylym we bilim.
2. Medeniýet we sungat.
3. Sport we syýahatçylyk
4. Durmuş üpjünçiligi we hyzmatlary döredýän beýleki pudaklar degişlidir.

Türkmenistanda sosial pudaklaryň ähmiýeti uludyr. Ykdysadyýetiň ösüşi köp babatda sosial pudaklaryň ösüşi bilen baglanyşyklykda bolýar. Häzirki zaman önümçilik derejesini önümçilik däl ugry ösdürmezden göz önüne getirmek mümkin däl. Ykdysadyýetiň döwletdäki orny hökmany suratda halkyň hal ýagdaýy, saglygy goraýyşy ösdürmek, ýaş nesilleriň terbiýesi ýaly möhüm ugurlar bilen utgaşyp gidýär.

Sosial syýasatyň maksady ilatyň hal-ýagdaýynyň ýokarlandyrylmagy, ýaşaýyşyň ýokary derejesini we hiliniň üpjün edilmegi bolup durýar. Olar şu görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär: ýaşaýyşyň maddy çeşmesi bolan girdejiler, iş bilen meşgullyk, saglyk, ýaşaýyş jaýy, bilim, medeniýet, ekologiýa.

Saglygy goraýyş, bedenterbiýe we sport ozaly bilen iňňän möhüm sosial wezipeleri ýerine ýetirýärler, şonuň bilen birlikde hem olar adamlaryň jemgyýetçilik peýdaly işe yzygiderli, dowamly, işjeň gatnaşmalkaryna, fiziki we

döredijilik güýçleriniň dikeldilmegine we pugtalandyrylmagyna ýardam edýärler, zähmet resurslarynyň üznüksiz önümçiligine gös-göni gatnaşýarlar, ýurduň zähmet kuwwatyny artdyrmaga ýardam edýärler.

Saglygy goramaklygyň bütin ulgamynyň önümçiligiň ykdysady netijeliligine edýän täsiriniň iş ýüzünde möçberini şu ulgamyň ösdürilmegi we kämilleşdirilmegi arkaly dolandyryp bolýan netijeleriň ýa-da ýitgileriň hasabyny ýöretmek bilen aňlatmak mümkindir.

Keselçilikden we ölümden çekilýän ýitgiler, ykdysadyýetde ýerine ýetirilmedik iş, adam-sagatlary, saglygy bejermek üçin harajatlar görnüşinde ýüze çykýar. Saglygyň pugtalandyrylmagy, bedenterbiýe işgärleriň zähmet öndürijiliginiň ýokarlandyrylmagyna ýardam edýär. Saglygy goraýyş hyzmatlarynyň netijeliliginiň ýokarlanmagy netijesinde keselçiligiň kemelmegi we zähmet işiniň döwrüniň uzalmagy iş wagty gorunyň artmagyna we degişlilikde zähmet arkaly döredilýän jemi içerki önümiň köpelmegine getirýär.

Bedenterbiýe we sport, tebigaty goraýyş işi şolar ýaly ykdysady ugra gönükdirilendir. Gaýry möhüm wezipeler bilen bir hatarda, olar ilatyň döredijilik, fiziki güýçlerini dikeltmek we goldamak, saglygy saklamak we pugtalandyrmak üçin şertleri döredýärler.

Medeniýet, sungat edaralary möhüm terbiýeçilik wezipesini ýerine ýetirýärler. Diňe ýokary medeniýetli, işeňňir adam sosial-ykdysady ilerlemäniň çaltlandyrylmagyna önjeýli goşant goşup biler.

Ylym we bilim ykdysady ösüşiň inňän möhüm faktory bolup durýar, çünki, olar dünýä derejesindäki innowasion hadysalara ýardam berýän adam kapitalynyň özboluşly hereketlendirijisine öwrülýär.

Bilim ulgamy mekdebe çenli terbiýe, orta mekdep bilimi, işgärleriň başlangyç hünärjeňlik taýýarlygyndan başlap, tä ýokary ylmy kär edinmeklige çenli ulgamy ýaly basgançaklary öz içine alýar.

Saglygy goraýyş.

Sosial pudaklarynyň içinde saglygy goraýyş esasy orny eýeleýär. Ilatyň saglygyny goramak, olaryň işe ukyplylygyny ýokarlandyrmak saglygy goraýyş edaralarynyň, saglyk öýleriniň esasy wezipesi bolup durýar.

Saglygy goraýyşda işleýän lukmanlaryň umumy sanyna kesel bejeriş, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreşmek gullugynda, sosial üpjünçilik edaralarynda, ylmy-barlag institutlarynda, işgärleri taýýarlamak bilen meşgullanýan edaralarda, saglygy goraýyş edaralarynda we beýleki ýerlerde ýylyň ahryna işleýän ýokary bilimli lukmanlaryň ählisi girýär.

Orta saglygy goraýyş bilimli işgärleriň umumy sanyna kesel bejeriş, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreşmek gullugynda, sosial üpjünçilik edaralarynda, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynda, mekdeplerde, çagalar öýlerinde we beýleki ýerlerde işleýän orta saglygy goraýyş bilimli işgärleriň ählisi girýär.

Gatnalyp bejergi alynýan bejeriş-saglyk edaralarynyň sanyna saglyk öýleri, saglygy goraýyş-keseli anyklaýyş merkezleri, AIDS-e garşy göreş we keseliň önüni alyş boýunça merkezler we beýlekiler girýär.

Saglygy goraýyşyň esasy görkezijileri (ýylyň ahrynda)

13-nji tablisa

	2000	2007	2008
Ähli hünärdäki lukmanlaryň sany-hemmesi, müň	14,2	13,0	12,7
Maşgala lukmanlary, müň	3,1	3,0	2,9
Orta bilimli saglygy goraýyş işgärleriniň sany-hemmesi, müň	38,1	22,5	22,2
Maşgala şepagat uýalary, müň	6,2	5,2	5,2
Hassahana edaralarynyň sany, birlik	114	146	123

Hassahanada orunlaryň sany-hemmesi, müň	24,4	23,1	23
Şäher saglyk öýleriniň sany, birlik	32	33	33
Gatnalyk bejergi alynýan bejeriş-saglyk edaralarynyň kuwwatlylygy (bir tapgyrda kabul edip bilijiligi)-hemmesi, müň	46,5	46,3	47,7

(Türkmenistanyň ýyllyk statistikit neşiri. 2000-2008ý)

Ýurdumyzda 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwary ýagdaýynda ähli hünärdäki lukmanlaryň sany 12,7 müňe, maşgala lukmanlaryň sany 2,9 müňe, orta bilimli saglygy goraýyş işgärleriniň sany 22,2 müňe, maşgala şepagat uýalarynyň sany 5,2 müňe deň boldy. Şol döwürde hassahana edaralarynyň sany 123-e, hassahanadaky orunlaryň sany 23,0 müňe, şäher saglyk öýleriniň sany 33-e ýetipdi. Gatnalyk bejergi alynýan bejeriş-saglyk edaralarynyň bir tapgyrda kabul edip biliji kuwwatlylygy 47,7 müňe deň.

Esasy hünärler boýunça lukmanlaryň sany

14-nji tablisa

	2000	2007	2008
Hemmesi			
Lukmanlaryň hemmesi	13495	12104	12061
Şolardan			
Maşgala lukmanlary	3138	3004	2927
Iç keseller ugry boýunça lukmanlar	1649	1422	1415
Hirurgiýa ugry boýunça lukmanlar	1586	1463	1478

Akuşer-ginekologlar	909	717	718
Çaga lukmanlary	402	315	310
Göz lukmany	197	159	164
Gulak-burun, bokurdak lukmanlary	144	123	112
Beýni kesellerini bejerýän lukmanlar	212	186	195
Ruhy keselleri bejerýän lukmanlar	139	155	155
Inçekesel bejerýän lukmanlar	236	238	235
Deri we weneriki keselleri bejerýän lukmanlar	174	114	114
Bejeriş bedenterbiýesi we sport bilen meşgullanýanlara gözegçilik ediji lukmanlary	3	6	6
Ähli howply kesellere garşy arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreşmek toparlarynyň lukmanlary	682	725	729
Diş lukmanlary	840	569	568

(Türkmenistanyň ýyllyk statistikit neşiri. 2000-2008ý)

Saglygy goraýyş ulgamy ykdysady nukdaýnazardan özünde medisina kömegini bermegiň barşyny jemleýär. Oňa derman üpjünçiligi, lukman gözegçiligi, geçirilýän kesel bejerişiniň netijelerine hökmany baha bermek bilen stasionar we ambulator kömekler hem girýär.

Saglygy goraýyşyň guramaçylyk meseleleri sosial ulgamyň öňünde durýan wezipeleriň möhüm bölegidir. Hususan-da, eneligi we çagalygy goramak, maýyplara, uruş weteranlaryna, pensionerlere lukmançylyk hyzmatlaryny ýeňillikli şertlerde bermek ýaly sosial ähmiýetli meseleler kanunçylyk taýdan kepillendirilmedik halatynda saglygy goraýyşyň sözüň doly manasynda hereket edýän sazlaşykly mehanizmini göz öňüne getirmek örän kyn. Şonuň üçin, saglygy goraýyşy ösdürmek syýasaty we oňa çemeleşmeler umumy durmuş syýasatynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Saglygy goraýyşy guramak örän çylşyrymly ylym bolmak bilen dürli nazary bilimleriň, täze tehnologiýalaryň we amaly lukmançylygyň aýratynlyklaryny öz içine alýar. Şol sebäpli ulgamy guramagyň dogry usulyny saýlap almak saglygy goraýyşy dolandyrmaga we onuň işiniň kadaly bolmagyna, maddy-tehniki binýadynyň, kanunçylyk esaslarynyň berkdən tutulmagyna uly täsir edýär.

Ilatyň saglygyny goramak babatda Türkmenistanyň syýasatynyň esasy ugurlarynyň konsepsiýasy 1995-nji ýylyň iýul aýynyň 21-inde kabul edilen „Saglyk“ Döwlet maksatnamasynda kesgitlenendir. Bu maksatnamada, beýleki pudaklar bilen bir hatarda, Türkmenistanda Saglygy goraýyşy ösdürmeklik göz öňünde tutuldy. Bu resminamanyň çäklerinde „Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda“ hem-de „Melhemçilik we derman üpjünçiligi hakynda“, „Iýmit önümleriniň hili we howpsuzlygy hakynda“, „Adamyň immuno ýetmezçilik wirusy sebäpli döreýän keseliň önüni almak hakynda“, „Adatdan daşary ýagdaýlaryň önüniň alynmagy we ýok edilmegi hakynda“, „Çaganyň hukuklarynyň kepillikleri hakynda“, „Neşe serişdeleri, psihotrop maddalar we olaryň bikanun dolanyşygyna garşy göreş çäreleri hakynda“ Türkmenistanyň kanunlary, „Çilim çekmegi, nas atmagy gadagan etmek hakynda“ Türkmenistanyň Prezidentiniň Permany, „Garaşsyz Türkmenistanyň saglyk gününü bellemek, geçirmek hakynda“ Türkmenistanyň Prezidentiniň Permany, „Duzy ýodlamak we uny demir bilen rençlendirmek barada“ Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary, „Türkmenistanda ilatyň saglygyny goramak babatda işiň aýry-aýry görnüşlerinde ygtyýarlandyrmagy kämilleşdirmek hakynda“ Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary we saglygy

goraýyş ulgamynyň gurluş düzümi kabul edildi. „Saglyk“ Döwlet maksatnamasy ýurdumyzda saglygy goraýyşy kämilleşdirmek babatda özgertmeleriň aýgytly tapgyryna geçmäge badalga berdi. Saglygy goraýyş ulgamynyň her bir derejesindäki edara-kärrhanalaryň jogapkärçiligini takyk kesgitlep, ýokardan aşaklygyna we keseligine olaryň özara baglanyşygy boýunça täzeçe çemeleşmeleri aýdyňlaşdyrdy. Esasy gazanylan netije – ýurduň ilatynyň näsaglamak derejesiniň üzüň-kesil peselmegidir. Munuň özi ýöne ýerden däl, sebäbi keselleriň önüni almak, sagdyn durmuş ýörelgeleriniň, bedenterbiýäniň we sportuň halkyň arasynda giň meşhurlyk gazanmagy syýasatyň bu ulgamda alyp barýan işleriniň baş ugurlarydyr. Maksatnama laýyklykda biriniň işlerini gaýtalaýan lukmançylyk edaralary ýatyryldy, wezipe birlikleri we orun sanlarynyň ulanyş möhletleri azaldyldy, şeýle hem gatyşyk maliýeleşdirme ulgamyna geçildi.

„Saglyk“ döwlet maksatnamasynyň esasy komponentleriniň biri 1996-njy ýylda maşgala lukmançylygynyň girizilmegi, birinji lukmançylyk-sanitar kömeginiň kuwwatlandyrylmagy, halka berilýän lukmançylyk kömeginiň keselleriň önüni alyş häsiýetiniň güýçlendirilmegi boldy. 1996-njy ýylda döwlet meýletin lukmançylyk ätiýaçlandyrmasy ulgamy ornaşdyryldy. Meýletin lukmançylyk ätiýaçlandyrmasy ulgamynyň ornaşdyrylmagy lukmançylyk kömeginiň hil derejesiniň täze sepgitlere beýgelmegine, ülke raýatlarynyň sosial taýdan goralmagyny we her bir adamyň öz saglygy üçin jogapkärçiliginiň artmagyna sebäp boldy. Lukmançylyk ätiýaçlandyrmasyna geçilmegi ülke raýatlarynyň hut özüleriniň saglygy goraýyşyň maliýeleşdirilmegine ýer almaklaryny göz önünde tutýardy. Halkyň sosial taýdan goralmagynyň ýokarda agzalan çäresi birnäçe ýeňillikleriň berilmegini göz önünde tutýar. Meselem meýletin lukmançylyk ätiýaçlandyrmasynyň aýlyk gatanç tölegleriniň möçberi, raýatlaryň aýlyk zähmet haklarynyň, talyp haklarynyň, pensiýalaryň, kömek pullarynyň we girdejileriň, hemişelik girdejisi bolmadyk raýatlar üçin bolsa kesgitlenen esas mukdaryň 2%-ne deňdir. Lukmançylyk ätiýaçlandyrmasy, Türkmenistanyň ýaşajylaryna, şol sanda 16 ýaşyna ýetmedik çagalara we başgasynyň eklenjindäki adamlaryň derman serişdelerini (128 görnüşli) we

lukmançylyk maksatly önümleriň öz bahasyndan 90% kemeldilen baha bilen satyn almagyna mümkinçilik döretdi. Olar tölegli lukmançylyk hyzmatlaryndan hem býujete bagly we hojalyk hasaplaşygyndaky bejeriş-öňüni alyş lukmançylyk merkezlerinde 50% peseldilen baha bilen peýdalanýarlar. Mundan daşary-da Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň şypahanalaryna we kurortlaryna ýylda bir gezek gitmekleri 50% peseldilen baha bilen teklipl edilýär.

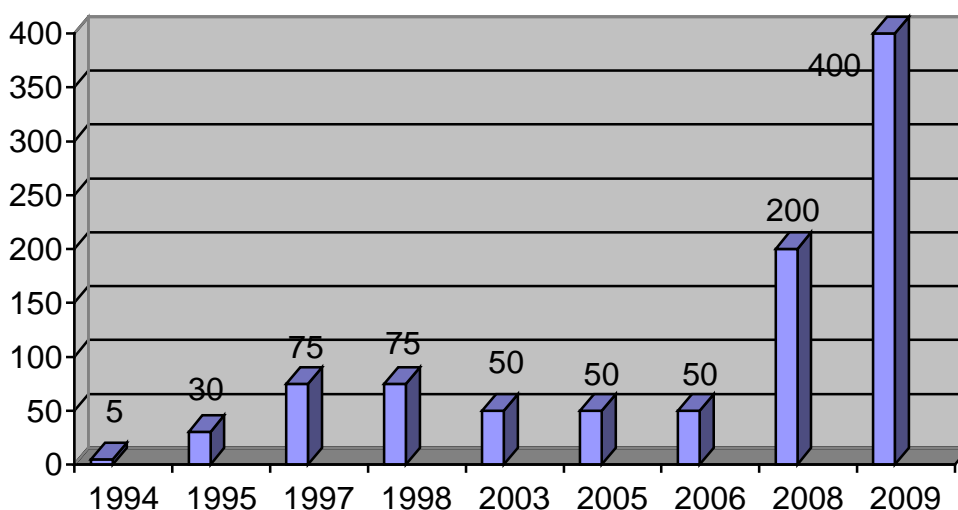
Raýatlaryň ätiýaçlandyрма gatanç tölegleri Türkmenistanyň saglygy goraýyş döwlet gaznasyna gelip gowuşýar. Bu gaznanyň hasabyna ätiýaçlandyрма derman hatlaryna laýyklykda öz bahasyndan 90% arzanlandyrylan baha bilen göýberilýän derman serişdeleri, lukmançylyk maksatly önümler, sanjymlar we immunno-öňüni alyş serişdeleri satyn alynýar, şeýle hem ätiýaçlandyrmasy bolan raýatlara arzanlandyrylan baha bilen berilýän hyzmatlaryň çykdajylarynyň öwezi dolunýar. Gaznanyň serişdeleri saglygy goraýyş we derman senagaty desgalarynyň gurluşygyna, durkunyň täzelenmegine we döwrebaplaşdyrylmagyna, maýa goýum taslamalarynyň durmuşa geçirilmegi üçin alnan daşary ýurt karzlarynyň tölenmegine, uly möçberli ylmy-gözleg işleriniň maliýeleşdirilmegine, saglygy goraýyş we derman senagatynyň sosial maksatnamalarynyň işlerini netijeli we ýokary hilli alyp barýan lukmançylyk kärhanalarynyň ykdysady taýdan höweslendirilmeginiň maliýeleşdirilmegine gönükdirilendir.

Adamlaryň saglygyny olaryň ömrüniň бүтін dowamynda berkitmek we goramak, ynsanyň sagdyn ömrüniň dowamlylygyny artdyrmak hem-de ilatyň „saglyk potensialynyň (mümkinçiliginiň)“ doly amala aşyrylmagyny gazanmak üçin zerur şertleri üpjün etmek Türkmenistanyň saglygy goraýyş ulgamyndaky alyp barýan syýasatynyň esasy maksatlary bolup durýar.

Pudakda täze ýörite awtoulaglaryň satyn alynmagy amala aşyrylýar.

1-nji diagramma

Awtoulaglaryn satyn alynmagy

“Tiz kömek” gullugy üçin “Ford-tranzit” awtoulaglarynyň 1994-nji ýylda 5 sanysy, 1995-nji ýylda 30 sanysy, 1997-nji ýylda 75 sanysy, 1998-nji ýylda hem 75 sanysy, “Mercedes-Bens” awtoulaglarynyň 2003-nji ýylda 50 sanysy, 2005-nji ýylda 50 sanysy, 2006-njy ýylda hem 50 sanysy, Russiýanyň Ulýanowsk awtomobil zawodynyň (UAZ) çykaran ýöriteleşdirilen ulaglarynyň 2008-nji ýylda 200 sanysy, 2009-njy ýylda bolsa 400 sanysy satyn alyndy.

Ýurduň ilatynyň arasynda bellige alnan keselleriň mukdary azalýar, arassaçylyk kadalarynyň berjaý edilişine gözegçilik güýçlenýär. Ene süýdi bilen emdirmek hem-de gan azlyga garşy milli maksatnamalar ýerine ýetirilýär, lukmançylyk edaralarynyň birnäçesi „Çaga bolan mähirli gatnaşykly hassahana“ derejesine mynasyp boldy. Durmuşa geçirilýän immuno önüni alyş maksatnamasynyň çäklerinde ilatyň hökmany mugt immunizasiýasy (sanjymy) alnyp barylýar, şonuň netijesinde ýurtda poliomiýelit (ysmaz) we drakunkulez keselleriniň doly soňuna çykyldy. Malýariýa (gyzzyrma keseline) garşy göreşde üstünlikler gazanyldy, AIW-ýokanç keseliniň ýaýramagynyň önüni almak babatda geçirilýän işler nusga alarlyklydyr. Türkmenistan GDA döwletleriniň arasynda ilkinji we dünýäde dördünji bolup nahar duzuny ýod bilen baýlaşdyrmagy ýola goýan ýurt hökmünde ykrar edildi. Kesgitli ýeňillikleri kepillendirýän meýletin

saglyk ätiýaçlandyrmasyňy wagyz etmek we ornaşdyrmak boýunça çärelere degerli üns berilýär.

Ýurtda garaşsyzlyk ýyllary içinde derman serişdeleriniň giň görnüşlerini öndürmek ýola goýuldy. „Türkmenistanda öndürildi“ diýlen ýazgyly belgi bilen 180-den gowrak derman serişdeleri öndürilýär, olaryň aglabasynyň önümçiligi soňky ýyllarda özleşdirildi.

Ýurduň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligini ilaty lukmançylyk hyzmatlary bilen üpjün edýän döwlet edarasy bolanlygyndan, saglygy goraýyş ulgamyny strategik dolandyryýan döwlet edarasyna öwürmek üçin, guramaçylyk mazmunly özgertmeleri geçirmeklik yzygiderli zerur bolup durýar. Mälim bolşy ýaly, saglygy goraýyşyň oňat ulgamynyň bolmagy ähli ilatyň saglyk ýagdaýynyň gowulanmagyna oňyn täsir edýär.

Hormatly Prezidentimiziň ilatyň aýry-aýry toparlaryny gatnawly şertlerde derman serişdeleri, lukmançylyk hyzmatlary we saglygy goraýyş hajatly önümleri bilen mugt hem-de ýeňillikli esasyda Türkmenistanyň döwlet býujetiniň serişdeleriniň hasabyna üpjün etmek baradaky karary diňe bir ilatyň maddy hal-ýagdaýynyň gowulanmagyna däl-de, eýsem, raýatlaryň bejeriş edaralaryna öz wagtynda ýüz tutmagyna itergi bermek bilen ilatyň arasynda keselçiligiň azalmagyna hem ýardam edýär.

Milli saglygy goraýyş ulgamynyň mundan beýläk-de kämilleşdirilmegi netijesinde ýurduň saglygy goraýyş ulgamyny dünýä standartlarynyň derejesine ýetirmekde uly işler amala aşyryldy. Ilat kepillendirilen derejede lukmançylyk hyzmatlary bilen gurşalýar.

„Saglyk“ Döwlet maksatnamasynyň çäklerinde Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň tabşyrygy boýunça ilatyň jan saglygy üçin bähbitli binalaryň ýüzlerçesi gurlup, ulanylmaga berildi. Şu günki gün ol binalaryň ilatyň baş sagdynlygyny goramakda, adamlaryň ortaça ýaş dowamlylygyny uzaltmakda ähmiýeti diýseň uly.

Aşgabadynyň günorta tarapynda, ajaýyp Köpetdagyň eteginde, oňalyly tebigat we howa şertleriniň zolagynda, içinde halkara lukmançylyk merkezleriniň

müdirliги bolan lukmançylyk şäherçesi guruldy. Şäherçäniň özi 2005-nji ýylda ulanylmaga berlip, 12 mln. amerikan dollary möçberinde serişde goýuldy. Müdirliгиň düzümine häzirkizaman enjamlary bilen enjamlaşdyrylan 1998-nji ýylda açylan „Halkara kardiologiýa we kardiohirurgiýa“ merkezi, 2004-nji ýylda ulanylmaga berlen, 11,687 mln. dollar serişde goýberilen „Halkara anyklaýyş“ merkezi, 2001-nji ýylda açylan, ABŞ-nyň 26.65 mln. dollary möçberinde serişde goýlan „Halkara iç keselleri“ merkezi, 2005-nji ýylda açylan, 30,0 mln. dollar serişde goýlan „Ene mähri“ enäniň we çaganyň saglygyny goraaýyş merkezi, 2009-njy ýylda açylan 200 orunlyk bahasy ABŞ-nyň 45 mln. dollaryna barabar bolan „Halkara onkologiýa“ hem-de 100 orunlyk bahasy 34,5 mln. dollar bolan „Halkara kelle we boýun agzalarynyň kesellerini bejeriş“ merkezleri girýär. Bu günki günde lukmançylyk şäherçesiniň çäklerinde, eýýäm Halkara göz keselleri bejeriş lukmançylyk merkeziniň gurluşygy alnyp barylýar. Şäherçäniň ösüşiniň geljek ýyllarynda bolsa – Halkara trawmatologiýa lukmançylyk merkeziniň gurluşygy göz önünde tutulýar.

Türkmen paýtagtynyň demirgazyk böleginde şu günki gün lukmançylyk merkezleriniň toplumynyň, özboluşly ikinji lukmançylyk şäherçesiniň gurluşygy dowam edilýär. Bu ýerde 150 orunlyk Merkezi deri we wenerologiýa keselhanasy, 60 orunlyk inçe kesel bejeriş-öňüni alyş merkezi, 260 orunlyk infeksiýa keselleri bejeriş-öňüni alyş merkezi, şeýle hem AIDS-iň öňüni alyş merkezi, Merkezi barlaghana we Gan merkezi özläriniň täze salgy ýazgylaryny alarlar. Ikinji lukmançylyk şäherçesiniň gurluşygyna 103 million ABŞ-yň dollaryndan hem gowrak serişde bölünip berildi.

Geljekde gurlup, ulanylmaga berilmeli desgalaryň sanawynda 3000 talyba niýetlenen Türkmen döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň gurluşygy alnyp barylýan binasyny mysal getirmek bolar. Ähli etraplarda täze Oba saglyk öýleri gurulýar we öňki hereket edýänleriniň durky täzelenýär. 2009-njy ýylyň noýabr aýynda „Arçman“ şypahanasynda 420 orunlyk, melhem suwlar bilen bejerilýän „Ýyly suw“ şypahanasynda 80 orunlyk sagaldyş merkezleri ulanylmaga berildi.

Öz halkynyň saglygy barada alada etmek bilen, Türkmenistanyň hormatly Prezidenti ýurduň saglygy goraýyşyny dünýä lukmançylygynyň soňky gazananlaryna laýyk derejede ösdürmäge aýratyn üns berýär. 2008-nji ýylda maliýeleşdirmegiň hemme çeşmelerini göz önünde tutmak bilen saglygy goraýyş maksatly binalaryň gurluşygyna 3835,3 mlrd manat möçberde maliýe serişdeleri gönükdirildi.

„Saglyk“ Döwlet maksatnamasyny durmuşa geçirmegiň çäklerinde Balkan, Daşoguz, Lebap we Mary welaýatlarynda umumy bahasy ABŞ-nyň 48 mln. dollaryna barabar bolan, hersi 50 orunlyk „Ene mähri“ atly enäniň we çaganyň saglygyny goraýyş merkezleriniň gurluşygy tamamlanyp, ulanylmaga berler. Bu binalaryň dördüsi hem awtonom (özbaşdak) elektrostansiýa, agyz suwy saklanýan, ýyladyjy we suw gyzdyryjy desgalar bilen enjamlaşdyrylar.

2008-nji ýylyň ilkinji günlerinde Türkmenistanyň Prezidenti Ahal welaýatynyň Gökdepe şäherinde 30 orunlyk „Ene mähri“ merkezini gurmak hakynda karara gol çekdi. Bu merkez 2009-njy ýylyň iýul aýynda ulanmaga berildi. Bu merkez häzirki zaman enjamlary, öndebaryjy tehnologiýalar, zerur serişdeler bilen doly üpjün edilen, şeýle hem ýörite bu merkez üçin hünärmenler taýýarlanylady.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň täze, deňsiz-taýsyz lukmançylyk merkezlerini gurmak hakynda kabul eden çözgütleri milletiň abadançylygyny we gülläp ösmekligini kepillendirýän şertleriň toplumy hökmünde türkmen halkynyň saglygyny berkitmek babatda Türkmenistanyň saýlap alan ýolunyň gyşarnyksyz durmuşa geçirilýändiginiň aýdyň subutnamalarynyň biri bolup durýar.

Ilatyň saglygyny goramak ulgamynda köp ýyllyk ylmy-nazaryýet we guramaçylyk-amaly işler üçin hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowa “Medisina ylymlarynyň doktory” diýen alymlyk derejesi we “Sosial-gigiýena we saglygy goraýyşy guramak” hünäri boýunça alym professor ady berildi. Bu ýokary intellektual derejä we atlara Gurbanguly Berdimuhamedow “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny işläp taýýarlamakda we durmuşa ornaşdyrmakda şahsy goşandy üçin, häzirki zaman ylmy guramaçylygy ýurduň

saglygy goraýyş ulgamynda ornaşdyrmak işlerine işjen gatnaşanlygy, lukmançylykdaky bilim işleri üçin mynasyp boldy. Hormatly Prezidentimiz Moskwanyň döwlet mediko-stomatologiýa uniwersitetiniň hormatly professory diýen adyň eýesi boldy. Ýurt baştutanymyzyň “Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri” atly ylmy-ensiklopediki eseriniň ilkinji tomy çapdan çykdy.

Hormatly Prezidentimiz her ýylyň 21-nji iýulyny “Saglygy goraýyş we derman senagatynyň işgärleriniň günü” diýip bellemek hakynda Permana gol çekmegi bu ugurda döwletiň nähili alada edýändiginiň aýdyň kepilidir.

Ylym we bilim.

Strategiki milli bähbitleri üpjün etmäge gönükdirilen ylmyň ösüşi-ilatyň durmuş derejesini ýokarlandyrmak, ykdysady ösüşiň täze belentliklerini, ýurdumyzyň durmuş-ykdysady progresini gazanmak – Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň bellenilen ileri tutulýan ugurlarynyň hataryna degişlidir, ýurdumyzyň innowasion ösüş ýoluna geçmegi bolsa onuň maksady bolup durýar.

Şu maksada ýetmek üçin döwletimiz tarapyndan ylmy we inžener işgärleri taýýarlamagyň ulgamyny kämilleşdirmek, amaly barlaglary ösdürmek we innowasion işläp taýýarlamalary önümçilige ornaşdyrmak, ýurdumyzyň ylmy-bilim beriş toplumyny bazar ykdysadyýetiniň şertlerine uýgunlaşdyrmak, şeýle hem biziň ýurdumyzda ylmy we ylmy-tehniki, barlag işlerini höweslendirýän ykdysady hem-de beýleki çäreleriň ulgamyny döretmek ýaly möhüm wezipeler yzygiderli çözülýär.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow “Güýçli döwletde ylym öňdebaryjy orny eýeleýär, diýmek, biz ylmyň in täze gazananlary bilen aýakdaş gitmeli” diýip, belleýär. Ýurdumyzda ylmyň gazananlaryny we öňdebaryjy tejribäni ykdysadyýetiň ähli pudaklaryna ornaşdyrmak boýunça düýpli çäreler geçirilýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2007-nji ýylyň iýun aýynyň 12-sindäki “Türkmenistanyň bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” we “Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň işi hakynda” Kararlaryna laýyklykda,

ýokary okuw mekdepleriniň we ylmy edaralarynyň ýanynda aspiranturalar we doktoranturalar, kliniki ordinaturalar açyldy. 2007-nji ýylyň 12-nji iýunynda ýurdumyzyň ylmynda düýpli özgertmeleriň başlangyjy goýuldy. Şondan bärem şol gün Ylymlar güni hökmünde resmi taýdan belenilýär.

Häzirki wagtda ýurdumyzda aspirantlar, doktorantlar, ylymlaryň kandidaty we ylymlaryň doktory alymlyk derejesine dalaşgärler özleriniň saýlap alan ugurlary boýunça ylmy gözleglerini dowam etdirýärler. Aspirantlaryň we doktorantlaryň haklary köpeldildi. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky Ýokary geňeşde “Ylmyň taryhy we filosofiýasy”, “Daşary ýurt dilleri” hem-de “Habarlar-aragatnaşyklar tehnologiýalarynyň esaslary” boýunça kandidatlyk minimumy okuwlary ýola goýuldy. Hormatly Prezidentimiziň Türkmenistanyň ministrliklerini, pudak we ylmy edaralaryny daşary ýurtlarda çap edilýän döwürleýin neşirler bilen üpjün etmek hakyndaky karary esasynda aspirantlara, doktorantlara, ylymlaryň kandidaty alymlyk derejesine we ylymlaryň doktory alymlyk derejesine dalaşgärlere we ähli ylmy işgärlere ylmy edebiýatdan mugt peýdalanmaga giň mümkinçilikler döredildi.

Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy boýunça 2009-njy ýylyň 12-nji iýunynda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy açyldy. Ol döwlet býujetinden maliýeleşdirilýär. Ylymlar akademiýasy döwletiň ylmy, inžener-tehniki potensialyny ösdürmäge, milli ykdysadyýetimiziň täzeçilikli ösüşine we döwletimiziň hemmetaraplaýyn ýokary derejä galmagyna ýardam etmäge gönükdirilendir. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň düzüminde täze ylmy-barlag edaralarynyň we döwlet gulluklarynyň altysy döredildi. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky Ýokary Geňşiniň düzümindäki baş sany institut hem Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň düzümine girizildi.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynda dil bilimi hem-de edebiýat bilen baglanyşykly yzygiderli ylmy barlaglary geçirmek, bu babatda ylmy barlaglaryň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemek, türkmen diliniň we edebiýatynyň taryhyny çuňňur öwrenmek, mukaddes dilimiziň dürli ugurlar boýunça düşündirişli, şeýle

hem iki dilli we köp dilli gepleşik sözlüklerini düzmek, ýokary okuw mekdepleriniň, ylmy-barlag edaralarynyň bu ugurdaky işini kämilleşdirmek hem utgaşdyrmak, türkmen diliniň, edebiýatynyň beýleki halklaryň dillerine, edebiýatlaryna bolan gatnaşygyny öwrenip, ylmyň häzirki zaman gazananlaryny umumylaşdyrmak ýaly anyk wezipeleriň hötdesinden üstünlikli gelmek babatynda düýpli işler alnyp barylýar. Gadymy golýazma çeşmelerimiziň esasynda türkmeniň mukaddes dili, edebiýaty, taryhy, medeniýeti boýunça möhüm ylmy barlaglary geçirmek, gadymy ýazuw ýadygärliklerini we halk döredijiliginiň dürdäne eserlerini toplam, wagyz etmek hem neşir etmek, golýazmalary sowatly dikeltmek, olary abat saklap, türkmeniň şöhratly taryhynyň, milli ruhy mukaddeslikleriniň dünýäniň ylmy-medeni jemgyýetçiliginde tutýan ornuny halkara sergilerde we halkara maslahatlarda açyp görkezmek ýaly işler döwrüň öňe çykaran örän möhüm wezipeleriniň biridir. Ylymlar akademiýasynyň öňünde arheologiýa hem-de etnografiýa boýunça hem düýpli ylmy barlaglary geçirmek, maddy we ruhy gymmatlyklarymyzy ýygnamak, öwrenmek, arheologiýa we etnografiýa boýunça dünýä ylmynyň ýeten derejelerini öwrenmek hem umumylaşdyrmak ýaly ençeme jogapkärli wezipeler durýar. Häzirki wagtda gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmelerini halk hojalygynda ulanmak, gün energiýasyndan peýdalanmagy dürli pudaklara ornaşdyrmak boýunça ylmy-tehniki barlaglar alnyp barylýar. Bu ugruň alymlary pudakda amala aşyrylýan işleriň kesgitlenen esasy ugurlaryna salgylanyp, ençeme gyzykly we şol bir wagtyň özünde möhüm meseleleriň üstünde işleýärler. Watanymyzyň dünýäniň biologik dürlüliginiň aýrylmaz bölegini düzýän ösümlik dünýäsini goramak we ondan rejeli peýdalanmak üçin düýpli ylmy-amaly barlaglar geçirilýär. Türkmen topragynda dermanlyk ösümlikleriň sany örän köp we olardan dürli kesellere em bolýan dermanlar ýasalýar. Bu ugurda zähmet çekýän alymlar dermanlyk ösümliklere bolan islegleri kanagatlandyrmak maksady bilen derman serişdeleriniň fitoterapiýa we marketing barlaglaryny geçirýärler, jöwherli şerbetleri, bejeriji çaýlary, gury ekstratlary, sepgileri we beýlekileri işläp taýýarlaýarlar. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynda himiýa pudagyny ösdürmek babatda uly tagallalar edilýär. Bu ugurdan ençeme ylmy işler edildi,

ylmy makalalar, monografiýalar, kitapçalar çap edildi, oýlap tapyşlaryň awtorlyk şahadatnamalary we patentleri alyndy. Ýurdumyzda himiýa pudagyny mundan beýläk hem ösdürmäge giň mümkinçilikler bar. Ýurdumyzda düýpli seýsmologiki we amaly-geofiziki barlaglary alyp barmak babatda zerur işler amala aşyrylýar. Bu ugur boýunça dünýäniň ençeme döwletleri, şol sanda ABŞ, Awstriýa, Germaniýa, Ýaponiýa, Hytaý, Russiýa, Eýran, Türkiýe, Özbegistan, Gazagystan ýaly döwletler bilen ylmy hyzmatdaşlyk ýola goýuldy. Bu hyzmatdaşlygy mundan beýläk-de ösdürmek, ýurdumyzda bu ugurdan ýokary bilimli, ýokary taýýarlykly hünärmenleri ýetdirmek möhümdir. Fizika-matematika ylmynda düýpli barlaglary geçirmäge ýykgyň edýän alymlaryň ylmy işleri ýurdumyzyň, şeýle-de ABŞ-nyň, Ýewropanyň, Russiýanyň, Ukrainanyň we beýleki ýurtlaryň ylmy žurnallarynda yzygiderli çap edilýär.

Jemgyýetçilik guramasy hökmünde Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň işine möhüm orun berilýär. Ýokary hünär derejeli hünärmenleri taýýarlamak, daşary ýurtly kárdeşler bilen önjeýli aragatnaşyklary we tejribe alyşmagy ýola goýmak, ylym we tehnika ulgamynda halkara hyzmatdaşlygyny ösdürmek babatda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy möhüm işleri ýola goýýar. Umuman, milletiň intellektual mümkinçiliginiň netijeli durmuşa ornaşdyrylmagyny, ylmy işgärleriň, ýaş nesilleriniň, döredijilik ukyplaryny açyp görkezmeklige mümkinçilikleriň döredilmegi Türkmenistanda ylmyň ösmegine uly badalga berer.

Ýurdumyzyň ylmyny ösdürmegiň esasy nukdaýnazarlarynyň arasynda ylmy bäsleşikleriň hem uly ähmiýeti bar. Şeýle bäsleşikleriň arasynda ylmy taslamalary ýerine ýetirijileriniň her ýylda geçirilýän bäsleşigini hem-de ýaş alymlaryň we talyplaryň arasyndaky ylmy işler boýunça bäsleşigi bellemek bolar. Ylmy taslamalary ýerine ýetirijileriň bäsleşiginiň aýratynlygy ylmy-barlag işleri üçin temalary alymlaryň özleri tarapyndan däl-de, eýsem, ykdysadyýetiň dürli pudaklarynyň hünärmenleri tarapyndan seçilip alynýanlygyndadyr. Ýurdumyzyň ylmy-barlag institutlarynyň, laboratoriýalarynyň we ýokary okuw mekdepleriniň alymlary hem hünärmenleri hödürlenen taslamalaryň ýerine ýetirijileri bolýarlar.

Ýaş alymlaryň, talyplaryň türkmen ylmyny ösdürmäge goşandynyň ähmiýetini aýratyn belläp geçmek gerek, olar biziň ýurdumyz üçin zerur bolan we dünýä ylmynyň gaznasyna goşant bolup durýan öz ylmy gözleglerini alyp barýarlar. Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasynyň Merkezi geňeşi tarapyndan ygylan edilýän ylmy bäsleşik hem muňa ýardam edýär, ol dürli-dürli ugurlarda ylmy-barlaglar bilen meşgullanýan ýaş alymlaryň ýüzlerçesini özüne birleşdirýär. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti tarapyndan döredilen ylmy işleriň bäsleşiginiň esasy maksady ýurdumyzyň ylmyny ösdürmekden, zehinli ýaş alymlary – milletiň intellektual saýlantgylarynyň täze nesillerini ýüze çykarmakdan we höweslendirmekden ybaratdyr. Bäsleşige gatnaşyjylaryň hatarynda ylmy-barlag institutlarynyň, önümçilik birleşikleriniň, ylmy-tehniki kärhanalaryň işgärleri, ýörite orta okuw mekdepleriniň okuwçylary bar. Bäsleşige hödürlenýän işler ylmyň köp pudaklaryna degişlidir. Şolaryň hatarynda: gumanitar we takyk ylymlar, lukmançylyk, şäher gurluşygy we arhitektura, seýsmologiýa, ulag, ekologiýa, tebigy serişdeleri rejeli peýdalanmak, biotehnologiýalar, ykdysadyýet, oba hojalygy, telekommunikasiýalar ulgamyny ösdürmek ýaly pudaklar bar. İşleriň uly möçberi geologiýa, geofizika, gazylyp alynýan peýdaly magdanlara, nebit we gaz himiýasyna, energetika, hususan-da, energiýanyň alternatiw çeşmelerinden peýdalanmaga, şeýle hem syýahatçylyga we sporta bagyşlanypdyr. Matematikleriň, fizikleriň, mugallymlaryň, habarlar we kompýuter tehnologiýalaryny işläp düzüjileriň işleri hem bäsleşige hödürlenýär.

Ylmy işgäriň hukuk ýagdaýy hakyndaky Türkmenistanyň kanuny ylmy işgärleriň hukuklaryny, borçlaryny we jogapkärçiligini, olaryň hünär taýýarlygyna baha bermegiň ölçeglerini, şonuň ýaly-da Türkmenistanyň döwlet häkimiýeti we dolandyryş edaralarynyň ylmy işgäriň erkin ylmy döredijiliginiň kepilliklerini we durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmekdäki, ylmy işiň abraýyny ýokarlandyrmakdaky borçlaryny kesgitleýär.

Ylmyň hem tehnikanyň ýokary depginde ösmegini üpjün etmegiň möhüm şertleriniň biri hem ýokary hünärli, ähli taraplaýyn bilimli hünärmenleriň ýeterlik derejede bolmagydyr. Şunuň bilen birlikde, hünärmenleri taýýarlamak

meselesi ykdysadyetiň ähli pudaklarynda tehnika we tehnologiýa babatda ösüş meseleleri bilen jebis arabaglanyşyklydyr.

Ýurdumyzda bilim ulgamy “Türkmenistanda Bilim hakynda” Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda hereket edýär, oňa laýyklykda Türkmenistanyň ähli raýatlaryna mugt bilim kepillendirilýär. Bilim hakynda Türkmenistanyň kanuny bilim babatdaky jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär, bilim ulgamynda döwlet syýasatynyň binýatlyk ýörelgelerini, şeýle hem bilim ulgamynyň maksatlaryny, wezipelerini, hyzmatlaryny we onuň işini dolandyrmagyň tertibini kesgitleýär.

Ýurdumyzyň bilim edaralarynyň düzümini mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary, orta mekdepler, hünärmentçilik, orta hünärmen we ýokary okuw mekdepleri düzýär.

Bilim boýunça esasy görkezijiler (okuw ýylynyň başyna)

15-nji tablisa

	2000	2007	2008
Mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň sany	891	813	817
Olardaky çagalaryň sany, müň adam	123,3	138,4	143,5
Mekdepleriň sany, birlik	1922	1711	1718
Olardaky çagalaryň sany, müň adam	1017,1	1040,0	1006,4
Hünärmentçilik mekdepleriniň sany, birlik	118	131	131
Olardaky çagalaryň sany, müň adam	21,0	24,8	41,9
Ortaça hünärmen okuw mekdepleriniň sany, birlik	16	18	18

Olardaky çagalaryň sany, müň adam	4,3	3,9	4,0
Orta hünärmen okuw mekdeplerine kabul edilen talypalaryň sany, müň adam	1,7	1,6	1,7
Orta hünärmen okuw mekdeplerini tamamlanlar, müň adam	2,2	1,6	1,5
Ýokary okuw mekdepleriniň sany, birlik	16	17	18
Olardaky talypdar, müň adam	16,6	17,0	20,7
Ýokary okuw mekdeplerine kabul edilen talypalaryň sany, müň adam	3,3	4,6	5,2
Ýokary okuw mekdeplerini tamamlan hünärmenleriň sany, müň adam	7,6	3,9	1,3

(Türkmenistanyň ýyllyk statistikit neşiri. 2000-2008ý)

Türkmenistanda 2008-nji okuw ýylynyň başyna 1718 sany orta mekdepleri, 817 sany mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary, 131 sany hünärmentçilik mekdepleri hereket edýärdi. Orta mekdepdäki okuwçylaryň sany 1006,4 müňe, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralaryndaky çagalaryň sany 143,5 müne, hünärmentçilik mekdeplerindäki okuwçylaryň sany bolsa 41,9 müňe deň. Mundan başgada şol döwürde 18 sany orta hünärmen okuw mekdepleri bolup, şolarda jemi 4 müň okuwçy okaýardy. Şonuň ýalam 18 sany ýokary okuw mekdepleri bolup olarda 20,7 müň talyp okaýardy. 2008-2009-njy okuw ýylynda ýokary okuw mekdeplerine jemi 5,2 talyp, orta hünärmen okuw mekdeplerine bolsa 1,7 müň okuwçy kabul edildi.

Häzirki wagtda Türkmenistanda bilim täze derejä ýetdi. Munuň şeýledigine Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan gol çekilen Permanlar we Kararlar aýdyň şaýatlyk edýär. Olaryň

hataryna 2007-nji ýylyň fewral aýynyň 15-indäki “Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” Permany, 2007-nji ýylyň mart aýynyň 4-indäki “Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda” karary, 2007-nji ýylyň mart aýynyň 30-yndaky “Türkmenistanda bilim işgärleriniň iş haklarynyň we talyp haklarynyň möçberlerini köpeltmek hakynda” Permany, ýurdun bilim ulgamynda özgertmeleri geçirmek boýunça geçirilýän anyk çäreler degişlidirler. Bu resminamalar, ilkinji nobatda, bilim ulgamynyň hilini ýokarlandyrmaga gönükdirilendir.

Bu işleriň durmuşa ornaşdyrylmagy ykdysadyýetiň pudaklary üçin taýýarlanylýan hünärmenleriň hünär derejeleriniň halkara standartlaryna laýyk gelmegini üpjün eder.

Hormatly Prezidentimiziň tagallalary netijesinde orta mekdepleriň 10 ýyllyk, ýokary okuw jaýlarynyň 5 ýyllyk (saglygy goraýyş hünärleri we sungatyň käbir görnüşleri boýunça – 6 ýyl) okuwa geçirilmeginiň bahasyna ýetip bolmajak ähmiýeti bar. Mugallymçylyk tejribesine kompýuter tehnologiýalaryny, okuwyň interaktiw usullaryny işjen ornaşdyrmak, ýaşlar üçin internetiň global torunyň maglumat serişdeleriniň elýeterliligini giňeltmek, orta mekdepleriň we ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlaryna düşýän okuw sagatlarynyň möçberini azaltmak, olaryň iş haklaryny ýokarlandyrmak we beýleki çäreler ýaşlaryň biliminiň hilini ýokarlandyrmak barada alada bilen baglanyşyklydyr.

Ýurdumyzda çetde ýerleşýän etraplarda we oba ýerlerinde ýaşaýan çagalara aýratyn üns berilýär. Olar üçin welaýatlarda orta mekdepleriň ýanynda internatlar açyldy. Bu internatlar döwlet üpjünçiliginde durýarlar.

Bilimiň ähli basgançaklarynda geçirilýän reformalarda ilatyň orta we ýokary bilim bilen gurşap alnyşyny ýokarlandyrmak wajyp bolup durýar. 2015-nji ýyla çenli ilatyň orta bilim bilen gurşalyp alnyşyny 100%-e çenli artdyrmak göz önüne tutulýar.

Munuň üçin, başlangyç we orta bilimi kämilleşdirmek boýunça giň möçberli işler alnyp barylýar. On ýyl bilim maksatnamasyna geçilmegi mekdep okuwçylaryna hukuk, ahlak, ykdysady, syýasy, ekologiýa medeniýetiniň

esaslaryny, jemgyýeti öwrenişini we bedenterbiýäniň esaslaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär. Orta mekdepleriň mugallymlaryny, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň terbiýeçilerini we mugallymlaryny kämilleşdirmek boýunça işler başlandy. Bu in täze bilim we maglumat tehnologiýalaryny özleşdirmek bilen utgaşdyrylýar. Bilim bermegiň täze häzirki zaman usullaryndan peýdalanylmagy, şeýle hem täze okuw kitaplary we okuw gollanmalary bilen üpjün edilmegi bilimiň hilini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär. Bilim ulgamynda işgärleriň zähmet hakynyň derejesi artdyryldy, bu olaryň bilim bermäge gyzyklanmalaryny ýokarlandyrýar.

Bilim reformasynda şäherlerde, obalarda köne okuw jaýlarynyň durkuny täzelemäge we täzelerini gurmaga möhüm orun berilýär. Şunuň bilen birlikde okuw jaýlarynyň tehniki taýdan enjamlaşdyrylmagy bilim reformasynyň ilkinji derejeli wezipesi bolup durýar. Döwlet tarapyndan mekdep üçin okuw enjamlaryny satyn almak üçin goşmaça serişdeler berilýär.

Ýurduň ykdysady taýdan ösmegi dürli hünärlere bolan islegiň geriminiň giňelmegini getirýär. Netijede, zähmet bazarlarynyň talaplaryna laýyk gelýän täze hünärli hünärmenleri taýýarlamak boýunça täze bilim edaralaryny döretmek zerurlygy döreýär.

Ýokary okuw mekdepleriniň binýatlyk esaslaryny giňeltmek boýunça uly möçberli işler amala aşyrylýar. 2008-nji ýylyň 1-nji sentýabrynda Aşgabat şäherinde Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň fizika-matematika fakultetiniň täze binasynyň gurluşygy tamamlanyp ulanylmaga berildi.

2009-2010-njy okuw ýyly mynasybetli Aşgabat şäheriniň mekdep okuwçylary üçin her biri 600 okuwçy orunlyk mekdepleriň üçüsi, Balkanabat şäherinde bolsa 600 okuwçy orunlyk döwrebap mekdebiň biri ulanylmaga berildi. 2009-njy ýylda paýtagtymyzda A.S.Puşkin adyndaky türkmen-rus mekdebi, Gökdepe etrabyňyň Yzgant obasynda 400 okuwçy orunlyk täze döwrebap mekdep hem ulanylmaga berildi. Içeri işler ministrliginiň Polisiýa akademiýasy, Türkmenistanyň ulaglary we aragatnaşygy ösdürmegiň döwlet gaznasynyň serişdeleriniň hasabyna Aşgabat şäherinde Türkmen döwlet ulag we aragatnaşyk

institutynyň täze binasy ulanylmaga berildi. Täze gurulýan bilim ojaklarynyň sanawynda 3 müň talyp orunlyk, özünde umumy ýaşaýyş jaýyny, kitaphanany, naharhanany we gerekli beýleki amatlyklary jemleýän Türkmen döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň binasy, Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň täze binasy, Daşoguzdaky Oba hojalyk instituty, Magtymguly adyndaky TDU-nyň geografiýa fakultetiniň täze binasy bar.

Türkmen ýaşlarynyň daşary ýurtlarynyň abraýly ýokary okuw mekdeplerinde bilim almagy üçin bimöçber alada edilýär. 2009-njy ýylda türkmenistanly ýaşlaryň 600-den gowragy Russiýanyň, Türkiýäniň, Malaýziýanyň, Hytaýyň, ABŞ-nyň, Awstriýanyň, Rumyniýanyň we beýleki ýurtlaryň abraýly ýokary okuw mekdeplerine okamaga gitdiler. Ýaşlaryň 200-e golaýy Belarusuň Milli tehniki we Döwlet tehnologiýa uniwersitetlerine, Tatarystanyň Döwlet tehnologik institutyna, Medeniýet we sungat baradaky döwlet uniwersitetine hem-de N.G. Žiganow adyndaky Döwlet konserwatoriýasyna okuwa iberildi.

Ýokary bilim ulgamyny maliýeleşdirmekde dürli çeşmelerden ybarat bolan garyşyk nusgasynyň ulanylmagy amatlydyr. Bu ýagdaý ykdysadyýetiň hususy eýeçilige degişli böleginiň maliýe serişdelerini bilim ulgamyny ösdürmekde ulanmaga mümkinçilik berýär. Ýokary okuw infrastrukturasynyň, kitaphanalaryň, tejribehanalaryň we beýleki ugurlary ösdürilmegi üçin serişdeleriň goýberilmegi ýurduň ylmy mümkinçiliklerini artdyrmagyň netijesinde, ylmy barlaglary we işläp taýýarlamalary giň möçberlerde geçirmäge mümkinçilik berer.

Medeniýet we sungat

Garaşsyzlyk alynmagy bilen Türkmenistan milletiň baý medeni mirasyny aýawly saklamagy, öwrenmegi we wagyz etmegi özüniň ileri tutulýan döwlet syýasatynyň esaslarynyň biri diýip yglan etdi. Şu günki Türkmenistanyň medeni syýasaty – öňi bilen, Galkynyş eýýamynyň batly gadamlary bilen öňe gidýän eziz Diýarymyzyň adyl syýasatynyň aýrylmaz bölegidir. Döwletimiziň

ykdysadyýetinde, sosial-durmuş ulgamynda amala aşyrylýan düýpli özgerişlikler medeniýet ulgamyna hem täsirini ýetirdi.

Türkmenistandaky muzeýler – taryhy, maddy we ruhy medeni ýadygärlikleri toplaýan, saklaýan, öwrenýän we ýaýradýan, ilatyň arasynda köpçülikleýin medeni aň-bilim işlerini geçirýän ylmy aň-bilim edaralary bolup çykyş edýärler.

Muzeýler (ýylyň ahyryna)

16-njy tablisa

	2000	2007	2008
Muzeýleriň sany	27	31	31
şol sanda:			
Taryh	13	16	15
Memorial	2	2	2
ülkäni öwreniş	7	7	7
sungaty öwreniş	1	2	2
Edebi	3	2	2
Pudaklaýyn	1	2	3
Muzeýlere gelenleriň sany (ýylda) müň	248,7	289,1	298,3

(Türkmenistanyň ýyllyk statistikit neşiri. 2000-2008ý)

Türkmenistanda 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwarynda 31 sany muzeýler hereket edip, olar paýtagtda we ýurdun ähli welaýatlarynda ýerleşýärler. Şol muzeýleriň 15 sanysy taryhy muzeýler, 7 sanysy ülkäni öwreniş muzeýleri, 2 sanysy memorial muzeýlerdir. Olaryň arasynda 115 müňden gowrak eksponatlary özünde jemleýän Türkmenistanyň Baştan milli muzeýler toplumy iň näýbaşy muzeý hasaplanýar. 2009-njy ýylda oňa Türkmenistanyň Prezidentiniň muzeýiniň, Etnografiýa we ülkäni öwreniş muzeýiniň täze binalary hem goşulyp, özboluşly muzeýler dünýäsi döredi. Diňe garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabat şäherinde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistanyň milli muzeýi, Türkmenistanyň Şekillendiriş sungatynyň

milli muzeýi, Türkmenistanyň “Ak bugdaý” milli muzeýi tomaşaçylar üçin öz gapylaryny giňden açdylar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistanyň milli muzeýinde gaýtalanmajak eksponatlar – türkmen halkynyň beýik taryhynyň, onuň ýokary ruhy we maddy medeniýetiniň subutnamalary ýerleşýär. 2009-njy ýylda ýene-de bir taryhy muzeý – “Gökdepe” milli muzeýi açyldy.

“Türkmenistanyň taryhy-medeni ýadygärliklerini goramak” hakyndaky 1992-nji ýylda kabul edilen karar ýaş, Garaşsyz döwletimizde kabul edilen ilkinji kararlaryň biridir. Şu karara laýyklykda, “Nusaý”, “Köneürgenç”, “Gadymy Merw”, “Atamyrat”, “Köne Saragt”, “Gadymy Dehistan”, “Abiwerd”, “Gökdepe galasy” ýaly ýadygärliklerimiz Döwlet taryhy-medeni goraghanalary diýen derejä eýe boldular. 1994-nji ýyldan başlap bolsa, taryhy-medeni ýadygärlikleri goramak, öwrenmek hem-de rejelemek baradaky Milli müdirligimiziň işi ýola goýuldy.

Türkmenistanyň çäginde taryhy-medeni ýadygärlikleriň iki müňe golaýy ýerleşýär. Şolardan Gadymy Merw, Nusaý, Köneürgenç ýaly ýadygärliklerimiz ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawynyň hataryna girizildi. Beýik Galkynyş eýýamynda bu ugurda ençeme maksadalaýyk işler amala aşyryldy.

Medeniýet we sungat ulgamynyň wekilleri hökümet tarapyndan sylaglanyp durulýar, olaryň netijeli işlemekleri üçin ähli şertler döredilýär. Çeper halk döredijiliginiň giňden ýaýbaňlanmagy üçin döredijilik bäsleşikleridir festiwallar yzygiderli geçirilip durulýar. Döwlet tarapyndan döredilýän amatly şertler milli medeniýetimiziň bütindünýä halklary bilen köp ugurly medeni aragatnaşyklary açmagyna, onuň giňden wagyz edilmegine, şeýle hem türkmen operasynyň, simfoniki sazlarynyň, kinosynyň, sirkiniň täze – kämil ösüş ýoluna düşmegine badalga berýär. 2007-nji ýylda paýtagtymyzda täze Milli medeni merkeziň binasy ulanylmaga berildi. Bu merkez ajaýyp binalaryň birbada üçüsini – Milli kitaphanany, Prezident muzeýini we Mukamlar köşgüni özünde jemleýär. 2008-nji ýylyň fewralynda Milli medeniýet merkeziniň Mukamlar köşgünde Türkmenistanyň Döwlet simfoniki orkestriniň tanyşdyrylyş dabarasy bolup geçdi. Bu bolsa ýurdumyzyň medeniýet we sungat işgärleriniň döwlet Baştutanymyzyň

milli saz sungatymyzyň ajaýyp däplerini täzedan galkyndyrmak, täze-täze döredijilik toparlaryny we eserlerini döretmek baradaky çagyryşyna özboluşly seslenme boldy. Bary-ýogy birnäçe aýdan soň, ýagny 27-nji iýuny ýene-de şol ýerde türkmen halkynyň meşhur dessanynyň esasynda döredilen Daňatar Öwezow bilen Adrian Şapoşnikowyň “Sasenem we Garyp” operasynyň täzedan dikeldilip, tomaşaçylara hödürlendi. Bu opera ilkinji gezek 1944-nji ýylda ýaňlanypdy. Öz wagtynda milli opera sungatynyň altyn dänesine öwrülen we onlarça ýyllap sahnalardan düşmän gelen bu opera 64 ýyldan soňra ýene-de gaýtadan dünýä indi. 2008-nji ýylyň 27-nji iýuny bolsa, türkmen operasynyň täzedan dikeldilen güni hökmünde taryhyň sahypalaryna girdi. Ýurdumyz şol günden beýläk 27-nji iýuny milli baýram – Medeniýet we sungat işgärleriniň güni hökmünde dabaraly belläp geçýär.

Beýik galkynyş döwründe hakyky ösüşe eýe bolan milli medeniýet we sungat öz ösüşinde güýçli itergi aldy. Ýurdumyzyň köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň mümkinçilikleri işjeň artýar, elektron köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işleri, hususan-da telewideniýäniň we radionyň işleri kämilleşýär, olaryň maddy-tehniki binýady berkeýär. Neşir ulgamy güýçli ösýär, çap önümleriniň – döwürleýin neşirleriniň, şeýle hem çeper edebiýatyň we okuw kitaplarynyň goýberliş möçberi giňeýär.

Döwletimiz elektron köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň maddy-tehniki binýady berkitmek üçin köp serişdeleri goýberýär. Iň döwrebap enjamlar satyn alynýar, infrastrukturany döwrebaplaşdyrmak üçin ep-esli serişde bölünip berilýär, hususan-da Medeniýet we teleradioýaýlymlar ministrliginiň täze jaýy işe girizildi, ajaýyp döredijilik şäherçesiniň gurluşygy başlangyç aldy, täze “Owaz” radioýaýlymy işläp başlady. 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwarynda türkmen telewideniýesiniň Baş müdirliginiň täze başınjy ýaýlymy – “Türkmen owazy” hem efire çykdy. 2007-nji ýylda Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde “žurnalistika” hünäri öwredilip başlandy.

Türkmenistanyň Türkmen döwlet neşirýat gullugy çuň pähime we ýiti zehine ýugrulan neşirleri raýatlarymyza hödürlemek bilen, milli medeniýetimiziň

ösmegine uly goşant goşýar. Neşir edilýän önümleriň sanawy we möçberi ep-esli artdy. Muňa mysal edip, soňky ýyllarda açylan ýöriteleşdirilen döwürleýin neşirleri, şeýle hem okuw edebiýatlaryny, halkymyzyň beýik ruhy mirasynyň edebi we ylmy işleriniň täze neşirlerini görkezmek bolar. Her ýylda biziň mekdeplerimiz üçin okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň 100-e golaýy çap edilip paýlanylýar. Häzir türkmen döwlet neşirýat gullugynyň düzümine Metbugat merkezi we welaýat çaphanalary, “Çaphana hyzmatlary” döwlet kärhanasy, “Türkmen metbugat üpjünçilik” kärhanasy, “Galkynyş” kitap merkezi, “Türkmenkitap” lomaý we bölek söwda birleşigi we Türkmenistanyň Döwlet kitap palatasy girýär. 2008-nji ýylda işe başlan “Galkynyş” kitap merkeziniň maksady döwlet býujeti tarapyndan maliýe serişdeleri bilen üpjün edilýän oba we şäher, şeýle hem çagalar baglarynyň kitaphanalaryny, orta we ýokary okuw jaýlaryny kitaplar bilen üpjün etmekden ybaratdyr. “Türkmenkitap” lomaý we bölek söwda birleşigi halkymyzy sosial-syýasy, ylmy-populýar, taryhy we çeper edebiýatlar bilen üpjün edýär. Bu birleşigiň 30-a golaý kitap dükanlary we şahamçalary bar.

Hormatly Prezidentimiz ýakyn ýyllarda Aşgabat şäherimizde ajaýyp Döredijilik şäherçesini döretmek barada Karar kabul etdi. Bu şäherçede hemme zady üpjün ýaşaýyş jaýlaryndan başga-da, ýörite çagalar bagy, sungat mekdebi we ýokary okuw jaýy hem bolar.

Türkmenistanyň Garaşsyzlyk zamanynda medeniýet obýektlerine ilkinji derejeli üns berilýär. Muňa in ýokary talaplara laýyk gelyän muzeýleriň, teatrlaryň açylmagy hem şaýatlyk edýär. Bu obýektleriň in möhüm obýektlere degişlidigi we türkmen halkynyň guwanjy bolup durýandygy kanunydyr.

Medeniýet ulgamy ýurduň ykdysady ösüşiniň esasy güýçleriniň biri bolmak bilen birlikde, Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasyny amala aşyrmakda hem ägirt uly işleri ýerine ýetirýär.

4. Sport we syýahatçylyk

Ýurdumyzda sporty we bedenterbiýäni ösdürmegiň uly ähmiýeti bardyr. Täze galkynyşlar döwründe ýurdumyzda sporty we bedenterbiýäni ösdürmäge aýratyn üns berilýär. Sport we bedenterbiýe bilen işjeň meşgullanmaga ilatyň ähli gatlagyny çekmek fiziki we ruhy taýdan sagdyn nesli kemala getirmek, halkara we dünýä derejelerindäki sport ýaryşlarynda Garaşsyz, Bitarap Türkmenistana mynasyp wekilçilik edip biljek sportçulary taýýarlamaga gönükdirilen ulgamy ösdürmek zerur bolup durýar.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda bedenterbiýe we sport ulgamyny ösdürmekde düýpli özgerişlikler bolup geçdi. Bu ugurda geçirilen özgertmeler ilatyň ähli gatlagyny bedenterbiýe bilen meşgullanmaga, berk bedenli nesli ösdürip ýetşdirmäge we halkara sport ýaryşlarynda garaşsyz Türkmenistanyň abraýyny gorap biljek ýokary hünärli sportsmenleri taýýarlamaga gönükdirildi.

Milli oýunlary we ýaryşlary öwrenmäge we olary döretmäge hem üns güýçlendi, olara sporta mahsus bolan görnüşler berildi. Garaşsyzlyk ýyllary içinde «Göreş», «Düzzüm», «Ýaglyga towusmak» ýaly sportuň milli görnüşleri özleriniň mundan beýläk hem ösüşlerine eýe boldular.

Okuwçylaryň, talyplaryň, ýaşlaryň we uly ýaşly ilatyň sporta çekilmegi üçin täze görnüşler we usullar döredildi. Etraplarda we şäherlerde milli oýunlaryň festiwallarynyň, ýaşayyş ýerleri boýunça ýaryşlaryň geçirilmegi däbe öwrüldi. «Serdaryň saglyk ýolyna» her hepde gidilmegi, «Saglyk güniniň» geçirilmegi hem däbe öwrüldi. Aýal-gyzlary beden terbiýesine we sporta çekmek hem işjeňleşdi.

Türkmen sportmenleriniň halkara sport ýaryşlaryndaky üstünlikleri bu gün kanunalaýyk häsiýete eýe boldy. Bu zatlaryň barysy öňi bilen Türkmenistanyň Prezidentiniň türkmen sportyny, sportyň maddy-tehniki binýadyny ösdürmek baradaky ýadawsyz aladasy bilen baglydyr. Garaşsyzlyk ýyllary içinde bu ugurda bitirilen işler we ýetilen sepgitler az däl. Ýewropa ölçeglerine laýyk gelýän, bahasy 26 million amerikan dollaryna barabar bolan, 26 müň tomaşaça niýetlenen Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky sport toplumu ulanmaga berildi. Paýtagtymyz

Aşgabatda dünýä ölçegleriniň talaplaryna laýyk gelýän 4 sany açyk tennis meýdançaly 30 müň orunlyk täze stadion gurlup ulanmaga tabşyryldy. Onuň umumy bahasy 31 million amerikan dollary möçberindedir.

Ýurtda 37 stadion, 2064 sport zallary, 22 ýüzüş howdanlary we birgiden açyk sport meýdançalary bar. Dünýä ülnülerine laýyk gelýän häzirki zaman sport toplumlaryna eýe bolmak bilen, döwletimiziň paýtagty Aşgabat kem-kemden sportyň dürli görnüşleri boýunça abraýly halkara we sebitleýin ýaryşlar geçirilýän merkeze öwrülip barýar.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow ilaty, hususan-da, ýaşlary bedenterbiýe we sport bilen meşgullanmaga çekmek maksady bilen, her bir welaýat merkezinde stadion gurmak baradaky Karara gol çekdi.

Geçen ýyllarda Aşgabat şäherinde we welaýatlarda sportuň suwda ýüzülýän görnüşleriniň merkezi, 35 müň orunlyk 4 sany stadion, 1 müň orunlyk 2 sany sport öýi, 2 müň orunlyk 15 sany tennis korty, umumy meýdany 9 müň kwadrat metr bolan bedenterbiýe sagaldyş toplumlarynyň 13-üsi guruldy hem-de işe girizildi. Häzir biziň ýurdumyzda 114 sany sport mekdepleri işleýär.

Şeýle hem uly senagat kärhanalarynyň we edaralarynyň ýanynda olaryň öz serişdeleriniň hasabyna bedenterbiýe-sagaldyş toplumlary, sport meýdançalary, basseýnler guruldy.

Häzirki wagtda Türkmenistanda sportuň 40-a golaý görnüşi boýunça sport seksiýasy işleýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde türkmen sportçulary dünýä boýunça, Aziýa boýunça, Ýewraziýa boýunça geçýän çempionatlarda we ýaryşlarda, Merkezi we Günübatary Aziýa oýunlarynda, Bütindünýä küşt Olimpiadasynda hem-de beýleki halkara bäsleşiklerinde sportuň ençeme görnüşleri boýunça altyn, kümüş, bürünç medallaryň ýüzlerçesine mynasyp boldular. Diňe 2007-nji ýylda şeýle medallaryň 86-sy biziň ýurdumyza getirildi.

Türkmenistanyň milli sport we syýahatçylyk institutynda, umumybilim berýän Olimp orta sport mekdebinde, şeýle hem ýurdumyzyň beýleki sport mekdeplerinde ýokary taýýarlykly sportçulary hem-de bedenterbiýe işgärlerini taýýarlamagyň täze wezipeleri öňe çykýar.

Beden taýdan sagdyn we ruhy taýdan kämil ösýän ýaş nesli kemala getirmek, sport bilen meşgullanýanlaryň sanyny ep-esli artdyrmak, dünýä derejesindäki sportçulary taýýarlamak we sportuň maddy binýadyny mundan beýläkde pugtalandyrmak geljekki döwürler üçin sporty ösdürmegiň baş wezipelerini kesgitleýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararyna laýyklykda 2010-njy ýyldan başlap, her ýyl ýaz aýlarynda jemleýji tapgyryny geçirmek bilen, Türkmenistanyň umumybilim hemde başlangyç, orta we ýokary hünär bilimli edaralarynyň, welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň arasynda “Türkmenistan – ruhubelentligiň we sagdynlygyň ýurdy” atly sport ýaryşlaryny geçirmek belenildi.

Häzirki zaman syýahat industriýasy dünýä ykdysadyýetiniň iň iri, ýokary girdejili we has depginli ösýän pudagynyň biri bolup durýar. Türkmenistanda dynç alyş we syýahatçylygyň kuwwatly industriýasyny döretmek, iň bir ileri tutýlan durmuşy-ykdysady syýasatynyň biri bolup durýar. Munuň üçin ýurtda ähli zerur zatlar – owadan we häzirki zaman şäherler, köp sanly taryhy we medeni ýadygärlikler bar.

Döwletiň syýahatçylyk baradaky syýasatynyň esasy maksady Türkmenistanda dünýä ülnülerine laýyk gelýän, dürli syýahatçylyk hyzmatlara bolan halkyň we isleglerini kanagatlandyrmaklyga ukyply häzirki zaman syýahatçylyk infrastrukturalaryny döretmekden ybarat bolup durýar. Syýahatçylygy ösdürmek babatynda döwletiň işjeň syýasatynyň esasy ugurlary syýahatçylaryň hukuklaryny, ýurdumyzdaky syýahatçylyk hyzmatlaryny ýerine ýetirijileriň bähbitlerini goramakdan we syýahatçylyk infrastrukturalaryny emele getirmäge gönükdirilen maýa goýumlary göni goýmak arkaly syýahatçylygy hemme taraplaýyn goldamakdan, işgärleri taýýarlamakdan, milli syýahatçylygyň dünýä bazaryna aralaşmagy üçin ylmy we mahabat, maglumat taýdan ýardam etmekden, maýa goýumlaryň işjeňligini janlandyryan, salgyt we gümrük ýeňilliklerini döretmekden ybaratdyr.

Geljekde syýahatçylygy ösdürmegiň esasy maksady Türkmenistanda ýokary derejeli we bäsleşiklere ukyply bolan, bir tarapdan ýerli ilatyň we daşary

ýurtly raýatlaryň dynç alýan wagtynda ähli isleglerini kanagatlandyrmak üçin giň mümkinçilikleri bolan, ikinji tarapdan bolsa ýurduň ykdysady ösüşini, şol sanda salgytlaryň hasabyna döwlet býujetine girdejilerini milli pulda we daşaty ýurt walýutalarynda artdyrmagyny, täze iş ýerleriniň döremegini, medeni we tebigy miraslaryň netijeli ulanylmagyny üpjün etmeklige ukyply syýahatçylyk toplumlaryny döretmekden ybaratdyr.

Türkmen halkynyň kökleri münýýlyklaryň jümmeşine baryp ýetýän özboluşly medenýeti, köp dürli tebigy we taryhy ýadygärlikleri, ýagny – ÝUNESKO-nyň “Bütindünýä medeni miraslaryna” goşulan Gadymy Merw, Köneürgenç, Nusaý, Marguşyň, Dehistanyň, Änewiň arheologiki ýadygärlikleri, Köýtendagyň haýran galdyryjy gowaklary, dinozawrlaryň aýak yzlary, Badhyz, Repetek, Köpetdagyň baý dag jülgeleri, Sumbaryň subtropiki giňişlikleri – bularyň barysy syýahaty söýýänler we dünýäni öwrenesi gelýänler üçin adatdan daşary gyzykly, özüne çekiji zatlardyr.

«Awazadan» birnäçe sagat ýol aralykda häzirki wagtda gurap galan Uzboýuň gündogar kenarynda ýerleşýän Mollagara şypahanasy daýanç – hereket ediş agzalarynda, degna ulgamlarynda we peşew – jyns agzalarynda ýetmezi bolanlary kabul edýär. Şor kölüň batgasy bilen bejermekden başga, şypahana suw bilen bejermegiň hem dürli görnüşlerini hödürleýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda bu ýerde ýylda oňurgasynda şikes bolan 500 adama hyzmat edýän täze bölüm açyldy. Hazaryň kenaryndaky Milli syýahatçylyk zolagynyň çäklerinde, özgertmeler geçirilenden soň bu özboluşly şypahana şol zolagyň dowamy bolup hyzmat eder.

Ýakyn wagtlarda, düýpli özgertmelerden soň, meşhur Arçman we Baýramaly şypahanalarynyň hyzmatlaryna bolan isleg artar.

Kopetdagyň eteginde, Aşgabatdan 130 kilometr uzaklykda ýerleşen Arçman şypahanasy iýmit siňdiriji agzalaryndaky, deri we daýanç – hereket ediş agzalaryndaky keselleri bejermeklige ýöriteleşdirilýändir. Şypahananyň esasy bejeriş serişdesi düzüminde Mendeleýewiň tablisasynyň 24 elementi bolan mineral suw bolup durýar. Arçman suwy kükürtli, gowşak minerallaşdyrylan we subtermal topara girýär. Ol suw içmek üçin hem ýaramlydyr.

Baýramaly şypahanasynyň amatly howa şertleri böwrek bejermek üçin iňňän amatlydyr. Onuň tomsy jöwzaly, gyşyda ýyly, ýokary derejede gurak howasy bar. Gan aýlanyş ulgamy, iýmit siňdiriş agzalary we madda çalşygy bozulan adamlar bu ýerde ýylyň bütin dowamynda bejergi alyp bilýär.

Geografiýa taýdan amatly ýerleşişine, şypahanalaryň durkunyň täzelenmegi netijede Türkmenistan halkara syýahatçylygynyň we sagaldyş –dynç alşy ajaýyp merkezine öwürüler.

Syýahatçylyk jemi içerki önümiň emele gelmeginde, täze iş ýerleriniň döredilmeginde, ilatyň iş bilen üpjünçiliginde we bilim derejesiniň ýokarlanmagynda daşary söwda balansynyň işjeňleşmeginde, saglygy saklaýyş ulgamynyň kämilleşmeginde, täze maglumat tehnologiýasynyň işe girizilmeginde görnükli orny eýeläp biler.

Häzirki wagtda Türkmenistanda syýahatçylygy mundan beýläk hem ösdürmek üçin esasy önünde durýan işler şulardan ybaratdyr:

- syýahatçylyk ulgamynda guramaçylyk we maglumat aragatnaşyk ulgamyny kämilleşdirmek, tejribä gönükdirilen işleri güýçlendirmek;
- Türkmenistanyň entek syýahatçylyk babatda özleşdirilmedik çäklerinde syýahata bolan islegi ösdürmek (tebigy howa, taryhy – arheologiki we medeni gymmatlyklar), bazary seljermek we öwrenmek;
- hereket ediji goltgylary üpjün etmek we syýahatçylygy dolandyrmakda çäge guramaçylyk çärelerini ulanmak (salgyt, wiza, ulag we gaýry ýeňillikleri);
- menejment we syýahatçylyk merkezlerine tehniki taýdan hyzmat etmegi gowulandyrmak babatda işgärleri maksatlaýyn taýynlamagy, myhmanhana we naharhana telekeçiligini hem goşmak bilen, dizaýn we konsalting hyzmatlaryny kämilleşdirmek;
- syýahatçylygyň ösüşini kesgitleýän esasy zatlaryň täsirini hasaba almak bilen, durmuş – ykdysady çözgütleriň dürli taraplaryny işläp düzmek arkaly syýahatçylyk industriýasyny ösdürmäge gönükdirilen ugurlary emele getirmek;

- gowy hilli kanunçylyk esaslaryny döretmek;
- giň suratda awtomatlaşdyrmak we ähli ugurlary maglumatlaşdyrmak hem-de syýahatçylyk industriýasynyň işini gönükdirmek esasynda syýahatçylyk hyzmatlarynyň ähli mümkinçiliklerini ösdürmek we mazmunyny düýpgöter gowulandyrmak;
- halkara syýahatçylyk bazarynda Türkmenistanyň syýahatçylyk kärhanalarynyň bäsleşige ukyplylygyny üpjün etmek bilen, dünýäniň biri-birine ýakynlaşýan syýahatçylyk infrastrukturasyna işjeň goşulyşmak;
- isleg bildirýänleriň hemmesiniň bähbitlerine we mümkinçiligine laýyklykda, dünýä ülnüleri boýunça syýahatçylyk hyzmatlarynyň hödürlenmegini üpjün etmäge ukyply syýahatçylyk industriýasynyň tutuşlaýyn milli görnüşini döretmek.

Sagaldyşy, dynç alşy we ekologiki syýahatçylygy ösdürmek üçin, Hazaryň türkmen kenarlary uly mümkinçiliklere eýedir. 2007-nji ýylyň iýul aýynda «Awazanyň» syýahat zolagy hökmünde ygylan edilmegi dünýä möçberinde uly waka boldy. Bu ýurduň ägirt uly syýahat we ykdysady mümkinçiligini daşary ýurt maýa goýumlarynyň hasabyna ulanmaklyga itergi berdi. Onuň esasy maksady – ýurduň ilatynyň ýaşaýyş derejesini gowulandyrmak üçin zerur bolan şertleri döretmekden ybaratdyr.

Syýahatçylygy ösen ýurtlaryň we şäherleriň tejribesi erkin ykdysady we syýahatçylyk çäkleriniň, daşary ýurt maýalarynyň giňelmesini artdyrmaga ýardam edýändigini, çägiň we umumy ýurduň ösmegi üçin kuwwatly itergi bolýandygyny görkezýär.

«Awaza» syýahatçylyk zolagynyň ösdürilmegi bilen, daşary ýurtly myhmanlaryň Türkmenistanyň beýleki dynç alyş merkezlerine, öňi bilen çäklerinden daşarda belli bolan mineral çeşmeli, sagaldyş öýlerine bolan gyzyklanmalary artar.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy boýunça “Awaza” Milli syýahatçylyk zolagynyň döredilmegi bu ýakyndaky baş ýylda maýa goýum işinde wajyp

başlangyçlaryň biri bolup durar. Bu hemme taraplaýyn taslama – Türkmenistanda ilkinji dynç alyş we turizm boýunça kuwwatly senagatyň döredilmegidir. Rekreasion baýlyklary hökmünde Hazar deňziniň türkmen böleginiň şelfiniň (kenarynyň) ulanylmagy ykdysadyýet düzüminde goşmaça ýokary girdejili ýeri (nişa) emele getirer, dünýä ykdysady ulgamynda ýurduň integrasiýasynyň derejesini güýçlendirer. Erkin ykdysady syýahatçylyk zolagynyň statusy bu taslamany amala aşyrmakda daşary ýurtly maýadarlary çekmek üçin badalga berýär. Türkmenistan öz tarapyndan onuň abadanlaşdyryş infrastrukturasyna ABŞ-nyň 1 milliard 500 million dollaryny gönükdirdi. 2007-nji ýylyň iýul aýynda “Awaza” Milli syýahatçylyk zolagynyň tanyşdyrylyş dabarasý boldy. Ol tamamlanandan soňra, birnäçe ýurduň her hili iri kärhanalaryndan öz serişdeleriniň hasabyna 16 kilometrlik kenar ýaka aralygynda, berkidilen erkin syýahatçylyk zolagynda döwrebap myhmanhanalaryň gurluşygy üçin islegler gelip başlady. Taslamanyň durmuşa geçirilmeginde onlarça myhmanhanalaryň, çagalar üçin sagaldyş merkezleriniň, pansionatlaryň we willaryň, söwda we biznes-merkezleriniň gurluşygyna umumy möçberi ABŞ-nyň 10 milliard dollaryndan gowrak düýpli maýa goýumlarynyň tutmagy garaşylýar. Dünýä standartlaryna laýyklykda bu desgalaryň döredilmegi daşary ýurtly kompaniýalary tarapyndan amala aşyrylar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 2007-nji ýylyň iýul aýynyň 24-ine çykaran, 8855 belgili «Awaza milli syýahatçylyk zolagy baradaky» Kararyna laýyklykda «Awaza» syýahatçylyk zolagynda kuwwatlygy gije-gündizde 35 müň kub metre barabar bolan, deňiz suwuny süýjediji enjamyň gurluşygy, uzynlygy 7 kilometr bolan emeli kanalyň gurluşygy, suw üpjünçiliginiň we lagymyň täze ulgamy dowam etdiriler. Bu desgalaryň umumy bahasy 2348,9 milliard manada barabardyr.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň syýahatçylygy halkara derejelerine götermek boýunça alyp barýan strategiýasynyň esasy ugurlary şulardan ybaratdyr:

- Hazar deňziniň kenarynda “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny toplumlaýyn özleşdirmek we Türkmenistanda halkara syýahatçylyk işiniň binýadyny dünýä standartlaryna laýyk ýola goýmak;
- Türkmenistanda bar bolan milli medeni, taryhy gymmatlyklary we tebigy serişdeleri halkara syýahatçylygyny ösdürmek maksady bilen doly ulanmak;
- daşary ýurt syýahatçylary üçin maglumat-reklama merkezleriniň giň toruny döretmek;
- hereket edýän syýahatçylyk toplumlarynyň durkuny täzelemek we täze obýektleriň gurluşygyny alyp barmak;
- syýahatçylykda kiçi we orta telekeçiligiň ähmiýetini ýokarlandyrmak, türkmenleriň medeniýeti, taryhy şahslary, häzirki zaman desgalarynyň şekilleri ýerleşdirilen ýadygärlik sowgatlaryny we suwenirleri öndürmegi senagat esasyda ýola goýmaga hemaýat etmek;
- syýahatçylyk işinde zerur bolan hünärmenleri taýýarlamagy we gaýtadan taýýarlamagy kämilleşdirmek.

Durmuş üpjünçilik

Türkmenistanyň Durmuş taýdan üpjünçilik ministrliginiň esasy wezipeleri, onuň 2006-njy ýylda Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklanan Düzgünnamasyndan gelip çykýar. Ministrligiň esasy wezipeleri durmuş taýdan üpjünçilik babatda Türkmenistanda ýeke-täk syýasaty ýöretmek, kanunçylyk, kadalaşdyryjy hukuk namalaryny kämilleşdirmek boýunça teklipleri taýýarlamak, hereket edýän kanunlaryň berjaý edilşine döwlet gözegçiligini amala aşyrmak, toplaýyş ulgamyny giňden özleşdirmek, pensiýa we döwlet kömek pullaryny bellemek, olaryň tölegini gurnamak we gözegçilik etmekden ybaratdyr.

2007-nji ýylyň dowamynda raýatlaryň durmuş taýdan üpjünçilik meselesini ähli halk tarapyndan saýlanan hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyza ýolbaşçylyk edip başlan ilkinji günlerinden öz üns merkezinde saklap gelýär. Halk hossary hökmünde Türkmenistanyň Prezidenti

wezipesine dalaşgär hökmünde türkmen halkynyň önünde yglan eden meýilnamasyna laýyklykda, onuň ilkinji kabul eden kanunlarynyň biri hem Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunydyr.

Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunynyň halkyň durmuş üpjünçiligine degişli ähli kanunnamalary öz içine jemläň kanundyr. Bu Bitewi Kanuny kabul etmek bilen Türkmenistan Döwleti özüniň parasatly lideriniň ýolbaşçylygynda halkynyň eşretli durmuşda ýaşamagy üçin çynlakaý çemeleşýändigini subut etdi.

Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunyň kabul edilmegi, durmuş üpjünçilik ulgamynyň dürli özgertmeleriň täze tapgyryna gadam basandygyna şaýatlyk edýär. Bu kanun:

- halkymyzyň durmuş taýdan goldawa mätäç ähli gatlaklaryndaky raýatlara dürli pul kömeklerini almaga hukuk berýär;

- ýurdumyzyň halkyny nygmatlar bilen üpjün edýän daýhanlarymyzyň pensiýa üpjünçilik meselesiniň çözgüdini tapýar;

- çaga dogran we ýaş çagalý enelere döwlet kömek pullaryny tölemegi kesgitleýär;

- Beýik Watançylyk urşunda wepat bolanlaryň yzynda ýalňyz galan enelere, ekleýjisini ýitiren ýa-da ýetim galan çagalara we maýyplara tölenilýän döwlet kömek pulunyň möçberini köpeldýär;

- hemişe eklenç çesmesi bolmadyk, pensiýa ýaşy dolan raýatlara, hiç bir şertsiz, döwlet durmuş kömek puluny tölemegi kesgitleýär;

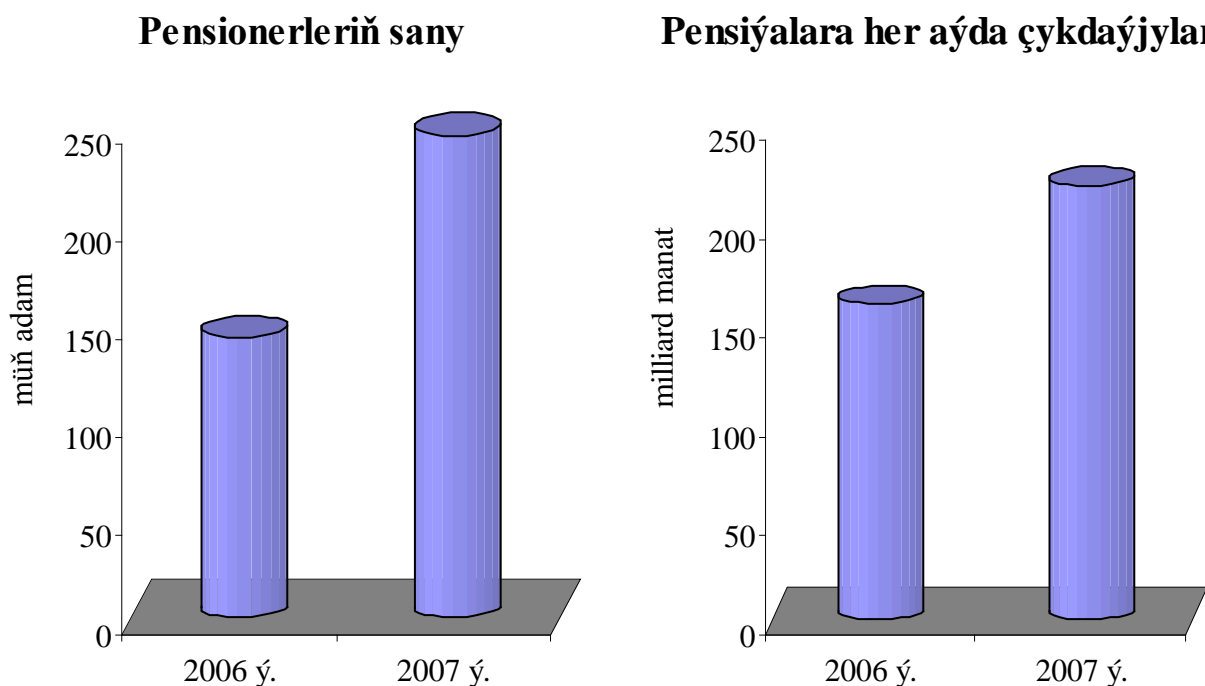
- Türkmenistanyň önünde aýratyň hyzmatlary bitiren raýatlara şahsy (atly) pensiýa bellemek göz önünde tutýar;

- geljek ýyllarda pensiýalaryň we döwlet kömek pullarynyň töleglerini maliýeleşdirmegi özbaşdak dolandyrmak maksady bilen, 2012-nji ýylda **Pensiýa Gaznasynyň** döredilmegini göz önünde tutýar;

2007-nji ýylda kabul edilen Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunlaryna laýyklykda pensiýa hukukly adamlaryň sanyny 73 000 adam artdyrdy, olardan 48 787-si oba hojalyk önümçiliginde zähmet çeken

daýhanlardyr. 2008-nji ýylda pensiýa alýan raýatlaryň sany 246 400 adama ýetip, geçen ýyldaka garanyňda 42 göterime köpeldi.

2-3-nji diagrammalar

Türkmenistanda adam hukuklaryny giňeltmegi maksat edinen, Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunyny, raýatlaryň döwlet kömegine bolan hukuklaryny has-da giňeltdi. Hemişelik eklenç çesmesi bolmadyk, pensiýa ýaşy dolan raýatlara, hiç bir şertsiz, döwlet durmuş kömek puluny goşmaça 8 103 adama tölemäge ýol açdy. Şunuň netijesinde 2007-nji ýylda ýurdumyzda döwlet durmuş kömek puluny alýan adamlaryň sany 1 385-den 9 488-e çenli artdy ýa-da 7 esse köpeldi. Tölenýän kömek pulunyň ortaça möçberi 1,5 esse artdy. Bu maksada niýetlenip goýberilýän pul serişdeleriniň möçberi 9,3 esse köpeldi.

«Durmuş üpjünçiligi hakynda» Türkmenistanyň Bitewi kanunyna laýyklykda ýurdumyzda zähmet we toplaýyş pensiýalary belleniýär. Zähmet pensiýasy, bu pensiýa ýaşyna ýeten adamlara, olaryň döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirimler amala aşyrylan iş döwri üçin belleniýän pensiýadyr. Ol döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyň serişdeleriniň, döwlet býujetiniň hasabyna maliýeleşdirilýär. Zähmet pensiýasy raýatyň islendik

yzygiderli 5 ýyl zähmet hakyndan hasaplanylýan şahsy koeffisienti hem-de durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirimleri amala aşyrylan iş döwri esasynda belleniýär. Toplaýyş pensiýasy bolsa ýaşyna ýeten we pensiýa toplamalary bar bolan adamlara belleniýän pensiýadyr. Bu pensiýa raýatlaryň pensiýa gatançlarynyň we olaryň maýa goýum girdejileriniň hasabyna maliýeleşdirilýär. Toplaýyş pensiýasy häzirki wagtda meýletin pensiýa ätiýaçlandyrmasy görnüşinde hereket edýär. Geljekde pensiýa ulgamyny kämilleşdirmek we pensiýalary esasan raýatlaryň öz hasabyna maliýeleşdirmekligi ýola goýmak maksady bilen, ýokarda görkezilen Bitewi Kanunyň 187-nji maddasyna laýyklykda 2012-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan Türkmenistanda şertli-toplaýyş pensiýa usulyny girizmek göz önünde tutulýar.

«Durmuş üpjünçiligi hakynda» Türkmenistanyň Bitewi Kanunyna üýtgetmeler girizmek hakynda “ Türkmenistanyň Kanuny 2009-njy ýylyň iýul aýynyň 1-ne güýje girdi. Kabul edilen resminama laýyklykda döwlet kömek pullarynyň üç görnüşine üýtgetmeler girizildi: çaga doglanda berilýän birwagtlaýyn kömek puly, çaga seretmek hem-de maýyplyk boýunça belleniýän döwlet kömek pullary.

«Durmuş üpjünçiligi hakynda» Türkmenistanyň Bitewi Kanunyna laýyklykda pensiýa ýaşyna ýeten ähli raýatlaryň durmuş goraglylygy kepillendirilýär. 62 ýaşyny dolduran erkek adamlara we 57 ýaşy dolan aýal maşgalalara işlän döwrüne we aýlyk iş haklaryna laýyklykda pensiýa belleniýän bolsa, iş döwri asla bolmadyk raýatlara döwlet durmuş kömek pullary belleniýär. Pensiýany bellemek üçin iş döwrini hasaba almagyň täze düzgünlerine laýyklykda oba hojalygy önümçiliginde zähmet çeken ildeşlerimiziň onlarça müňüsi özüniň çeken zähmetiniň hözirini görmäge mümkinçilik aldylar. Bu kanunyň Kabul edilmegi bilen harby gullukçylar pensiýa öňküsinden 6-7 ýyl ir çykyp bilýärler.

Bu bitewi kanuna laýyklykda Türkmenistanda enelik we çagalyk bilen bagly döwlet kömek pulunyň täze görnüşleri girizildi. Çaga dogran enelere birwagtlaýyn pul tölemek täzedan girizildi we 1,5 ýaşy dolýança çaga seretmek boýunça döwlet kömek puluny tölemek giň gerimde göz önünde tutuldy we her bir enä tölenilýän kömek pulunyň möçberi 25% köpeldi. Bitewi kanun güýje girenden

soňky döwürde, ýagny 2007-nji ýylyň ikinji ýarym ýylynda, ýurdumyz boýunça çaga dogran 31 müň enä 70,7 milliard manat we 1,5 ýaşy dolýança çaga seretmek boýunça 110,1 müň enä 27,7 milliard manat döwlet kömek pullary tölenildi.

Bitewi kanun güýje giren gününden Beýik Watançylyk urşunda wepat bolanlaryň yzynda ýalňyz galan enelere tölenilýän kömek puluň möçberi 4 esse, ekleýjisini ýitiren ýa-da ýetim galan çagalaryňky we maýyplaryňky 1,5 esse köpeldi.

Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunyň kabul edilmeginiň netijesinde 2007-nji ýylda ýurdumyz boýunça raýatlara döwlet býujetinden tölenen pensiýalaryň möçberi 14,8% we döwlet kömek pullary 82,0% artdy, tutuş ýylyň jemi boýunça bolsa 3,2 trillion manada barabar boldy. Bu bolsa Türkmenistanyň döwlet býujetiniň 12%-ine barabardyr.

Ýurdymyzyň pensiýa üpjünçiliginde, 1999-njy ýylda girizilen toplaýyş ulgamynda hem 2007-nji ýylda belli bir netijeler gazanyldy. Bu ulgama gatnaşýan raýatlaryň sany 949 müň adama ýetdi. Olaryň şahsy hasaplaryndaky toplamalaryň möçberi 1,9 trillion manada ýetdi. Toplaýyş ulgamy boýunça diňe 2007-nji ýylda 1243 adama pensiýa bellenildi we olaryň umumy sany 21 müňe ýetdi. Bu pensiýalaryň möçberi ýyl-ýyldan artýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda kabul eden Bitewi kanuny durmuş üpjünçilik ulgamynyň geljekki döwürde has-da kämilleşdirilmegini we düýpli özgerdilmegini hem göz önünde tutýar.

Geljek ýyllarda pensiýalary we döwlet kömek pullary töleglerini maliýeleşdirmegi özbaşdak dolandyrmak maksady bilen, 2012-nji ýylda Pensiýa Gaznasynyň döredilmegi we pensiýa ulgamyny «Nesiller arkalaşyk ulgamyndan» «Şertli toplaýyş ulgamyna» öwürmek göz önünde tutulýar.

Mundan başga-da Türkmenistanyň Prezidentiniň ykdysady galkynyş we özgertmeler syýasatynyň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Milli strategiýasynyň durmuş üpjünçiligine degişli bölegini işläp taýýarlamak hakyndaky 2007-nji ýylyň Sanjar aýynyň 12-indäki 9185 belgili kararyny ýerine ýetirmek uly wezipe bolup durýar.

10.3 Täze Galkynyş zamanasynda sosial pudaklaryň ösüş aýratynlyklary.

Her bir döwletiň syýasatynyň başarlaňlygynyň in bir möhüm görkezijileriniň biri, şol döwletiň raýatlarynyň ýaşayyş derejesi we hili bolup durýar. Bu gün Döwletbaştutanymyzyň durmuşa geçirýän döwlet ähmiýetli işi, hususan-da durmuş sferasyndaky özgertmeler, ýurduň her bir raýatyna mynasyp durmuş şertlerinde ýaşamak mümkinçiliklerini ösdürmek we saglygyny goramak üçin deň derejede mümkinçilikleriň üpjün edilmegine gönükdirilendir. Hut şonuň üçin-de Türkmen döwletiniň döwlet syýasatynyň esasynda “Döwlet adam üçindir!” pikir ýatandyr. Bu pikir konstitusiýa normalarynda özüniň aýdyň beýanyny, özüniň soňraky ösüşini bolsa milli kanunçylykda tapdy. Adam hakyndaky alada, hususan-da syýasy we sosial-ykdysady sferalarda, döwlet dolandyryşy sferasynda adam hukuklarynyň we şahsy azatlyklaryň doly durmuşa geçirilmeginiň üpjün edilmegi bolup, munuň özi jemgyýetiň we döwletiň demokratiýalaşdyrylmagy we döwrebaplaşdyrylmagy bilen aýrylmaz baglydyr.

Türkmenistanda syýasatda, ykdysadyýetde we sosial ulgamda bolup geýýän ähli özgertmeler adama gönükdirilendir we onuň parahat durmuşyny, maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmak, baý ruhy galkynyşy üpjün etmek maksatlaryny özünde jemleýändir. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda eden çykyşynda: “Adam, onuň hukuklary we azatlyklary biziň jemgyýetimiziň baş gymmatlygydyr. Häzirki wagtda ol biziň döwlet syýasatymyzyň ileri tutulýan wezipesidir” diýip belledi.

Täze Galkynyşlar zamanamyzda sosial pudaklary ösdürmeklige köp üns berilýär. Ylmy-tehniki progresiň ösüşi bu ugruň pudaklarynyň ösmegine zerurlyk döredýär. Täze tehnologiýanyň önümçilige ornaşdyrylmagy, onuň kämilleşdirilmegi önümçilik däl ugruň pudaklarynyň ösüşini talap edýär.

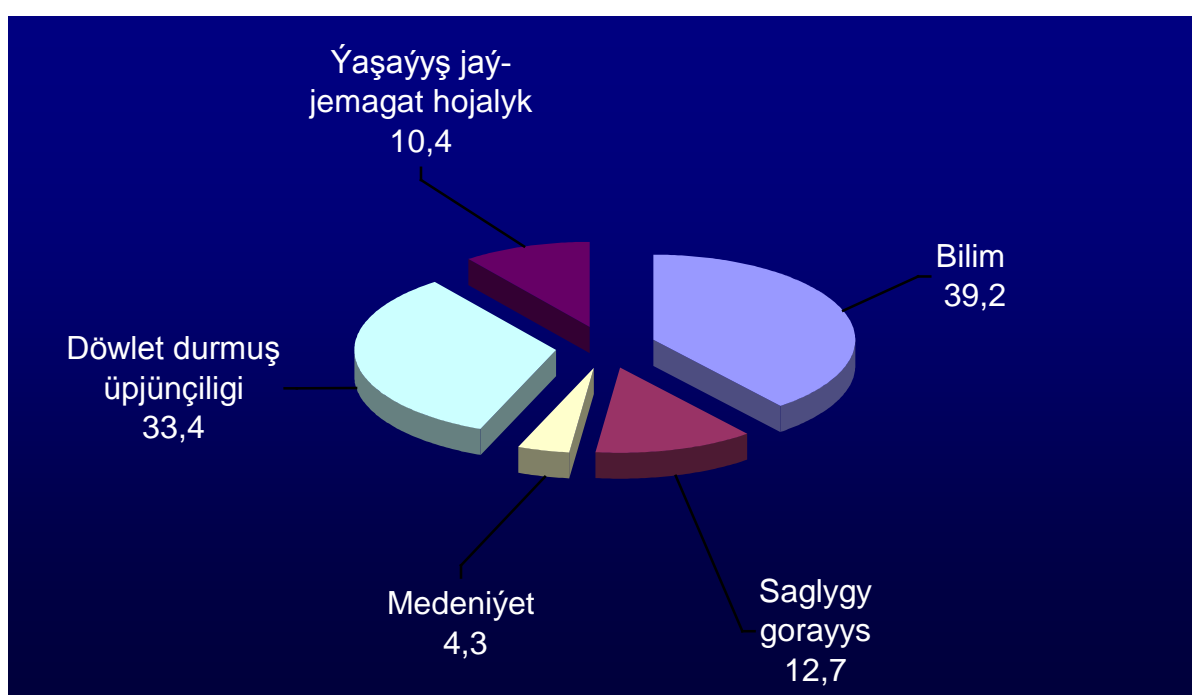
Sosial nazarlanyşly bazar ykdysadyýeti döwletiň durmuş maksatly meseleleri çözmäge işjeň gatnaşmagyny göz önünde tutýar. Türkmenistanyň ykdysadyýetinde

bazar gatnaşyklaryna geçmek ilata berk sosial goragy üpjün etmek şertinde alnyp barylýar.

Ykdysadyýetiň sosial maksatlara nazarlandyrylmagy, ilkinji nobatda ýurduň Prezidentiniň alyp barýan syýasaty bilen mizemez arabaglanyşyklydyr. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet baştutany hökmünde ilkinji ädimleriniň biri hem ykdysadyýetiň sosial pudaklaryny ileri tutulyp ösdürilýän pudaklaryň hataryna goşmagydyr. Türkmenistanda bilim, saglygy goraýyş, medeniýet, ylym, ýaşaýyş jaý hojalygy, syýahatçylyk, dynç alyş täze galkynyş eýýamynda has-da pajarlap ösýär we döwlet tarapyndan güýçli goldaw alýar. Ýurduň düýpli maýa goýumlarynyň uly bölegi gönüden-göni sosial bölegiň pudaklarynyň ösüşine gönükdirilýär.

2010-njy ýyl üçin Döwlet býujetiniň taslamasynda, maýa goýumlaryny hasap etmäniňde çykdajylarynyň 74,1 göterimini durmuş ulgamyny ösdürmäge gönükdirmek göz önünde tutulýar. Şolardan bilim ulgamyny maliýeleşdirmek üçin serişdeleriň 39,2 göterimini, saglygy goraýşa-12,7 göterimini, medeniýete 4,3 göterimini, döwlet durmuş üpjünçiligine 33,4 göterimini, ýaşaýyş jaý jemagat hojalygyna 10,4 göterimini gönükdirmek meýilleşdirilýär.

2-nji şekil

Beýleki bir tarapdan, ýurduň güýçli inženerçilik infrastrukturasynyň we kommunikasiýa ulgamynyň ösüşi adamynyň durmuş derejesiniň we aň-düşünjesiniň ýokarlanmagyna gönükdirilýär. Obalarda, şäherçelerde we etrap merkezlerinde döwrebap mekdepleriň, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň, hassahanalaryň, saglyk merkezleriniň, sport desgalarynyň we mekdepleriniň, medeniýet öýleriniň gurluşyklary, olary tebigy gaz, elektrik energiýasy, ekologiki taýdan arassa agyz suwy, gaty örtükli ýollar, ýokary amatlyklary bolan ýaşaýyş jaý üpjünçiligi ýaly meseleleriň çözgüdi bilen utgaşykly alnyp barylýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň ykdysady strategiýasynda ösen tehnologiýalary özünde jemleýän, ylmy köp talap edýän önümçilikleriň döredilmegine uly üns berilýär, Şunda, bu önümçilikler üçin ýokary hünärli hünärmenleri taýýarlamak meselesine hem uly üns berilýär. Munuň netijesinde, ýurdumyzda maddy taýdan üpjünçilikli we ruhy taýdan ösen ýaşlar kemala gelýär. Adam kapitaly hil taýdan özgerýär we islendik tehnologiýalary özleşdirmeklige ukyply derejelere galýar.

Türkmen halky gazdan, elektrik togundan, suwdan, nahar duzundan, jemagat hyzmatlaryndan eýýäm uzak wagt bäri mugt peýdalanýar. Bu bolsa biziň döwletimiziň häzirki ykdysady we maliýe kuwwatyna, onuň mümkinçiliklerine şaýatlyk edýär. Biziň ýurdumyzda ýaşaýyş jaýy üçin töleg mugt diýen ýaly, benzin we beýleki ýangyç üçin bahalar bolsa dünýäde iň pes bahalardyr.

Şeýle hem, ýurtda ýangyç serişdeleriniň, unuň we çörek önümleriniň bahalarynyň pes derejelerde durnukly saklanylmagy özümizde öndürilýän önümleriň bahalaryny durnuklaşdyrýar. Milli manadymyzy daşary ýurt walýutasyna çalşyk hümmetiniň durnukly bolmagy bolsa, ýurduň daşyndan getirilýän (import) harytlaryň bahalaryny bir durkunda saklamaga mümkinçilik berýär.

Bazar ykdysadyýetiniň sosial ugra nazarlandyrylan derejesi kesgitlenende ýurduň jemi içerki önüminiň sarp edişe we maýa toplamaklyga gönükdirilişiniň gatnaşygy esasy jemleýji görkezijileriň hataryna girýär. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow jemi içerki

önümiň esasy böleginiň sarp edişe gönükdirilmegi babatynda yzygiderli alada edýär. Munuň netijesinde zähmetkeşleriň zähmet haklary, pensionerleriň pensiýalary, talyp haklary, döwlet kömek pullary yzygiderli ýokarlandyrylýar. Edara kärhanalar, sosial pudaklar sarp ediş maksatly harytlar bilen ýeterlik derejede üpjün edilýär.

Ýurdumyzda zähmeti höweslendirmek, zähmet hakyny ýokarlandyrmak, ilatyň pul girdejilerini artdyrmak boýunça çäreler yzygiderli geçirilip durulýar. 2006-2008-nji ýyllarda her öý (hojalyk) başyna düşýän pul girdejisi 114,3%, bir işgäriň ortaça zähmet haky 116,0% ýokarlandy. 2009-njy ýylda ýurdumyz boýunça iş haklarynyň möçberi 11 göterim ýokarlandy.

Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2009-njy ýylynyň 27-nji noýabrynda Türkmenistanda iş haklarynyň, pensiýalarynyň, döwlet kömek pullarynyň we talyp haklarynyň möçberlerini köpeltmek hakynda Perman kabul etdi. Şol Permana laýyklykda Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzda halkymyzyň ýaşaýyş-durmuş derejesini we hal ýagdaýyny mundan beýläk-de ýokarlandyrmaga gönükdirilen möhüm ähmiýetli döwlet, milli maksatnamalary we taslamalary amala aşyrmakda gazanylan uly üstünlikleri nazara alnyp, 2010-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan : býujetden maliýeleşdirilýän edaralaryň, hojalyk hasaplaşygyndaky kärhanalaryň, jemgiýetçilik guramalarynyň işgärleriniň iş haklarynyň, zähmet pensiýalarynyň, Beýik Watançylyk urşuna gatnaşyjylaryň pensiýalarynyň we döwlet kömek pullarynyň, talyp haklarynyň möçberlerini 10 göterim köpeldilmegi karar edildi.

Raýatlaryň üpjün ýaşamaklary üçin iş haklaryň yzygiderli artdyrylmagy, iş orunlarynyň köpelmegi ýurdumyzda sosial pudaklaryny ösdürmeklige uly üns berilýändigine şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurduň ykdysady ösüşini sosial maksatlara gönükdirmek babatynda alyp barýan syýasaty köpugurly we köpmaksatly häsiýetde bolup, adam hakynda alada ýugrulandyr.

Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň çalt depginler bilen ösmegi iri möçberli sosial maksatnamalary durmuşa geçirmek üçin giň mümkinçilikleri açýar.

Türkmenistanlylaryň ýaşaýyş-durmuş derejesini ýokarlandyrmak şol maksatnamalaryň esasy ugry bolup durýar. Şunda ähli amatlyklar bolan ýaşaýyş jaýlaryny edinmekde ilata hemmetaraplaýyn goldaw bermäge aýratyn üns berilýär.

Raýatlaryň mynasyp durmuşy üçin ähli şertleri döretmek, şol sanda dünýä ülnülerine laýyk gelýän häzirki zaman ýaşaýyş jaýlary bilen üpjün etmek Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir.

Häzir ýurdumyzda ýaşaýyş jaýlarynyň gurluşygy giň gerime eýe boldy. Türkmenistanlylaryň girdejileriniň we abadançylygynyň ýokarlanýandygyny, şeýle hem ilata ipoteka karzlaryny bermek boýunça görülýän çäreleri nazara almak bilen, ähli amatlyklary bolan ýaşaýyş jaýlarynda öýleri alýan maşgalalaryň sanynyň ýylsahýyn artjakdygyny ynamly aýtmak bolar. Özi-de örän amatly şertlerde ýaşaýyş jaýlaryny almaga mümkinçilik döreýär.

Şunuň bilen baglylykda döwlet Baştutanymyzyň 2007-nji ýylyň ahyrynda gol çeken Kararyna laýyklykda türkmenistanlylar üçin paýtagtymyzda gurulýan kaşaň belent ýaşaýyş jaýlarynda öýleri satyn almak üçin täze mümkinçilikler açyldy. Mysal üçin, 2008-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap, Aşgabatda satylýan ýaşaýyş jaýlaryndan öýleri almak üçin “Prezidentbank” ýurdumyzyň raýatlaryna berilýän ipoteka karzlarynyň möhletini 15 ýyldan 30 ýyla çenli uzaltdy. Şunda 1 göterime barabar bolan ýyllyk stawkasy we esasy karzlary üzüp başlamagyň baş ýyllyk gaýra goýmak möhleti saklanyp galdy. Öýleriň bahasynyň ilkibaşdaky tölegi 30 göterimden 10 göterime çenli azaldyldy. Hormatly Prezidentimiziň welaýatlarda, şol sanda oba ýerlerinde ýaşaýan raýatlara ýaşaýyş jaýyny almak üçin uzakmöhletleýin karzlary bermek baradaky başlangyjy döwlet ýaşaýyş jaý syýasatyny durmuşa geçirmekde ýene-de bir möhüm ädim boldy. Edaralara we gurluşyk guramalaryna kömekçi potratçylary çekmek bilen öz hasabyna we ýurdumyzyň ygtyýar edilen banklaryndan alnan ýeňillikli karzlaryň hasabyna ön bölünip berlen we täzedan berilýän ýer uçastoklarynda ýerli häkimlikleriň, gurluşyk edaralarynyň we raýatlaryň arasynda baglaşylýan üçtaraplaýyn şertnamanyň esasynda ýaşaýyş jaýlaryny gurmak tabşyryldy. “Türkmenbaşy”, “Türkmenistan”, “Halkbank”, “Daýhanbank” döwlet täjirçilik banklary gurluşyk

guramalaryna we raýatlara karzlary bermäge borçly edildi. Şu günki güne çenli şeýle üçtaraplaýyn şertnamalar raýatlaryň ýüzlerçesi bilen baglaşyldy. Gozgalmaýan emläk üçin karzlar hem 30 ýyl möhlet bilen 1 göterimde berilýär. Karzlary tolöp başlamagyň ýeňillikli gaýra goýmak möhleti 5 ýyla barabardyr.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ykdysady strategiýasynda döredijilik ýagdaýda ilatyň sagdyn, eşretli ýaşamagy üçin şertleri üpjün etmeklik möhüm orun tutýar. Ministrler Kabinetiniň Mejlisinde ol öz çykyşlarynda ykdysady özgertmeleriň netijesinde ykdysadyýetiň ähli ugurlaryndaky ykdysady we ýurduň ilatynyň ýaşaaýyş derejesiniň ösüşi bolmalydygyny nygtaýar.

Adamyň eşretli ýaşamagy üçin ýaşaaýyş jaý şertleri bilen üpjünçiligi wajyp ýagdaýlaryň biri bolup durýar, bu bolsa ylmy-tehniki ösüşiň taze üýtgeýän şertlerinde öz talaplaryny bildirýär. Ýagny, her bir maşgalany dünýädäki häzirki zaman normatiw jaý meýdany bilen üpjün etmeklik däl-de, eýsem ýokary hilli suw, elektroenergiýa, ýylylyk, gaz üpjünçiligi, lagym ýollary we ş. M. Laýyk ýokary hilli şertleri zerurdyr. Ylaýtada, şu mesele ilatyň hakyky ýokary depginler bilen ösüşi we ýurduň tebigy-ýagdaý aýratynlyklary sebäpli möhüm orny eýeleýär. BMG we Ýewropa ýurtlary bilen deňeşdirilende ýurduň ilaty degişli ýagdaýda ýaşdyr we ilatyň ösüş depgini amatly şertlerde has hem ýokary bolar. Bu bolsa ýaşaaýyş jaý we beýleki jemagat hyzmatlary üçin islegleriň ýokarlanmagyna getirer.

Şonuň üçin Türkmenistanyň hökümeti tarapyndan bu ugurda toplumlaýyn çäreleri geçirmeklik dowam etdirilýär: ykdysadyýetiň döwlete degişli we döwlete degişli bolmadyk ulgamlarynda ýokary depginler bilen ýaşaaýyş jaýlary gurulýar.

Şäherleriň keşbini we ýaşaaýyş jaý şertlerini gowulandyrmak üçin Türkmenistanda ajaýyp binagärçilik we hili boýunça ýaşaaýyş jaýlary gurulýar. Ylaýtada bu işler Aşgabat şäherinde giňden ösýär. Ýaşaaýyş jaý bazarynyň ösüşi üçin geljekde ilata öýleri satmak şerti bilen ýokary amatlykly we otaglarynyň ýerleşdirilişi gowulandyrylan köp gatlakly hususy ýaşaaýyş jaýlary gurulýar. Eýsem ýokary depginde däl-de halkara standartyna laýyk hili üpjün edýän daşary ýurt hem

ýerli potratçylar olaryň gurluşygyna işjeň gatnaşýarlar. Ýokary amatlykly we giň öýlerden başga-da, bu jaýlar türgenleşik ulgamlary, çaga oýnalýan meýdançalar, söwda merkezleri bilen üpjün edilen. Ýaşaaýyş jaýynda üpjünçilik edýän enjamlaryň tehniki parametrleri umumy halkara standartlaryna gabat gelýär.

Hökümet arassaçylyk kadalaryny gözegçilik etmek maksady bilen her bir jaýy merkezi suw üpjünçiligi, elektroenergiýa, gazlaşdyrmak bilen üpjün etmekde aýratyn üns berýär. Bazar gatnaşyklarynyň ösmeginde, obalarda we şäherçelerde ilatyň sany ösýän we köpüsi mallary saklamak we köpeltmek bilen meşgullanýan ýagdaýda, yssy howa şertlerinde merkezi lagym suw ýollary bilen üpjün etmek çärelerini görmek şeýle hem zerur bolup durýar. Şunlukda, obalardaky, şäherçelerdäki, etrap şäherlerindäki we etrap merkezlerindäki ilat üçin ýokary derejeli durmuş-sosial şertlerini döretmekde “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasyna” laýyklykda ýaşaaýyş jaý we inžener ulgamlarynyň gurluşygyna býujet serişdeleriniň hasabyna 21,2 trln. Manat gönükdirmek göz önünde tutulýar.

Ilatyň durmuş-sosial şertleriniň gowulandyrylmagy easasan ýaşaaýyş jaý-jemagat maksatly desgalaryň gurluşygy arkaly ýerine ýetirilýär. Şeýle hem, bu ulgamda bazar gatnaşyklaryň haýal ösmegi bilen maşgalanyň sanynyň üýtgemegine bagly ýaşaaýyş jaýlaryny gaýtadan paýlamak işi arkaly ýaşaaýyş jaý şertlerini gowulandyrmaklyk çeyeligini göz önünde tutmak zerurdyr. Ýagny, bir maşgalanyň ýaşaaýyş jaý şertlerini gowulandyrmak, beýlekileriň ýaşaaýyş jaý şertlerini öz akymynda gowulandyрмаýar. Ýaşaaýyş jaý bazarynyň ösmegi bilen bu mesele çözüler.

Garaşsyzlygy almazdan ön ýaşaaýyş jaýlarynyň 50%-e golaýy ykdysadyýetiň döwlet ulgamynda işe girizilýärdi. Ykdysadyýetiň hususy ulgamyndaky hojalyk ýöredijileriniň ýaşaaýyş jaý gurluşyk üçin mümkinçilikleri saklanýardy. Garaşsyzlygy alanymyzdan bäri Hökümet tarapyndan ykdysadyýetiň hususy ulgamynda ýaşaaýyş jaý gurluşygyny höweslendirmek üçin birnäçe wajyp kanunçylyk resminamalary kabul edildi (ýaşaaýyş jaý gurluşygy üçin pes nyrlarda

gurluşyk materiallary ilata berilmek, ýeňillik karz ýoly we ş.m. çäreleri durmuşa geçirmek).

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň sosial syýasatynyň ýene-de bir aýratynlygy, onuň sebitler boýunça gyra deň ösüşi üpjün etmeklige gönükdirilendigi bilen baglanyşyklydyr. Ýurdumyzyň tebigy we ykdysady kuwwatlyklaryny rejeli ulanmak, sosial ösüşiň ýurduň ähli künjeklerini, hat-da çarwa obalaryny öz içine almak maksatlary ýurduň Prezidentiniň ykdysady strategiýasynyň mazmunyny düzýär. “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriniň, etrapdaky şäherleriniň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynyň” kabul edilmegi hem munuň aýdyň mysaly bolup durýar.

Milli maksatnamanyň kabul edilmegi Türkmenistanyň obalarynyň, şäherçeleriniň, etrapdaky şäherleriniň we etrap merkezleriniň keşbini düýpgöter özgertmek we olaryň ilatynyň durmuş derejelerini ýokarlandyrmak wezipeleri sosial siýasatyň baş maksatlarynyň birine öwürülýändigine aýdyň şaýatlyk edýär.

Milli maksatnamanyň esasy maksady Türkmenistanyň obalarynyň we kiçi şäherleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini düýpli ýokarlandyrmak, oba ilatly nokatlaryň, şäherçeleriniň, etrapdaky şäherleriniň we etrap merkezleriniň sosial ösüşini we inženerçilik infrastrukturasyny özgertmekden ybaratdyr.

Özüniň gurşap alýan wajyp durmuş meseleriniň gerimi we möçberi boýunça “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriniň, etrapdaky şäherleriniň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini düýpli özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnama” diňe bir sebit boýunça däl, eýsem bütin dünýä boýunça tapawutlanýan maksatnamalaryň hataryna girýär. Milli maksatnama ýurdumyzyň ilatynyň esasy böleginiň durmuş-ýaşaýyş şertlerini düýpli ýokarlandyrmagyň maddy we maliýe binýadynyň esasy döredilýär. Wajyp durmuş çözgütleriniň amal edilmegi, ilkinji nobatda, ýurdumyzyň döwlet serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylýar. Hormatly Prezidentimiziň atalyk aladalarynyň netijesinde dörän bu ynsanperwer maksatnama ýurduň ähli etraplaryny we obalaryny öz içine alýar.

Milli maksatnama sosial ösüşiniň we inženerçilik infrastrukturasynyň 15 ugruny öz içine alýar: hassahanalar, saglyk öýleri we merkezleri, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary, orta mekdepler, medeniýet öýleri, sport mekdepleri, sport desgalary, suw geçirijileri, suw guýulary, lagym geçirijileri, awtomobil ýollary, gazlaşdyryş desgalary we geçirijileri, elektrik geçirijileri we desgalary, aragatnaşyk ulgamy, ýaşaýyş jaý hojalygy. Milli maksatnamada bu ugurlaryň her haýsysy boýunça ileri tutulyp çözüljek wezipeler kesgitlenildi.

Milli maksatnama boýunça umumy möçberi 72,5 trillion manatlyk düýpli maýa goýumlary özleşdirmek göz önünde tutulýar. Şolaryň 11,2 trillion manady elektrik geçirijilerini we desgalary, 11,0 trillion manady suw geçirijilerini, 10,4 trillion manady mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralaryny, 10,4 trillion manady orta mekdepleri, 7,2 trillion manady ýaşaýyş jaýlaryny, 6,3 trillion manady awtomobil ýollaryny, 4,3 trilliony sport mekdeplerini gurmaga gönükdiriler. Uly möçberli düýpli maýa goýumlar, gazlaşdyryş desgalarynyň we geçirijileriniň, hassahanalaryň we saglyk öýleriniň, medeniýet edaralarynyň, sport desgalarynyň, suw guýularynyň, lagym geçirijileriniň, aragatnaşyk ulgamynyň ösdürilmegine gönükdiriler.

Milli maksatnamada saglygy goraýyş ulgamy boýunça birnäçe çäreleri geçirmek göz önünde tutulýar. Her etrapda iki sany saglyk öýüniň we hassahananyň doly möçberli işini ýola goýmak, saglygy goraýyş edaralaryny ýokary hünärli lukmanlar bilen üpjün etmek, oba lukmançylyk ambulatoriýalarynda, etrap merkezi hassahanalarynda düýpli abatlaşdyryş we enjamlaşdyryş işlerini geçirmek, tiz kömek gullugynyň kadaly işini guramak üçin, olary ýeterlik derejede sanitar awtoulaglary, enjamlar, aragatnaşyk serişdeleri bilen üpjün etmek ýaly meseleler maksat edilip goýlandyr.

Umumybilim ulgamy boýunça oba ýerlerinde, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde 161,5 müň orunlyk 328 mekdebiň gurulmagy göz önünde tutulýar. Mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň 428-siniň gurluşygy amala aşyrlar. Olar 61,5 müň çaganyň çagalar baglaryna gatnamagyna mümkinçilik döreder.

Türkmen obasyny medeni taýdan düýpli ösdürmek we özgertmek, türkmenleriň medeni, taryhy gymmatlyklarynyň we däp-dessurlarynyň saklanyp galynmagyny we halka giňden ýaýradylmagyny gazanmak esasy maksatlaryň biri bolup durýar. Şol sebäpli hem, obalarda, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde Milli maksatnamanyň amala aşyrylan döwründe hili boýunça nusgalyk 215 sany oba medeniýet öýlerini gurmak meýilnamalaşdyrylýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Ähli etrap merkezlerinde sport-bedenterbiýe toplumlaryny gurmagy zerur hasap edýäriň” diýen atalyk aladasyndan ugur alyp, Milli maksatnamada bedenterbiýe we sport ulgamyny giňden ösdürmek boýunça uly möçberli işler göz önünde tutuldy. Oba ýerlerinde, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde 75,5 müň orunlyk 212 sport mekdepleriniň we 180 sport desgalarynyň gurulmagy göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň obalarynda, şäherçelerinde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde suw üpjünçiligi esasy meseleleriň biri bolup durýar. Suw diňe bir agyz suwy we şahsy gigiyena üçin ulanylman, uly möçberlerde mellek ýerlerini suwarmak we mallyary suwa ýakmak üçin hem ulanylýar. Şu nukdaýnazardan suw üpjünçiliginiň hyzmatlarynyň hilini gowulandyrmak we suw geçirijilerden suwuň ýitgisini düýpli azaltmak, suw geçirijileriň suwunyň ýokanç keselleriň döremek howpsuzlygyny üpjün etmek maksatlaryna gönükdirilen, uzynlygy 22895,2 kilometre barabar suw geçirijilerini gurmak we oba ilatyny agyz suwy hem-de mellek ýerlerinde oba hojalyk önümlerini öndürmek üçin guýularyň 2774-sinde umumy möçberi 259,8 mlrd. Manada barabar bolan täze gurluşyk we düýpli abatlaşdyryş işleri alnyp barlar.

Milli maksatnamada awtoulag ýollary boýunça oba ýerleriniň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň içerki ýollarynyň ýagdaýy olaryň durkuny täzelemegi talap edýär. Türkmenistanyň ilatynyň zolaklaýyn ýerleşmegi sebäpli, ilatly nokatlaryň arasyndaky şosse ýollaryň ýagdaýy gowy, ýoluň käbir böleklerinde halkara standartlaryna gabat gelýär. Şonuň üçin oba ýerleriniň ýollaryny abatlaşdyrmak boýunça obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we

etrap merkezleriniň içerki ýollaryny düýpli abatlaşdyrmak, şosse ýollardan obalara, şäherçelere we etrap merkezlerine barýan ýollaryň abatlaýyş we durkuny täzeleýiş işlerini döwrebaplaşdyrmak, wajyp önümçilik obýektlerine (däne ammarlaryna, maldarçylyk toplumlaryna, önümçilik brigadalaryna) barýan ýollarda abatlaşdyryş işlerini geçirmek we täze ýollary gurmak ýaly işler göz önünde tutulýar. Milli maksatnamada obalarda, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde umumy uzynlygy 2386,4 kilometre barabar awtomobil ýollarynyň gurulmagy göz önünde tutulýar.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň aglaba bölegi, şol sanda-da oba ýerleri gazlaşdyrylandyr. Geljekde bu ugurda obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň gazlaşdyrylyşynyň hilini ýokarlandyrmak we çet obalary gazlaşdyrmaklygy üpjün etmek wezipeleri öňde durýar. Milli maksatnamanyň çäklerinde uzynlygy 6446,4 kilometrlik gaz desgalarynyň we geçirijileriň gurluşygy göz önünde tutulýar. Uzakda ýerleşýän, az ilatly oba ýerleriniň ýaşaýjylary ballonly suwuklandyrylan gaz bilen bökdençsiz üpjün ediler.

Oba ýerlerinde elektrik energiýa ulgamyny ösdürmegiň esasy wezipeleriniň biri oba sarp edijileriniň elektrik energiýasy bilen ygtybarly, howpsuz we netijeli üpjün edilmegini gazanmakdan ybaratdyr. Milli maksatnamada oba ýerlerinde elektrik energiýasy bilen üpjünçilikde oba ilatyny, şol sanda-da daýhan (fermer) hojalyklaryny we beýleki oba hojalyk haryt öndürijilerini elektrik energiýasy bilen bökdençsiz üpjün etmek, obalarda, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde bar bolan elektrik energiýasyny kabul ediji we paýlaýjy ulgamlaryň durkuny täzelemek we döwrebaplaşdyrmak işleri göz önünde tutulýar. Meýilnamalaşdyrylýan döwürde uzynlygy 24441,2 kilometre barabar elektrik geçirijileri we desgalary gurlar. Milli maksatnamada bellenen çäreleriň amala aşyrylmagy oba ýerleriniň elektrik energiýasy bilen üpjünçiliginiň ygtybarlylygyny we netijeliligini has-da ýokarlandyrar.

Oba ýerlerinde telekommunikasiýa ulgamyny ösdürmegiň esasy maksady bolup, oba ilatyny we sosial bölegiň edaralaryny telefon aragatnaşygy we beýleki maglumat hyzmatlary bilen üpjün etmek bolup durýar. Milli maksatnamada oba

ýerlerinde telekommunikasiýa ulagamyny ösdürmek boýunça obalary, şäherçeleri, etrapdaky şäherleri we etrap merkezlerini islege görä doly möçberlerde telefonlaşdyrmak, awtomatlaşdyrylan telefon beketlerini tapgyrlaýyn elektron görnüşlere geçirmek, telefon aragatnaşygy ulgamyny ösdürmegiň we ulanmagyň usullaryny we görnüşlerini kämilleşdirmek, telekommunikasiýa we maglumat hyzmatlarynyň täze görnüşlerini girizmek çäreleri göz önünde tutulýar. Milli maksatnamada aragatnaşyk ulgamynda 854,1 milliard manatlyk düýpli maýa goýumlary özleşdirmek bellenilýär. Mundan başga-da, ilatyň elinde öýjükli telefonlaryň mukdary hem düýpli artar. Göz önünde tutulan çäreleriň ýerine ýetirilmegi oba ilatynyň ýaşaýyş derejesiniň bu ugurlarda düýpli ösmegini üpjün eder.

Türkmenistanyň oba ilaty ýokary depginler bilen ösýär. Munuň netijesinde köpsanly täze maşgalalar döreýär, maşgalanyň adam sany köpeliýär. Şonuň üçin Türkmenistanyň oba ýerlerinde ýaşaýyş jaý-jemagat hojalygyny ýokary depginler bilen ösdürmek zerurlygy ýüze çykýar. Milli maksatnama boýunça obalarda, etrap merkezlerinde we şäherçelerde 5617,4 müň inedördül metr ýaşaýyş jaýlarynyň gurulmagy bellenildi. Olar döwlet we ýerli guramalaryň, şeýle hem ilatyň serişdeleriniň hasabyna gurlar. Bu işleri amala aşyrmak üçin 8052,4 milliard manatlyk serişdeler goýberiler. Uzynlygy 6346,0 kilometre barabar lagym geçirijileriniň gurluşygy amala aşyrylar we olary maliýeleşdirmek üçin 2992,9 milliard manatlyk düýpli maýa goýumlar gönükdiriler.

Mazmuny

Giriş

1-nji bap: Ösen ýurtlaryň sosial-ykdysady modeli

- 1.1 Ösen ýurtlaryň hojalyk mehanizmi
- 1.2 Ykdysady modelleriň görnüşleri
- 1.3 Krizisleriň görnüşleri

2-nji bap: Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň sosial-ykdysady modeli

- 2.1 German modeli
- 2.2 Fransuz modeli
- 2.3 Italýan modeli

3-nji bap: Demirgazyk Ýewropa ýurtlaryň sosial-ykdysady modeli

- 3.1 Demirgazyk Ýewropa ýurtlarynyň umumylyklary
- 3.2 Şwesiýanyň ykdysady modeli
- 3.3 Norwegiýa sosial sferasynyň aýratynlyklary
- 3.4 Daniýanyň ykdysady aýratynlyklary

4-nji bap: Demirgazyk Amerika ýurtlarynyň sosial-ykdysady aýratynlyklary

- 4.1 Amerikan ykdysady modeli
- 4.2 Ykdysady ösüşiň kanada nusgasy

5-nji bap: Ykdysady ösüşiň ýapon modeli

- 5.1 Ýaponiýa döwletine mahsus häsiýetli aýratynlyklar
- 5.2 Ýaponiýanyň ykdysady ösüş ýoly
- 5.3 Ykdysady modeliň aýratynlyklary
- 5.4 Ýaponiýanyň halkara ykdysady arenada tutýan orny

6-njy bap: Hytaý Halk Respublikasynyň ykdysady modeli

- 6.1 Hytaýyň uruşdan soňky döwürde ykdysady syýasaty
- 6.2 Hytaý reformasynyň aýratynlygy.
- 6.3 Hususy eýeçiligiň hukyk düzümi

7-nji bap: Orta Gündogar ýurtlarynyň ykdysady nusgasy

- 7.1 Umumylyklary we tapawutlary

7.2 Ösüşin türk modeliniň ewolýusiýasy

7.3 Ösüşin eýran modeliniň ewolýusiýasy

7.4 Owganystan ykdysady aýratynlyklary

8-njy bap: Günorta Aziýa ýurtlaryna umumy häsiýetnama

8.1 Günorta Aziýa ýurtlarynyň umumylygy we aýratynlygy

8.2 Hindistanyň durmuş-ykdysady ösüş aýratynlygy

8.3 Päkistanyň sosial-ykdysady ösüşiniň esasy meýilleri

8.4 Bangladeş sosial-ykdysady modeliniň tapawutly alamatlary

8.5 Şri-Lankanyň sosial-ykdysady modeliň esasy alamatlary

9-njy bap: Afrika ýurtlarynyň durmuş-ykdysady aýratynlyklary

9.1 Afrika ýurtlarynyň ykdysadyýetine umumy syn

9.2 Yklymyň ösen ýurtlarynyň ykdysadyýeti

9.3 Afrikan yzygalklygyny ýeňip geçmekligiň meseleleri

10-njy bap: Türkmenistanyň durmuş-ykdysady modeli

10.1 Türkmenistanyň ykdysady modeliniň ýörelgeleri we alamatlary

10.2 Türkmenistanyň sosial-ykdysady syýasaty

10.3 Täze Galkynyş zamanasynda sosial pudaklaryň ösüş aýratynlyklary.

